De Gulden Passer. Jaargang 18

bron
De Gulden Passer. Jaargang 18. De Nederlandsche Boekhandel, Antwerpen 1940

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/_gul005194001_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren i.s.m.

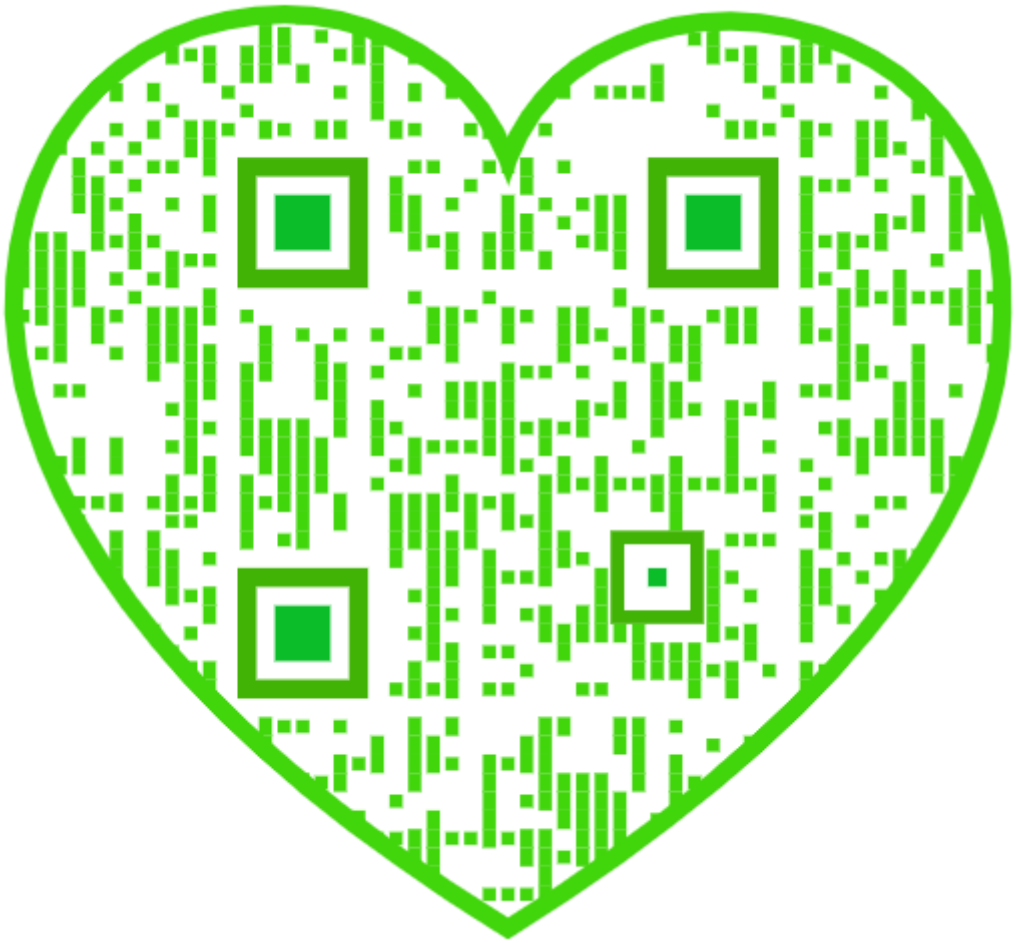

[De Gulden Passer 1940]

Handschrift Brussel, Koninklijke Bibliotheek 222, folio 103 recto. - Naast den tekst van Guido de Basio's *Rosarium super decreto* hebben we hier in den rechtschen buitenrand bovenaan de nota ‘f(initu)r VI pec(ia)’, waarmede het overgaan naar de volgende *petia* van het *exemplar* wordt te kennen gegeven.

De ‘petia’ en de tekstkritiek(*)
door P. Stephanus Axters, O.P.

A) Het gebruik van de *petia* aan de universiteiten.

Voor het boekwezen beteekent in de eerste helft van de dertiende eeuw de Universiteit een ware omwenteling. Tot nog toe werden de codices bijna uitsluitend door monniken geschreven. Wat één monnik begon zou een ander voltooien en het loon voor hun arbeid verwachtten beiden in het andere leven. Met den al maar stijgenden toeloop van studenten wordt in het begin van de dertiende eeuw aan de Universiteit het handschrift een handelsartikel, de scriptor een broodschrijver aan wie het ‘multa, sed non multum’ weleens hooge wijsheid leek.

Om eenerzijds dit laatste euvel te bezweren en anderzijds de vlugge verspreiding van de onontbeerlijke collegeteksten in de hand te werken bepalen de universiteiten van Parijs, Bologna, Oxford, Padua, Perugia, Florence, Napels, Orléans, Toulouse, Montpellier, dat voortaan de codices door bij haar beëedigde scriptores op losse katernen moeten geschreven worden en dat daarna het nieuwe handschrift door bij haar beëedigde correctores moet worden nagelezen. Eerst wanneer de corrector met zijn taak klaar was en met het teeken c o r de katernen geijkt had, werd het handschrift een e x e m p l a r, dit is een officieel getuige van de t r a d i t i o P a r i s i e n s i s, de t r a d i t i o B o n o n i e n s i s, de t r a d i t i o O x o n i e n s i s; de geijkte katernen, te Parijs, te Bologna en te Oxford meestal uit vier, te Napels uit zes bladen bestaande, te Parijs bij het begin, te Bologna bij het eind genummerd, heetten p e t i a e.

De eerste die zich met de p e t i a inliet was, in het begin van de vorige eeuw, Savigny(1). Veel bleef echter in het duister tot

(*) Lezing gehouden op het VIe Wetenschapp. Vlaamsch Congres voor Boek- en Bibliotheekwezen, Gent 31 Maart 1940.

(1) *Geschichte des Römischen Rechts im Mittelalter,* Heidelberg 1834; dl. 3, blz. 575.

door Denifle[2], Chatelain[3], Ehrle[4] de statuten van de Middeleeuwsche universiteiten werden gepubliceerd. Voor wie de geschiedenis der p e t i a wil navorschen blijven, naast de handschriften met petievermelding, deze statuten de voornaamste bron. Met Kirchhoff[5] en Wattenbach[6] schiet het vraagstuk niet op, tot door Destrez een eerste maal in 1923 bij een lezing voor de 'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres'[7], een tweede maal in een verhandeling aan Thomas van Aquino's *De Veritate* en aan zijn *Commentarium in Isaiam* gewijd[8], vooral een derde maal in een monografie[9] met breede allure het vele, dat de laatste jaren werd uitgemaakt, verzameld werd en met een overvloedig materiaal toegelicht. Voor de techniek der p e t i a blijft elk dan ook tot op een zekere hoogte op Destrez aangewezen. De eersten evenwel die de beteekenis begrepen welke de p e t i a voor de tekstkritiek kan hebben en haar dan ook bij de kritische bewerking van den tekst gebruikten, waren de Editores van *Sancti Thomae Aquinatis Opera omnia*[10] en bij de uitgave van Godefroid de Fontaines Prelaat Auguste Pelzer[11].

De p e t i a e nu werden bij een s t a t i o n a r i u s, - waarvandaan het Engelsche 'stationer', - te huur gesteld en werden door beroepskopiïsten, magisters en studenten één voor één in huur genomen. Dit had het voordeel dat aldus een e x e m p l a r van

(2) *Die Statuten der Juristen-Universität Bologna vom J. 1317-1347, und deren Verhältniss zu jenen Paduas, Perugias, Florenz,* in *Archiv für Litteratur- und Kirchengeschichte des Mittelalters,* Berlin, Weidmannsche Buchhandlung 1887; dl. 3, blz. 196-397. - *Die Statuten der Juristen-Universität Padua vom Jahre 1331* in *Archiv für Litteratur- und Kirchengeschichte des Mittelalters;* dl. VI, blz. 309-562.

(3) *Chartularium Universitatis Parisiensis,* Parisiis, Typis fratrum Delalain 1889. dl. I-II.

(4) *I piu antichi statuti della facoltà teologica di Bologna pubblicati per la prima volta. Contributo alla storia della scolastica medievale* (Universitatis Bononiensis monumenta, I). Bologna, Istituto per la storia dell'Università 1932.

(5) *Die Handschriftenhändler des Mittelalters,* Leipzig 1853; 2e uitgave.

(6) *Das Schriftwesen im Mittelalter,* Leipzig 1896; 3e uitgave.

(7) *Revue des Sciences philosophiques et théologiques,* XIII (1924) 182-97.

(8) *Etudes critiques sur les oeuvres de saint Thomas d'Aquin d'après la tradition manuscrite* (Bibliothèque Thomiste, XVIII), Paris, Librairie Philosophique J. Vrin 1933.

(9) *La Pecia dans les manuscrits universitaires du XIIIe et du XIVe siècle,* Paris, Editions Jacques Vautrain 1935.

(10) *Sancti Thomae Aquinatis Doctoris Angelici Opera omnia iussu edita Leonis XIII P.M.,* Romae, Ex typographia Polyglotta 1906, blz. IX-X.

(11) *Godefroid de Fontaines* in *Revue Néo-Scolastique XX* (1913) 504-10.

zoowat zestig p e t i a e terzelfdertijd door dertig tot veertig personen kon worden overgeschreven. Verder stond in Italië het heele petieverkeer onder toezicht van p e t i a r i i, een ambt dat te Parijs nooit bestaan heeft.

De idee, tot vlugger verspreiding bepaalde werken op losse katernen te stellen die dan terzelfdertijd door verschillenden konden worden overgeschreven, dagteekent eigenlijk niet uit de dertiende eeuw. Reeds tusschen 845 en 882 werd aldus het thans te Cambridge bewaarde handschrift Pembroke 308 terzelfdertijd door acht kopiïsten geschreven en hun naam wordt door het handschrift vermeld(12). Dit procédé zou evenwel eerst aan de universiteiten tot een op groote schaal en vlug werkend systeem met een wettelijk statuut uitgroeien.

In de oudste statuten van de Parijssche universiteit, in 1215 door den pauselijken legaat Robert de Courçon uitgevaardigd(13), wordt van e x e m p l a r i a en p e t i a e nog niet gerept. Het oudste handschrift daarentegen, waar Destrez p e t i a e aantrof, is een handschrift uit de jaren 1225-1235, met naam: Hs Parijs, Bibliothèque Nationale, latin 16387. In dit handschrift, dat de *Summa de bono* van kanselier Philip behelst, worden de p e t i a e in den tekst zelf vermeld. Het oudste wettelijk statuut waar het gebruik van de p e t i a geregeld wordt, dagteekent van 1275. In een hoofdstukje uit dat jaar, met naam *De librariis sive stacionariis*(14), bepaalt namelijk de universiteit van Parijs dat de p e t i a e niet boven den wettelijk gestelden prijs mogen in huur gegeven worden, vooral echter dat alleen echte, dit is door een corrector geijkte e x e m p l a r i a, e x e m p l a r i a v e r a e t c o r r e c t a, mogen worden in huur gesteld. Wanneer dertig tot veertig kopiïsten terzelfdertijd een e x e m p l a r overschreven, zal het namelijk niemand bevreemden dat meermalen de in huur genomen p e t i a zoek geraakte. Wanneer nu de *stationarius* door een beëedigd scriptor een p e t i a n o v a liet schrijven en deze door een beëedigd corrector liet nalezen, liepen voor hem de onkosten hoog op. Dit kon hij vermijden met stiekem een gewoon katern, dat niet onder de hoede

(12) *The new palaeographical Society,* London, Oxford University Press II (1912) 236-37.

(13) *Chartularium Universitatis Parisiensis,* dl. I, n° 20, blz. 78-80.

(14) Ibidem, dl. I, n° 462, blz. 533-34.

der Universiteit geschreven was, in de plaats te stellen. Daarvandaan de petia falsa of petia corrupta. Voor de rest treedt Parijs hier niet in bizonderheden. Veel uitvoeriger zijn de statuten van Bologna 1317, waarop de statuten van de overige universiteiten uit Italië teruggaan. Zoo bepaalt onder meer Bologna, wat de petia corrupta betreft, dat voor elke petia corrupta welke hij te huur stelt de stationarius een boete van tien solidi bononienses zal betalen[15] en, om de jacht op petiae corruptae in de hand te werken, wordt verder bepaald dat de aanklager één vierde van de betaalde boete zal opstrijken[16].

De petia had nog andere bezwaren. Wanneer de kopiïst de overgeschreven petia naar den stationarius terugbracht, gebeurde het vaak dat de petia welke hij nu verlangde mee te nemen reeds verhuurd was. In dat geval nam hij de volgende mede, liet de onontbeerlijke plaats open en schreef, tegen de normale volgorde in, eerst de volgende petia over. Wanneer hij dan naderhand de overgeslagen petia ging overschrijven, is het begrijpelijk dat hij nu eens te veel, dan weer niet genoeg plaats had open gelaten. In het eerste geval liet hij weleens de resteerende plaats onaangeroerd en gaf dan met de nota 'non est defectus hic' te kennen dat de tekst volledig was. Hiervan vonden wij in Hs Erlangen, Universitätsbibliothek Perg. - Hs. 354, fol. 229 een voorbeeld. Soms ook ging de scriptor, om niet naderhand met een hinderlijke witte vlek te blijven, een deel van den tekst twee maal schrijven en delgde daarna dit duplicaat met het in dien tijd wel bekende va-cat. Aldus bij voorbeeld in Hs. Vatic. lat. 723, folio 95 recto; ook in Hs. Erlangen Perg. Hs. 247, fol. 116 en 203. Ook het tegendeel kwam voor en dan zien we den kopiïst die te weinig plaats had opengelaten hoe langer hoe dichter schrijven tot hij eindelijk weleens de laatste regels van de hinderlijke petia in den rand van zijn handschrift gaat schrijven. Aldus bij voorbeeld in Hs. Parijs, Bibliothèque Nationale latin 15343, folio 135 recto en Hs. Parijs, Bibliothèque Nationale latin 15861, folio 124 recto. Dergelijke plaatsen zijn voor handschriften zonder petievermel-

(15) ug. Denifle, dl. IV, blz. 279, 24-28.
(16) ug. Denifle, dl. IV. blz. 279.

ding, wanneer ze in petiehandschriften met het begin van een nieuwe p e t i a correspondeeren, meestal een bewijs dat het bewuste handschrift naar een e x e m p l a r werd overgeschreven. Eindelijk blijkt zulks ook meermalen uit een lichte wijziging in het geschrift. De scriptor, die zijn taak onderbroken had om de volgende p e t i a te halen, gaat namelijk, vooraleer met het overschrijven verder te gaan, zijn pen aansnijden, wat aan het geschrift te merken valt. Zoo heeft het ons vóór enkele jaren, bij een oponthoud aan de Biblioteca Comunale te Assisi, zeer getroffen dat in een handschrift van Thomas van Aquino's *Quodlibeta,* in Hs 112 namelijk, tot tien maal met een ongewijzigden 'ductus' het geschrift op zeer in het oog loopende wijze, alleen bij het begin van de derde en van de tiende p e t i a op een minder treffende wijze, verandert. Deze plaatsen vallen in de petiehandschriften van Thomas van Aquino's *Quodlibeta* samen met het begin van een nieuwe p e t i a .

Hield elke universiteit er, zooals Destrez beweert, voor de verschillende collegeteksten slechts één e x e m p l a r op na, of stonden er van elk werk één of meer e x e m p l a r i a bij de verschillende s t a t i o n a r i i te huur? Aan deze vraag zit voor de tekstkritiek heel wat vast. Dat er in elke universiteitsstad van elk werk slechts één e x e m p l a r zou voorhanden geweest zijn, dat is beslist onmogelijk. In 1331 bepalen toch de statuten van Padua dat van de meest gebruikte werken aan elke s t a t i o één e x e m p l a r moest voorhanden zijn, terwijl de e x e m p l a r i a van minder gebruikte werken over verschillende s t a t i o n e s mochten verdeeld worden. 'Teneatur eciam stacionarius librorum in stacione tenere et comodare omnes pecias saltim in textu et glosis ordinarijs in iure canonico et civili... Extraordinarios autem libros vel ipsorum exempla possent rectores cum consiliariis per diversas distribuere staciones, prout viderint convenire, et stacionarij teneantur illorum ordinacioni parere'[17]. Hiertoe had Padua blijkbaar besloten onder invloed van de statuten van Bologna 1317 waar hetzelfde dekreet voorkomt[18]. Ook zien we Padua, vooraleer de lijst der e x e m p l a r i a te laten volgen, er nog aan herinneren dat van die werken elk

(17) ug. Denifle, Archiv, dl. VI, blz. 453.
(18) ug. Denifle, Archiv, dl. III, blz. 292, 20-27.

stationarius een exemplar moest hebben[19], terwijl Bologna er op aandringt dat de lijst der voorhanden exemplaria met vermelding van het aantal petiae dat elk exemplar bevat en ook van den huurprijs, in de statio moet worden uitgeplakt[20]. Tot nog toe werden zes dergelijke lijsten van exemplaria teruggevonden, drie namelijk uit Parijs, één uit Bologna, één waarvan de herkomst niet bekend is en één die in de statuten van de Juristenfakulteiten van Bologna, Padua en Florence ongewijzigd voorkomt[21].

Spreken te dezer zaak de statuten van Parijs met minder beslistheid, toch worden reeds in 1302 de stationarii er toe aangezet zich 'prout melius et citius poterunt' van alle nuttige werken een exemplar aan te schaffen en in 1342 wordt hun zulks ongeveer met dezelfde bewoordingen herinnerd. Wat zulks te beteekenen heeft leert ons nog best een voorval uit het jaar 1316. Toen werden namelijk, om aan sommige wantoestanden een eind te stellen, alle stationarii door den rektor verzocht om in Sint Mathurinuskerk hun ambtelijken eed te hernieuwen. 22 stationarii, wier naam in het proces-verbaal voorkomt, weigerden hierop in te gaan. Op 4 December van hetzelfde jaar zien we verder 14 en in 1342 28 stationarii den eed afleggen. Wanneer we hierbij bedenken dat in 1289 Solimano di Martino, stationarius te Bologna, van sommige werken twee, ja tot vijf exemplaria te huur stelde, dan krijgt het voorschrift dat elk stationarius zich van de meest gebruikte werken een exemplar moet aanschaffen, een uitzonderlijke beteekenis. Elk stationarius had dus van de meest gezochte werken één of meer exemplaria. Dit is ook de overtuiging van Dr. Karl Christ, Prelaat Pelzer, Synave.

De exemplaria liggen thans aan de bibliotheken niet voor het grijpen. Na zoowat 7000 handschriften te hebben onderzocht heeft Destrez, naar hij schrijft, een dertigtal exemplaria achterhaald. Alleen heeft hij, tot elks leedwezen, de lijst van die dertig exemplaria nog steeds niet gepubliceerd. Een exemplar van de *Quaestiones in Ium Sententiarum* door den

(19) ug. Denifle, Archiv, dl. VI, blz. 292.

(20) ug. Denifle, Archiv, dl. III, blz. 292, 29-293, 3.

(21) Zie Destrez, *La Pecia dans les manuscrits universitaires du XIII*e *et du XIV*e *siècle,* blz. 32-33.

Augustijner-Eremijt Prosperus de Regio steekt in elk geval in het Hs Vatic. lat. 1086. Bij het doorbladeren van dit handschrift heeft het ons namelijk vóór enkele jaren getroffen dat, met het gevolg dat bij het binden vele wegvielen, de petievermeldingen daar steeds in den bovenrand van het eerste blad der katernen voorkomen. Alleen bij een e x e m p l a r correspondeeren echter uiteraard de p e t i a en het katern. Een tweede e x e m p l a r is Hs Gent, Universiteitsbibliotheek 117 (119). Ook hier correspondeeren doorheen den heelen codex p e t i a en katern. Verder heeft doorgaans het buitenblad der katernen veel geleden, wat bij e x e m p l a r i a volkomen te begrijpen is.

Dit petiestelsel, waarmede Parijs en Bologna waren voorgegaan, werd door de andere universiteiten overgenomen. Door de statuten van Padua 1331, Perugia 1342, Florence 1387, in zulke mate dat voor een overzichtelijken kijk op de Italiaansche universiteiten Denifle kon volstaan met aan den tekst van de statuten van Bologna die van de overige universiteiten als varianten in zijn notenstel toe te voegen. Dit was echter alleen een wettelijke regeling van een sinds lang gebruikt stelsel. Door de statuten van Orléans 1307, Toulouse 1314, Montpellier 1339 werd het op minder slaafsche wijze overgenomen. Ook door Oxford. Het stilzwijgen van de statuten van Oxford te dezer zaak bracht er één onder de beste kenners van het dertiendeeuwsche Oxford, Professor Pelster, toe te vermoeden dat in de handschriften van Oxford de petievermelding wellicht uit de Parijzerhandschriften gewoon werd overgenomen[22]. Reeds vóór 1380 laten echter de statuten van Oxford zich met de e x e m p l a r i a in. Wat verder Duitschland betreft, heeft Dr. Karl Christ, Conservator aan de Preussische Staatsbibliothek te Berlijn, te vergeefs naar Duitsche handschriften met petievermelding gezocht[23]. Wanneer we, enkele jaren terug, te Erlangen Hs Perg. 269 ter hand namen, vonden we daar bij den tekst van Thomas van Aquino's *Quodlibeta* acht p e t i a e vermeld. Deze p e t i a e, die van 4 tot 11 geregeld volgen, sluiten echter aan bij de t r a d i t i o p e t i a r u m van Parijs. Dr. Christ

(22) Zie Destrez, *La Pecia dans les manuscrits...*, recensie in: *Scholastik* XIII (1938) 108.

(23) *Petia, Ein Kapitel mittelalterlicher Buchgeschichte* in *Zentralblatt für Bibliothekswesen* LV (1938) 39-44.

besluit dan ook zijn onderzoek als volgt: ‘Petien-Hss. in deutschen Bibliotheken sind ausländischer Herkunft, soweit die Herkunft mit Sicherheit nachweisbar ist’[24].

Aan de juistheid van dit oordeel heb ik eenigen tijd getwijfeld. Aan de Universiteitsbibliotheek te Gent berust namelijk een handschrift, naar de Saint-Genois[25] afkomstig uit Trier, waar bij den tekst van het vierde boek van Thomas van Aquino's kommentaar bij de Sententies de petienoteering in den bovenrand van het eerste blad der katernen zoo goed als volledig voorkomt. Te oordeelen naar den d u c t u s werd echter het handschrift in Frankrijk of misschien ook te Oxford, in geen geval in Duitschland geschreven.

Wanneer in 1425 de eerste Nederlandsche universiteit gesticht werd was het petiestelsel reeds zieltogend. In de oudste statuten van de Leuvensche universiteit hebben we vergeefs naar de p e t i a gezocht. In 1432 ontmoeten we voor het laatst de p e t i a in een wettelijk statuut, in de statuten namelijk van de Juristenfakulteit te Bologna[26].

Zoo zijn dan, uit het intense schoolleven aan de universiteit geboren, het e x e m p l a r en de p e t i a e dermate met de Middeleeuwsche Universiteit vergroeid dat reeds in 1264 de statuten van Padua onomwonden verklaren dat ‘absque exemplaribus universitas scholarium stare non possit’[27].

Deze uiteenzetting van het jongste hoofdstuk uit de handschriftkunde wil ik besluiten met de vaststelling dat tot nog toe de handschriftenkatalogen waar de p e t i a e vermeld worden uiterst zeldzaam zijn. De voortreffelijke kataloog waar door Prelaat Auguste Pelzer 455 codices Vaticani latini op een bizonder nauwgezette manier beschreven worden[28], Fischer's nieuwe kataloog van Erlangen[29] en zijn aandeel in den

(24) Ibidem, blz. 40.
(25) *Catalogue méthodique et raisonné des manuscrits de la bibliothèque de la ville et de l'université de Gand,* Gand, Chez C. Annoot Braeckman 1849-52; n° 567, blz. 391-92.
(26) Zie: *Statuti dei giuristi dell'anno 1432;* ug. Carlo Malagola, *Statuti della Università e dei Collegi dello studio bolognese,* Bologna 1888; blz. 91-94.
(27) Zie: A. Gloria, *Statuti del comune di Padova dal secolo XII all'anno 1285,* Padova 1873 (geciteerd door Destrez, *La Pecia...* blz. 7).
(28) *Bibliothecae Apostolicae Vaticanae codices manuscripti recensiti... Codices Vaticani latini,* Città del Vaticano, Biblioteca Vaticana 1931.
(29) *Katalog der Handschriften der Universitätsbibliothek Erlangen,* Erlangen 1928.

kataloog van Bamberg[30], daar hebt u de eenige handschriftenkatalogen waar de p e t i a e worden aangevoerd. En toch zijn er bij voorbeeld ook te Brussel en te Gent petiehandschriften, terwijl voor een petiejacht de handschriftenverzameling van de Stadsbibliotheek te Brugge een bizonder dankbaar gebied zou zijn.

B) De beteekenis van de *petia* voor de tekstkritiek.

Hiermede komen we tot het tweede deel van onze lezing.

Wat heeft de tekstkritiek aan de p e t i a ?

Is de p e t i a voor de tekstkritiek een tooverroede?

Bij het berekenen van het loon der scriptores fungeerde de p e t i a als maatstaf. Daarvandaan had de scriptor er belang bij in den rand van het handschrift de overgeschreven p e t i a e te noteeren. Hij had er ook belang bij het aantal p e t i a e ófwel met grooter te schrijven, ófwel, met voor zijn kopij een kleiner formaat te nemen, op te hoogen. Hiertegen zien we de universiteiten verzet aanteekenen. Padua bepaalt namelijk: 'Statuimus quod pecia constituatur ex sedecim columnis, quarum quelibet contineat sexaginta lineas, et quelibet linea literas triginta duas secundum taxationem studii Bononiensis'[31]. Ook het verkleinen van de p e t i a e wordt met nadruk verboden. Padua bepaalt hiervoor: 'Item quod vetera exemplaria in minores pecias non reducent et nova iuxta quantitatem columpnarum, linearum et litterarum antiquis exemplariis coaptabunt'[32].

1) Wanneer in de handschriften de p e t i a alleen als standaard-indeeling dienst doet kan ze ons, vanzelfsprekend, ook in de gunstigste voorwaarden, ook in het hypothetisch geval namelijk waar v a n e e n b e p a a l d w e r k a l l e e n p e t i e h a n d s c h r i f t e n z o u d e n b e k e n d z i j n, al weinig helpen om van het petiehandschrift naar het e x e m p l a r den weg terug af te leggen. Kunnen we integendeel het handschrift bij een bekende petietraditie inschakelen en uit de verschillende

(30) *Katalog der Handschriften der Königliche Bibliothek zu Bamberg,* I, Abt. 1, Bamberg 1906.
(31) Denifle, *Die Statuten der Juristen-Universität Bologna,* blz. 295, nota 25.
(32) Denifle, *Die Statuten der Juristen-Universität Padua,* blz. 457.

handschriften van die groep den tekst van het exemplar proeven of zelfs het nog bestaande exemplar achterhalen, dan hebben we wel iets bereikt, maar vooraleer we alle handschriften hebben nagekeken kunnen zich heel goed verschillende petietradities, verschillende exemplaria hebben voorgedaan. De verhouding onder de verschillende exemplaria moet dan nog worden uitgemaakt. Hierbij moeten we steeds in het oog houden dat in eenzelfde universiteitsstad, ja bij een zelfden stationarius verschillende exemplaria terzelfdertijd konden in gebruik zijn, dat dus wanneer we voor een werk slechts twee exemplaria konden achterhalen het jongste lang niet noodzakelijk op het oudste teruggaat. Beide kunnen ook bij twee verschillende groepen aansluiten, met het gevolg dat het oudste weleens van het jongste zal afhangen.

Slagen we er echter in de verhouding onder de exemplaria uit te maken en komen we aldus tot het oudste exemplar, dan leert ons de ervaring door het 'Collegium editorum Sancti Thomae Aquinatis' met de *Summa contra Gentiles* opgedaan dat de heele handschriftelijke traditie weleens op een apograaf teruggaat, waarvan de autograaf afwijkt.

Het oudste exemplar is meestal een kopij van den autograaf en, wanneer deze in littera inintelligibilis gesteld werd, van een apograaf. Niets billijkt het vermoeden dat zulks ook voor jongere exemplaria het geval is. De dringende noodzakelijkheid met dezen apograaf rekening te houden blijkt uit talrijke lezingen in Thomas van Aquino's *Summa contra Gentiles,* waar de handschriftelijke traditie een eenparigheid noteert die uit den fragmentarisch bewaarden autograaf in geen geval kan verklaard worden. Wanneer we aldus den archetypus van de heele handschriftelijke traditie hebben achterhaald, - hij weze de autograaf zelf of een apograaf, - dan zullen we met wiskundige strakheid den tekst zien ontwikkelen tot een complex van duidelijk van elkaar gescheiden groepen waaruit de onderscheiden groepshoofden veel volledíger te proeven vallen dan bij niet-universitaire handschriften gewoonlijk het geval is. Dit wil zeggen dat, terwijl de jongere kopijen steeds voor nieuwe varianten vatbaar blijven, een aanvankelijk in het exemplar begane vergissing doorgaans een bizonder taai bestaan heeft. Blijkt

de lezing van den autograaf uit het verband, dan kan de vergissing vrij spoedig worden hersteld. Blijkt deze niet en is daarbij de lezing van het e x e m p l a r een ongerijmdheid, dan zullen de latere kopiïsten naar bestkunnen een correctie voorslaan die in paleografisch opzicht wellicht zeer dicht staat bij het e x e m p l a r, die echter meermalen het betoog een heel andere richting uitstuurt. Biedt eindelijk de variant van het e x e m p l a r een aanvaardbare lezing, dan kan mits ingrijpen van een ander apograaf of, zooals voor de *Summa contra Gentiles* het geval is, van den autograaf zelf, de oorspronkelijke lezing nog wel hersteld worden. Zonder dit toevallig ingrijpen zal echter de oorspronkelijke lezing niet meer van zich laten hooren. Voor de groepeering van de universitaire handschriften zijn sommige fouten uit de e x e m p l a r i a dan ook een bizonder welkome leidraad.

2) Tot nog toe bleven we bij de voordeeligste onderstelling, dat namelijk een bepaald werk alleen door toedoen van de s t a t i o n a r i i, alleen met petiehandschriften dus verspreid werd. Voor de literatuur waarop tot circa 1500 de vier fakulteiten aangewezen waren moet echter het eerste werk, waarvan alleen petiehandschriften bekend zijn, nog steeds gevonden worden. Van de universitaire zijn de niet-universitaire handschriften vooral hierdoor te onderscheiden, dat ze niet zooals de eerste werden onderworpen aan een toezicht waarbij de alleenzaligmakende tekst van een e x e m p l a r als norm werkte. Voor bewuste toevoeging, weglating en wijziging bleven ze uiteraard zeer vatbaar. De monnik die voor rekening van zijn klooster, de magister en de student die voor eigen rekening schreven en daarbij om te bezuinigen geen geijkten tekst, geen e x e m p l a r als voorbeeld namen, begrepen doorgaans heel wat beter dan de beroepskopiïst wat ze schreven. In niet-universitaire handschriften zijn ongerijmde lezingen dan ook veel zeldzamer. Hierbij mogen we echter niet vergeten dat ook geleerde kopiïsten weleens schrijffouten maken, ja dat zelfs in de autografen van Thomas van Aquino fouten voorkomen[33]. Verder bezondigt de geleerde kopiïst zich weleens aan inleg, het weze dan om een

(33) Zie: *S. Thomae Aquinatis Doctoris Angelici Opera omnia,* dl. XIII, blz. XVIIb.

ongerijmdheid uit zijn voorbeeld goed te maken, het weze, - horresco referens, - omdat naar zijn bescheiden meening de auteur het verkeerd voorheeft. De niet-universitaire handschriften zijn dus doorgaans veel meer individualistisch en hierdoor wordt de tekstkritiek voortdurend voor zeer complexe vraagstukken gesteld, waarbij de handboeken van Stählin[34], Havet[35], Bidez[36], Collomp[37], ons heel wat kunnen helpen. Alleen moeten we er rekening mede houden, dat het hun vooral om de literatuur uit de klassieke Oudheid te doen is, wat hun dan ook het tekstkritisch probleem anders doet stellen dan wij het stellen. Wanneer wij den weg terug hebben afgelegd en de oudste traditie achterhaald, dan laat op een vaak treffende wijze de autograaf zich uit de traditie proeven. Bij de oudste bekende handschriften der klassieke schrijvers staan we doorgaans in het Carolingsche tijdvak; voor enkele zeldzame teksten geraken we tot in de vijfde of vierde eeuw, op eeuwen afstand dus van den autograaf en het geval met den *Vergilius Augusteus* is een mythus van de negentiende eeuw gebleken. Wanneer we echter met veronachtzaming van de r e a l i a , van die lezingen namelijk waar een leerstellig vraagstuk aan vastzit, de niet-universitaire handschriften alleen op de vormwoordjes collationeeren, dan zullen we ook hier een strakke wiskundige lijn vaststellen. Nooit zal immers een kopiïst bij een werk, dat vaak zooals de *Summa contra Gentiles* van Thomas van Aquino zoowat 350.000 woorden vertegenwoordigt of ook meer, de vormwoordjes tot het eind konsekwent in één zin wijzigen. Voor de r e a l i a is deze mogelijkheid daarentegen nooit uitgesloten en ook als hierbij niet konsekwent wordt te werk gegaan zal zelden het geschoolde inzicht van wie voor eigen rekening schrijft aan het uitzicht van den tekst geheel vreemd blijven.

3) Doorgaans hebben we integendeel bij de kritische behandeling van een tekst uit de literatuur der vier fakulteiten, naast een zeker aantal petiehandschriften een veel grooter aantal

(34) *Editionstechnik, Ratschläge für die Anlage textkritischer Ausgaben,* Leipzig-Berlin, Verlag B.G. Teubner 1914.
(35) *Manuel de critique verbale appliquée aux textes latins,* Paris 1911.
(36) *Emploi des signes critiques. Disposition de l'apparat dans les éditions savantes de textes grecs et latins, Conseils et recommandations,* Union académique internationale.
(37) *La critique des textes.* Paris, Soc. d'édition ‘Les belles Lettres’ 1931.

niet-universitaire handschriften. Zoo zijn er ons voor Thomas van Aquino's *Quaestiones de Veritate* op 76 handschriften nauwelijks 15 petiehandschriften bekend; voor het langen tijd aan Sint Bonaventura toegeschreven *Pharetra,* door Destrez aan Guillaume de la Fourmenterie toegekend, achterhaalde Destrez 24 handschriften waaronder 7 handschriften peties noteeren; voor den kommentaar van Petrus de Tarentasia bij het eerste boek der Sententies 23 handschriften waaronder 8 met peties; voor Bonaventura's kommentaar bij het eerste boek der Sententies 20 handschriften waaronder slechts 4 petie-handschriften; voor den kommentaar van Gillis van Rome bij hetzelfde werk 12 handschriften waaronder 6 met petienoteering; voor het *Lilium medicinae* van Bernard de Gourdon 23 handschriften waaronder 2 petiehandschriften; voor de *Legenda Sanctorum* of *Legenda Aurea* 192 handschriften waaronder 21 petiehandschriften[(38)]. Bij het uitstippelen van de universitaire traditie kunnen dus de niet-universitaire handschriften een onmiskenbaar belang hebben. De statuten van Bologna hierbij door Padua gevolgd, bepalen, dat voor de vervaardiging van een e x e m p l a r het persoonlijk handschrift van om het even wie, zoodra dit een goeden tekst bood, kon worden opgeëischt[(39)]. Dit gold ook te Montpellier[(40)]. Zoo wordt voor Thomas van Aquino's *Summa contra Gentiles* groep α, de handschriften namelijk die op het oudste e x e m p l a r P a r i s i e n s e teruggaan, op zeker oogenblik naar den autograaf gecorrigeerd en schenkt aldus het leven aan groep β waar een universitaire en een niet-universitaire invloed, in casu het oudste e x e m p l a r van Parijs en de autograaf, elkander den tekst betwisten. Dit niet-universitaire handschrift zal in andere gevallen een apograaf of ook een jonger handschrift zijn. Ook kunnen heel goed, door het opeischen van het persoonlijk handschrift van een buitenlandsch magister of student, in de l i t t e r a P a r i s i e n s i s, in de l i t t e r a A n g l i c a n a handschriften geschreven zijn, die met alles wat de scriptoria te Parijs of te Oxford kenmerkte

(38) Zie: Destrez, *La Pecia...*, blz. 69-70.

(39) Zie: Denifle, *Die Statuten der Juristen-Universität Bologna,* blz. 280. *Die Statuten der Juristen-Universität Padua...*, blz. 407.

(40) Zie: M. Fournier, *Les statuts et privilèges des Universités françaises depuis leur fondation jusqu'en 1789,* Paris, 1890-94; n° 885.

voor hun tekst op de traditio Bononiensis teruggaan. Eindelijk kunnen achteraf bij het nalezen, de hun sinds lang bekende traditie als norma nemend, de correctores in tweede hand een Mischtradition, waar twee invloeden elkander den tekst betwisten, hebben in het leven geroepen.

4) Naast het geval, waar op zeker oogenblik de universitaire traditie komt onder niet-universitairen invloed te staan, kan zich ook het geval voordoen waar, tot vervanging van één of meer zoek geraakte of onbruikbaar geworden petiae, een niet-universitair handschrift wordt als voorbeeld genomen. Dit procédé, waarvoor de statuten van Bologna zware straffen bepaalden(41), schonk dan het aanzijn aan een Mischtext, aan een tekst namelijk die voor één deel op de traditie α, voor een ander deel op de traditie β teruggaat.

Met deze mogelijkheden voor oogen hoeft zich dus niemand, om het geijkt karakter van dit laatste, op een exemplar blind te staren. Van een jonger exemplar tot den autograaf van schrijvers als Petrus Lombardus en Albertus den Groote kunnen we nog een weg van een paar eeuwen hebben af te leggen. Met het dekreet, waarbij elk persoonlijk handschrift kon worden opgeëischt, kan er immers heel goed voor een bepaald werk naast een traditio Parisiensis α ook een traditio Parisiensis β, een traditio Parisiensis γ, naast een traditio Bononiensis α een traditio Bononiensis β geweest zijn. Exemplar staat dus niet gelijk met oudste handschrift. Daar zijn oudere en jongere exemplaria. Exemplar staat ook niet gelijk met vulgaattekst. De traditio Parisiensis, de traditio Bononiensis van een werk blijven immers voor ontwikkeling vatbaar. Exemplar staat nog veel minder gelijk met beste handschrift. Zoo zien we vóór 1230 Roger Bacon er over klagen dat voor den bijbel de stationarii van Parijs minderwaardige exemplaria, exemplaria vitiosissima, te huur stelden(42), waarop in 1236 het Generaal kapittel van de

(41) *Die Statuten der Juristen-Universität Bologna,* blz. 279, 24-27.

(42) *Opus tertium, opus minus: Fr. Rogeri Bacon opera quaedam hactenus inedita,* edited by J.S. Brewer P.A. Professor of english literature, King's college London and reader at the Rolls (Rerum britannicarum Medii Aevi Scriptores or Chronicles and Memorials of Great Britain and Ireland during the Middle Ages), London, Longman, Green, Longman and Roberts 1859; blz. 333.

Dominikanenorde tot een tekstrevisie besluit[43]. Naast minderwaardige e x e m p l a r i a zijn er minderwaardige petiehandschriften. Zoo is het te Stuttgart bewaarde petiehandschrift van Albertus' kommentaar bij de *Ethica ad Nicomachum* in de laatste jaren gebleken een minderwaardig handschrift te zijn[44]. Ook het petiehandschrift Parijs, Bibliothèque Nationale latin 3107, brengt van de *Summa contra Gentiles* een hoogst bedenkelijken tekst[45]. Eindelijk werd bij de tekstkritische bewerking van de *Summa de bono* van kanselier Philip het petiehandschrift Parijs, Bibliothèque Nationale latin 16387 door H. Meylan als minderwaardig bestempeld[46].

Naast minderwaardige e x e m p l a r i a en petiehandschriften ontmoeten we weleens niet-universitaire handschriften met een uitzonderlijk zuiveren tekst. Aldus bij voorbeeld voor Thomas van Aquino's *Quaestiones disputatae de Veritate* Hs. Vatic. lat. 781[47], terwijl ook voor de in hetzelfde handschrift voorkomende *Quaestio de sensibus corporis gloriosi* van Albertus den Groote Hs. Vatic. lat.. 781 aan Henquinet[48] het meest vertrouwen inspreekt. Beunhazerij is het dus zich zonder nader onderzoek op een e x e m p l a r, laat staan op een gewoon petiehandschrift, te verlaten; beunhazerij een niet-universitair handschrift, alleen omdat het geen peties noteert, voor minderwaardig te verslijten en noodig is het zeker niet bij de ontdekking van een e x e m p l a r van Parijs of Bologna, in den waan dat we nu de t r a d i t i o P a r i s i e n s i s, de t r a d i t i o B o n o -

(43) *Acta Capitulorum generalium Ordinis Praedicatorum* (Monumenta Ordinis Fratrum Praedicatorum historica) recensuit Fr. Benedictus Maria Reichert eiusdem Ordinis, Romae, In domo generalitia; dl. I, blz. 9, 13-15.

(44) M. Grabmann, *Mittelalterliches Geistesleben,* München 1936; dl. II, blz. 313.

(45) *Sancti Thomae Aquinatis Doctoris Angelici Opera omnia...* dl. XV, blz. XVa-XXIa.

(46) *Les 'Questions' de Philippe le Chancelier, chancelier de l'Eglise de Paris (Tractatus de bono nature et de bono in genere), Avec une introduction sur la vie et les oeuvres théologiques de l'auteur,* Paris, Ecole Nationale des Chartes 1927.

(47) Zie: Etienne Axters, O.P., *La critique textuelle médiévale doit-elle être désormais établie en fonction de la 'pecia'? Une réponse à Monsieur l'abbé Destrez* in *Angelicum* XII (1935) 291-93.

(48) *Une pièce inédite du commentaire d'Albert le Grand sur le IV*e *livre des sentences* in *Recherches de Théologie ancienne et médiévale* VII (1935) 272.

n i e n s i s of zelfs den v u l g a a t t e k s t van onzen auteur te pakken hebben, van alle verder onderzoek af te zien.

5) Bij de zoo lastige keus van het legger-handschrift moet dus alles worden in het oog gehouden. Bezitten we, bij overmaat van geluk, nog den autograaf, dan zal, vanzelfsprekend, deze bij de behandeling van den tekst steeds onze norma blijven. Dat heeft ook het voordeel dat we dan niet, zooals gewoonlijk het geval is, tegen den tijdstroom moeten opvaren. Ook de autograaf blijft echter weleens het antwoord schuldig. Het kan namelijk voorkomen dat lezingen, die op den autograaf werden doorgehaald, zich doorheen de heele handschriftelijke traditie handhaven, dat met andere woorden de heele handschriftelijke traditie voor talrijke lezingen op een eerste redaktie van den autograaf teruggaat, dat de laatste redaktie zich te dezer plaats eerst laat of ook heelemaal niet liet gelden; dat eindelijk sommige handschriften ter bewuste plaats een lezing voorslaan waaruit beide redakties geproefd worden. Het geval van Thomas van Aquino's *Summa contra Gentiles,* waarvan de autograaf op sommige plaatsen tot vijf redakties laat onderkennen[49], moet ons hier een waarschuwing zijn. Ook bij werken, waarvan de autograaf zoek is, kan namelijk de handschriftelijke traditie op verschillende redakties teruggaan.

Autografen uit die jaren zijn er overigens al weinig. Na moeizame vorschingen kon Professor Lehmann[50] voor de literatuur waarop de vier fakulteiten waren aangewezen slechts enkele autografen achterhalen. Albertus de Groote, Thomas van Aquino, Matheus van Aquasparta zijn de eenige namen die hierbij in aanmerking komen.

Bezitten we den autograaf niet meer, dan zal onze keus op grond van de innerlijke, niet van de uiterlijke kritiek, - niet op grond van de petievermelding dus, - op een of ander handschrift vallen waarvan woord voor woord de vertrouwbaarheid aan de heele handschriftelijke traditie zal getoetst worden.

(49) *S. Thomae Aquinatis Doctoris Angelici Opera omnia...* dl. XIII, blz. XVIa-XVIIa.

(50) *Autographe und Originale namhafter lateinischer Schriftsteller des Mittelalters* in *Zeitschrift des deutschen Vereins für Buchwesen und Schrifttum* III (1920) 6-16.

Besluit.

Uit dit alles blijkt dat de p e t i a niet als een wichelroede de verschillende groepen van handschriften onderkent, de groepshoofden achterhaalt, hun verhouding tot den autograaf uitwijst. Gelijke petienoteering billijkt echter wel het vermoeden dat de desbetreffende handschriften op eenzelfde e x e m p l a r , ongelijke petienoteering dat ze op verschillende e x e m p l a r i a teruggaan, terwijl anderzijds het plotse afbreken met één teksttraditie om met een andere voort te gaan doorgaans uit petieverwisseling moet verklaard worden. De handschriftentafel welke we op die manier bekomen heeft dus alleen een zeer voorloopige waarde. Als een wetenschappelijke hypothese, waarvan de juistheid onafgebroken aan de feiten getoetst wordt, kan ze echter veel dienst bewijzen.

Door een physicus van ongewoon formaat werd de waarde van de wetenschappelijke hypothese op een bizonder gevatte manier aangetoond. In *La Science et l'Hypothèse* schrijft Henri Poincaré namelijk als volgt: ‘L'hypothèse a un rôle nécessaire que personne n'a jamais contesté. Seulement elle doit toujours être, le plus tôt possible et le plus souvent possible, soumise à la vérification’[(51)]. En even verder: ‘Il faut également avoir soin de distinguer entre les différentes sortes d'hypothèses. Il y a d'abord celles qui sont toutes naturelles et auxquelles on ne peut guère se soustraire... Il y a une seconde catégorie d'hypothèses que je qualifierai d'indifférentes... Les hypothèses de la troisième catégorie sont les véritables généralisations. Ce sont elles que l'expérience doit confirmer ou infirmer. Vérifiées ou condamnées, elles pourront être fécondes’[(52)]. Door een ander physicus worden de voorwaarden bepaald waarvan de vervulling voor de doelmatigheid van de wetenschappelijke hypothese beslissend is. ‘Ces conditions sont de trois sortes, En premier lieu, une hypothèse ne sera pas une proposition contradictoire en soi... En second lieu, les diverses hypothèses qui doivent porter la Physique ne se contrediront pas les unes les autres... En troisième lieu, les hypothèses seront choisies de telle manière

(51) *La Science et l'Hypothèse* (Bibliothèque de Philosophie scientifique dirigée par le Dr. Gustave Le Bon). Paris, Ernest Flammarion 1927. Blz. 178.

(52) Ibidem, blz. 180-81.

que, de leur ensemble, la déduction mathématique puisse tirer des conséquences qui représentent, avec une approximation suffisante, l'ensemble des lois expérimentales'. Aldus Pierre Duhem in *La Théorie physique*(53). Deze voorwaarden gelden ook voor ons. Een handschrift zal niet, alleen omdat het peties noteert, als maatstaf genomen worden wanneer de handschriftelijke traditie dit handschrift waardeloos verklaart. De groepeering van de handschriften zal niet op grond van de p e t i a worden doorgezet zonder daarbij met de heele handschriftelijke traditie, ook met de doorgaans veel talrijker niet-universitaire handschriften in voeling te blijven. Alles wat ons in dit verband de p e t i a suggereert moet achteraf aan de feiten getoetst worden. Hier is de eenige zaligmakende toetssteen de traditioneele, de w o o r d e l i j k e tekstkritiek. Voor de talrijke *Quaestiones disputatae, quaestiones quodlibeticae,* de kommentaren bij de Sententies en de even talrijke *Summae* kan een collatie van de ontbrekende a r g u m e n t a en r e s p o n s i o n e s ons geen zekerheid geven. Wie daarna een tafel wil opzetten van de handschriften, waar herhaaldelijk het c o r p u s a r t i c u l i werd weggelaten komt immers wellicht weer tot een heel anderen uitslag. Vóór enkele jaren hebben we dan ook, na Destrez' groepeering van de handschriften van Thomas van Aquino's *De Veritate* op grond van de p e t i a , aan de hand van de w o o r d e l i j k e tekstkritiek een tegenproef gedaan(54). Ditmaal viel de groepeering der handschriften heel anders uit. Terwijl namelijk voor Destrez zijn groep b uit groep a voortkomt, blijkt groep b met groep a heelemaal niet verwant te zijn. Deze ervaring moet elk bij het gebruik van de p e t i a tot waakzaamheid aanzetten. Alleen de w o o r d e l i j k e tekstkritiek kan ons, hoe hard hare eischen ook mogen lijken, zekerheid geven en nooit zal een kopiïst bij het overschrijven tot in de laatste vormwoordjes den tekst konsekwent hebben gewijzigd.

(53) *La Théorie Physique, Son Objet, sa Structure* (Bibliothèque de Philosophie expérimentale, Directeur: E. Peillaube, II), Deuxième édition revue et augmentée. Paris, Marcel Rivière et Cie, Editeurs 1914. Blz. 335.

(54) Zie: Etienne Axters, O.P., *La critique textuelle médiévale doit-elle être établie désormais en fonction de la 'pecia'? Une réponse à Monsieur l'abbé Destrez.*

Eenige bibliographische uitgaven over natuur- en geneeskunde voor 1800(*)

door prof. Dr. A.J.J. Vandevelde. - Gent.

Door de ontwikkeling der natuur-, physische en geneeskundige wetenschappen is thans de bibliographie over deze vakken buitengewoon uitgebreid geworden; de refereerorganen groeien elk jaar in getal en omvang. Door de meeste onderzoekers wordt aangenomen dat de bibliographie der positieve wetenschappen een moderne opvatting is.

Maar, buiten de verhandelingen der academieën en der geleerde genootschappen, verschenen reeds vóór 1800 verzamelingen van korte aanteekeningen over verschenen boeken en bibliographische repertoria. Daarvan wensch ik hier enkele voorbeelden aan te halen.

Als verzamelingen noem ik het *Natuur- en Kunst-Kabinet* van van Ranouw en het *Natuur- en Geneeskundig Kabinet* van Sandifort.

Ik heb vroeger het *Natuur- en Kunstkabinet*(1) door W. van Ranouw tusschen 1719 en 1732 uitgegeven, beschreven. De titel van het eerste deel luidt als volgt:

> [1719 VAN RANOUW] *Kabinet der Natuurlijke Historien, Wetenschappen, Konsten en Handwerken, Geopent met de maanden January en February 1719. Verciert en opgeheldert met kopere Plaaten. Te Amsterdam, Bij Hendrik Strik, Boekverkoper bezyden 't Stadhuys. 1719.*
> 15.7 × 9.8 cm. [16] + 176 pp., Bibl. Kon. Vla. Acad., Bibl. A.J.J.V.

(*) Lezing gehouden op het VIe Wetenschapp. Vlaamsch Congres voor Boek- en Bibliotheekwezen te Gent, op 31 Maart 1940.

(1) *Isidoor Teirlinck Album,* 1931, 81-84.

In zijn opdracht tot Suffridus van Westerhuis, zegt W. van Ranouw, med.-doctor, dat hij van voornemen is uittreksels te geven van oude ‘natuurlyke historischryvers’. Het eerste stuk bevat een overzicht betreffende Caius Plinius Secundus.

Het 1e halfjaar 1719 bestaande uit drie afleveringen voor Januari tot Juni, bedraagt in het geheel [16] + 552 pp. + 8 pp. inhoud. Het 2e deel bevat de drie afleveringen voor Juli tot December 1719 met 564 pp. en 8 pp. inhoud. Voor 1720 bevatten 3e en 4e deel respectievelijk [4] + 562 pp. + 6 pp. inhoud, en 570 pp. + 6 pp. inhoud; voor 1721, 5e en 6e deel, 570 pp. + 9 pp. inhoud en [12] + 563 pp. + 6 pp. inhoud.

De 5 eerste boekdeelen verschenen regelmatig door de zorgen van Hendrik Strik te Amsterdam. Het 6e deel voor 1721 verscheen echter alleen in October 1722, ditmaal bij Z. Moelé en J. de Ruiter, te Amsterdam. In de voorrede verontschuldigt zich van Ranouw dat hij in het laten verschijnen van het kabinet te kort is gekomen, en door verscheidene verhinderingen die hij niet noemt, bijna een jaar achteruit is geraakt. Maar nu stelt men vast dat voor het 7e deel en de volgende, de uitgever nogmaals verandert.

Deel 7 behoort tot het gansche jaar 1722, met [4] + 184 + 192 + 192 + 8 pp., en de uitgever is Balthazar Lakeman, ook te Amsterdam. De voorrede geeft geen uitleg over de verandering van den uitgever; en zonderling genoeg, in een aflevering verschijnende voor de maanden Januari en Februari 1722, onderteekent van Ranouw die voorrede op 15 April 1723.

Voor deel 8 verschenen de 3 afleveringen tusschen 1723 en 1727, altijd bij Lakeman: de 1e voor Januari en Februari 1723 verschijnt in 1723 op [12] + 176 pp., de 2e voor Maart tot Juli 1723, in 1724 op 191 pp. de 3e voor Augustus tot December 1723 alleen in 1727. De auteur Dr. van Ranouw overleed, vermeldt Lakeman, kort na het verschijnen van het deeltje Maart tot Juli 1723. Ten einde het boekdeel 8 te volledigen schenkt de uitgever aan den lezer twee verhandelingen over plantgewassen, een getrokken uit de *Botanick Essais* van Patrik Blair, het tweede uit de *Anthologia* van Julius Pontedera, en een stukje over de *Afkomste en geboorte van muggen uit het water.*

Moeilijkheden over de uitgave, ziektetoestanden en nalatig-

heid van den auteur kunnen wel de oorzaken geweest zijn van de onregelmatigheid in het verschijnen en van het beperkt leven van het *Kabinet.*

Vijf jaren later, in 1732, kwam een register in het licht, waarin op zeer zorgvuldige en uitgebreide wijze, al hetgeen in de 8 boekdeelen is bevat, op alphabetische orde wordt vereenigd; dit register werd opgesteld door P. Vander Meersch en uitgegeven door Balthazar Lakeman ([10] + 690 pp.).

Over W. van Ranouw heb ik niets gevonden; het *Kabinet* met zijn aanteekeningen over natuurwetenschap, chemie, Oost-Indische waren, kleurstoffen, over het werk van Plinius, Aldrovandus, Conrad Gesner, Ferrandus Imperatus, Robert Boyle, blijft een merkwaardige poging om met korte overzichten wetenschappelijke verhandelingen te doen kennen.

Eduard Sandifort, geboren te Dordrecht in 1742 en te Leiden in 1814 overleden, was hoogleeraar in de geneeskunde te Leiden. Benevens de beschrijving van het anatomisch kabinet, onder den titel *Museum Anatomicum Academiae Lugduno-Bataviae* (Leiden, 2 vol. in f°, 1793) en eenige vertalingen, publiceerde hij de *Natuur- en Geneeskundige Bibliotheek* die tusschen 1765 en 1775 leefde.

> [1765 SANDIFORT] *Natuur- en Geneeskundige Bibliotheek. Bevattende den zaakelijken inhoud van alle nieuwe werken, welke, in de Geneeskunde en Natuurlijke Historie, buiten ons Vaderland uitkomen.* Door Eduard Sandifort, medicinae doctor. Eerste deel.
> In 's Gravenhage, Bij Pieter van Cleef, M.DCC.LXV. 21.5 × 13.3 cm.; [10] + 796 pp.; Bibl. Un. Gent me 762 E.

In zijn voorbericht acht Sandifort het noodig een bibliotheek te stichten waarin over belangrijke werken uit het buitenland wordt gerefereerd, omdat ‘in onze Moedertaal egter ontbreekt, tot hier toe, een werk van deezen aart’. Die *Bibliotheek* is aldus een referatenverzameling over Natuur- en Geneeskunde, uit *Acta Helvetica, Medical commentaries, Mercure de France, Philosophical Transactions, Academien,* ook over nieuwe boeken, met

allerlei aanteekeningen en bibliographische lijsten. Het 1e deel bestaat uit 4 afleveringen en een zeer uitgebreid alphabetisch register van namen en van zaken.

De volgende deelen zijn: 2e, 946 pp. 1766; 3e, 904 pp. 1767; 4e, 881 pp. 1768; 5e, 899 pp. 1769; 6e 965 pp. 1769; 7e 949 pp. 1770; 8e, 958 pp. 1771; 9e, 965 pp. 1772; 10e, 931 pp. 1773; 11e, 279 pp. 1775; algemeen register over de geheele reeks, die een belangrijke bron is van inlichtingen, ongelukkiglijk betreffende een korte tijdperk.

Waarom de *Bibliotheek* na 1775 ophield te verschijnen, wordt nergens vermeld.

* * *

Van de zuiver bibliographische werken, aldus zonder bijzondere aanteekeningen, wensch ik eenige woorden te zeggen over de uitgaven van Conrad Gesner, de lijsten van Vander Linden 1662, Lipenius 1679, Anonymus 1756, Gronovius 1760, Seguierius 1760.

Conrad von Gesner of Gesnerus, geboren te Zürich, op 26 Maart 1516, en aldaar overleden op 13 December 1565, studeerde te Straatsburg, Bourges, Parijs, Bazel, Montpellier, en verwierf te Bazel den titel van doctor in de medicijnen. Hij doceerde in de Grieksche taal te Lausanne; hij vestigde zich daarna te Zürich waar hij als arts practiseerde. Als natuurvorscher heeft hij de botanische methode, gesteund op de eigenschappen der bloemen en der zaden, in de wetenschap ingevoerd. Als bibliograaf heeft hij zich zeer verdienstelijk gemaakt door het opstellen van een standaardwerk, door de bibliotheken algemeen gekend, waarvan de uitgave onvolledig bleef.

1549 GESNERUS. *Bibliotheca Universalis, sive Catalogus omnium scriptorum locupletissimus, in tribus linguis, Latina, Graeca, & Hebraica; extantium & non extantium, veterum et recentiorum in hunc usque diem doctorum et indoctorum publicatorum et in Bibliothecis latentium,* Authore Conrado Gesnero.
Tiguri apud C. Froschoverum 1545.
in fo, 631 fos.

Van het 2e deel verschenen slechts 19 hoofdstukken:

1548 GESNERUS. *Pandectarum, sive partitionum universalium Conradi Gesneri libri XXI, sive secundus hic Bibliothecae nostrae tomus est.* Tiguri excud. C. Frochoverus 1548-1549.
in fo.

Alhoewel het werk niet volledig was, kwam een bijvoegsel in 1555 aan het licht onder den titel:

1555 GESNERUS. *Appendix Bibliothecae Conradi Gesneri.* Tiguri apud C. Froschoverum 1555.
in fo, 106 fos.

Het bibliographisch werk van Conrad Gesner werd voortgezet of samengevat door verscheidene geleerden: Conrad Wolffhart (Lycosthenes), Josias Simler, Johann Jacob Fries (Frisius), François Grudé de la Croix du Maine, Antoine Du Verdier, Jean Antoine Rigoley.

Conrad Wolffhart, als Lycosthenes vergriekscht, werd geboren te Ruffach in 1518 en overleed te Basel in 1561; hij doceerde te Bazel in de grammatica en de dialectica. Hij publiceerde in 1551 een verkorte uitgave van de *Bibliotheca* van Gesner:

1551 WOLFFHART (LYCOSTHENES). *Elenchus scriptorum omium qui ab exordio mundi usque ad nostra tempora in diversis linguis, artibus ac facultatibus claruerunt ante annos aliquot a. D. Conrado Gesnero,...* editus nunc vero primum in compendium redactus et auctus per Conradum Lycosthenem. Basileae per J. Oporinum 1551.
in 4o, 1096 kol.

De *Elenchus* van Lycosthenes blijkt door Simler gebruikt te zijn tot het opstellen van de twee uitgaven 1555 en 1574 van zijn *Epitome.*

Josias Simler (Simlerus), geboren te Cappel bij Zürich in 1530 en te Zürich in 1576 overleden, was Gesners medewerker vooral op het gebied van onderwijs in de wiskunde en heeft dezes levensbeschrijving opgesteld:

1566 SIMLER. *Vita Conradi Gesneri. Item epistola Gesneri de libris a se editis, et carmina complura in obitum ejus conscripta.* Tiguri 1566. in 4°.

In de *Epitome* van 1555 wordt de *Bibliotheca* van Gesner zorgvuldig samangevat; in 1574 verscheen daarvan een 2e uitgave.

[1555 SIMLER.] *Epitome Bibliothecae Conradi Gesneri, conscripta primum à Conrado Lycosthene Rubeaquensi: nunc denuo recognita & plus quam bis mille authorum accessione (qui omnes asterisco signati sunt) locupletata:* per Iosiam Simlerum Tigrinum.
Habes hic, amice Lector, catalogum locupletissimum omnium fere scriptorum, a mundi initio ad hunc usc.. diem, extantium & non extantium, publicatorum & passim in Bibliothecis latitantium. Opus non Bibliothecis tantum publicis priuatisne instituendis necessarium, sed studiosis omnibus, cuiusconq., artis aut scientiae, ad studia melius formanda utilissimum.
Tiguri apud Christophorum Froschoverum, Mense Martio Anno M.D.LV.

30 × 19.4 cm. [6] + 184 + [13] fos. (Bi. A.J.J.V., Bi. Un. Gent. Acc 15853.

[1574 SIMLER.] *Bibliotheca Instituta et Collecta primum a Conrado Gesnero, Deinde in Epitomen redacta & novorum Librorum accessione locupletata, iam vero postremo recognita & in duplum post priores editiones aucta,* per Iosiam Simlerum Tigurinum.
Habes hic, optime Lector, catalogum locupletissimum omnium fere scriptorum, a mundi initio ad hunc usq.. diem, extantium & non extantium, publicatorum & passim in Bibliothecis latitantium. Opus non Bibliothecis tantum publicis privatisne instituendis necessarium, sed studiosis omnibus, cuiusconq.. artis aut scientiae, ad studia melius formanda utilissimum.
Tiguri Apud Christophorum Froschoverum. Mense Martio, Anno M.D.LXXIIII.
30.8 × 20.1 cm., [10] +691 + [40] pp., Bi Un. Gent. Hist. 8068.

Tusschen 1583 en 1585, aldus in het kort tijdperk van 2 jaren verschenen de uitgaven van Fries, Grudé en Du Verdier.

Johann Jacob Fries (Frisius), Zurich 1547 en † 1611 was leeraar in de theologie te Zurich.

> 1583 FRISIUS. *Bibliotheca instituta et collecta primum a Conrado Gesnero, deinde in epitomen redacta et novorum librorum accessione locupletata, tertio recognita et in duplum post priores editiones aucta per Josiam Simlerum, jam vero et Viennensi Austriae imperatoria bibliotheca amplificata, per Johannem Jacobum Frisium.* Tiguri, excud. C. Froschoverus 1583.
> in f°, 838 pp.

François Grudé, sieur de La Croix du Maine, bibliograaf, geboren te Le Mans 1552, vermoord te Tours in 1592, werkte vlijtig aan bibliographisch werk in de Maine, te Parijs, waar hij het bezoek kreeg van talrijke geleerden van den tijd. Scaliger zeide van hem: 'La Croix du Maine est fou!' maar om daarna bij te voegen: 'Telles gens sont les crocheteurs des hommes doctes, qui nous amassent tout. Cela nous sert beaucoup; il faut qu'il y ait de telles gens.' Men weet weinig van zijn leven, en de meeste van zijn overtalrijke aanteekeningen zijn verloren.

Op het einde van de 1e uitgave van zijn *Bibliothèque française* (Paris 1584, in f°) komt zijn *Discours contenant sommairement les noms, titres et inscriptions de la plus grande partie de ses oeuvres latines et françaises.* Een uitgave van de *Bibliothèque française* werd bezorgd door Rigoley de Juvigny, met aanteekeningen van de La Monnoye, de Foncemagne, de Falconnet, de Sainte-Palaye et de Bréquigny, en verscheen te Parijs in 1772 in 4°.

> 1584 GRUDE DE LA CROIX DUMAINE, François. *Premier volume de la Bibliothèque du Sieur de La Croix qui est un catalogue général de toutes sortes d'autheurs, qui ont escrit en François depuis cinq cents ans et plus, jusques à ce jourd'hui...* Paris 1584.
> in f°.

Antoine Du Verdier, Sieur de Vauprives, geboren te Montbrison in 1544 en te Duerne (Lyon) in 1600 overleden, heeft buiten talrijke letterkundige werken laten verschijnen:

1585 DU VERDIER. *La Bibliothèque d'Antoine Du Verdier, contenant le catalogue de tous ceux qui ont écrit ou traduit en françois... avec un supplément de l'Epitome de Gesner.* Lyon 1585.
in f°.

De *Catalogue of printed books* van het *British Museum* vermeldt ook een Latijnsche titel: *Supplementum epitomes Bibliothecae Gesnerianae,* 1585 in f° (130 g 8 (2).

Jean Antoine Rigoley de Juvigny, in Bourgogne geboren en in 1788 te Parijs overleden, was letterkundige, advocaat, eerelid van het Parlement van Metz en lid van de Academie van Dijon. Hij heeft 6 boekdeelen bibliographie gepubliceerd, waarin de twee werken van Grudé de la Croix en van Du Verdier voorkomen..

1772 RIGOLEY. *Les Bibliothèques françoises de la Croix-Dumaine et de Du Verdier... Nouvelle édition... augmentée d'un discours...* Paris Taillant et Nyon, 6 tomes 1772-1773.
in 4°.
In tom. VI: *Supplementum Epitomes Bibliothecae Gesnerianae, A. Verderio... collectore.*
[1662 VANDER LINDEN] *Joh. Antonidae Vander Linden, Doct. & Professoris Medicinae Practicae primi in Acad. quae Lugduni Batavorum, De Scriptis Medicis Libri duo. Editio tertia & tertia auctior.* Amstelredami, Apud Joannem Blaev, CI□.I□C.LXII.
19 × 12,3 cm., [16] + 755 pp., Bi A.J.J.V.

Opdracht aan Nicolaus Tulp, gevolgd door een voorrede tot den lezer, en door een gedicht geteekend J. Coccejus. In het eerste deel van het boek (623 pp.) worden de schrijvers volgens de alphabetische orde der voornamen vermeld; aldus worden ongeveer 7500 boeken en verhandelingen op het gebied der geneeskunde genoemd. In het tweede deel (pp. 624-755) worden volgens de gebieden diergeneeskunde, geneeskunde, physiologie, pathologie, pharmacie, alchemie en chemie, chirurgie, hygiene, ziektenleer, enz. de schrijvers vermeld die over die bijzondere vakken hebben geschreven.

Johan Antonius Vander Linden, geboren in 1609 te Enkhuysen en te Leiden in 1664 overleden, doctor in de medicijnen van de Universiteit Leiden, doceerde te Franeker tusschen 1639 en 1651, en vanaf 1651 te Leiden. Hij schreef verscheidene boeken over geneeskunde, hetgeen hem niet belette ook aan bibliographie te doen. Evenals J.B. van Helmont, werd hij door Gui Patin aangevallen, die hem verweet te veel aan literatuur gedaan te hebben, en die zijn *Medicina physiologica* (Amsterdam 1653 in 4°) beoordeelde: 'ce livre n'est que de la crême fouttée.' Nu men weet welke soort mensch Gui Patin was!

> [1679 LIPENIUS] *M. Martini Lipenii Bibliotheca Realis Medica Omnium Materiarum, Rerum, et Titulorum, in Universa Medicina Occurrentium. Ordine Alphabetico sic disposita, ut primo statim intuitu Tituli, Et Sub Titulis Autores Medici, justa velut acie collocati, in Oculos statim et Animos incurrant. Accedit Index Autorum copiosissimus.* Cum Gratia Et Privilegio Sac. Caes. Maiest. Francofvrti ad Moenum, Cura & Sumptibus Johannis Friderici, Prelo Johannis Nicolai Hummii. M.DC.LXXIX.
> 34.7 × 21.0 cm., [20] + 492 + [42] pp., Bi. Un. Gent. Hist. 1878.

Titelplaat een boekenzaal verbeeldende door Föstereich geteekend en door Häiller geëtst. Opdracht van Sim. Paulus, Thom. Bartholinus, Sebast. Scheffer, Christ. Schröter, Joh. Borgehlius, Joh. Gottfrid, waarin onder meer de bronnen worden aangeduid, uit Lubeck, 13 Aug. 1679 door den schrijver geteekend. Privilegie en voorrede tot den lezer.

Daar het overzicht per stof, in alphabetische orde bewerkt is, is het verzamelen van bibliographische bronnen zeer gemakkelijk; de onderwerpen zijn zeer ver verdeeld, en aldus zeer talrijk. Op de laatste pp. een alphabetische namenlijst van personen.

Martin Lipenius (Göritz 1636 † Lubeck 1692) studeerde de wijsbegeerte en de theologie, opvolgentlijk in 1659 co-rector te Halle, in 1672 rector van het Zweedsch College te Stettin en in 1676 co-rector van het College te Lubeck. Tot zijn bibliographisch werk behooren, buiten de *Bibliotheca realis medica,* de *Bibliotheca realis theologica* (Frankfurt 1685, 2 vol. in f^{o}) de *Bibliotheca juridica* (Frankfurt 1679 in f^{o}) met verscheidene uitgaven, de *Bibliotheca realis philosophica* (Frankfurt 1679 in f^{o}).

[1756 ANONYMUS] *Bibliographie medicale raisonnée, ou Essai sur l'exposition des Livres les plus utiles à ceux qui se destinent à l'étude de la Medecine. Avec une lettre de M. du Monchaux, Medecin de l'Université de Douay, sur les Commentaires de M. le Baron Van Swieten, & sur quelques autres Ouvrages.* A Paris, chez Ganeau, rue Saint Severin, vis à vis la rue Zacharie, aux Armes de Dombes, & à Saint Louis. M.DCC.LVI. Avec Approbation & Privilège du Roi.
16.3 × 9.3 cm., XXXII + 468 + 39 + [4] pp., Bi. A.J.J.V.

Opdracht aan Poissonier, hoogleeraar in de geneeskunde te Parijs en boekencensor, geteekend P.I.D. [= P.J. du Monchaux][(1)] Voorbericht waarin de schrijver beweert dat veelzijdige kennis van den geneeskundige wordt vereischt: talen, schoone letteren, geschiedenis, aardrijkskunde, physica, anatomie, geometrie, wiskunde, natuurwetenschap, plantenkunde, physiologie, chirurgie, pharmacie, pharmacognosie, enz. Daarom is de bibliographie onontbeerlijk; vermits het onmogelijk is alle boeken te zien en te lezen, heeft schrijver een keus gemaakt en vermeldt hij verscheidene boeken met een beoordeeling. Het eerste deel (pp. 1-212) gaat over natuurwetenschap met aanteekeningen over Buffon, Linnaeus, Klein, Aldrovandus, enz. ‘Je ne die rien des six excellens volumes de M. de Reaumur, pour servir à l'Histoire des Insectes’, zegt schrijver. Dat is te betreuren!

In het tweede deel (pp. 213-287) wordt over physica en chemie gehandeld, met vermelding van Nollet, Desaguilliers, Helvetius, Hales, Macquer, Boerhaave, enz. In het derde deel over dierlijke oeconomie (pp. 288-413) worden genoemd Harvaeus, Senac, Swammerdam, Mayow, de Graaf, Hamberger, enz. In het vierde deel over de geneesmiddelen, de chirurgie, de pharmacie, de hygiene (pp. 414-468) met inlichtingen over Dionis, Cartheuser, Malouin, Geoffroy, Lemery, Manget, Pringle, enz.

Het doel van dat bibliographisch werk waarin talrijke boeken worden vermeld en beoordeeld wordt door schrijver samengevat op het einde waar wij lezen: ‘J'ai remarqué que rien n'embarrassait plus dans les commencemens que le choix des Ouvrages qu'on doit lire les premiers. C'est pourquoi je me suis attaché à tenter les moyens de guider les jeunes Medecins dans la distribution de leurs études, j'ai taché de leur applanir par là le chemin du sçavoir.’

(1) Schrijver is Pierre-Jean du Monchaux, geb. te Bouchain (Fr. Vlaanderen) in 1733, gestorven te Saint-Domingue in 1766.

[1760 GRONOVIUS] *Bibliotheca Regni Animalis atque Lapidei, seu Recensio Auctorum et Librorum, qui De Regno animali & lapideo Methodice, Physice, Medice, Chymice, Philologice, vel Theologice tractant, in usum Naturalis Historiae Studiosorum conscripta* & edita à Laurentio Theodoro Gronovio, J.V.D. Societ. Phys. Medic.
Basileensis Socio. Lugduni Batavorum, Sumptibus Auctoris. MDCCLX.

25 × 15 cm., [8] + 326 pp., Bi. Un. Gent. Labor. geologie.

Zeer uitgebreide literatuur over dierkunde en mineralogie, in alphabetische orde van de schrijvers, gevolgd door een *Index rerum.*

Lorenz Theodor Gronov geboren in 1730 en te Leiden in 1777 overleden, was raadsheer te Leiden, en beoefende de natuurwetenschappen. Hoefer in zijn *Biographie générale* stelt de uitgave van de *Bibliotheca regni Animalis* foutief op 1740.

Jean François Segnier (Nimes 1703 † Nimes 1784), medewerker van Maffei, reisde Europa door tusschen 1732 en 1755, om zich eindelijk in zijn geboortestad te vestigen met zijn schatten van boeken, planten, mineralen, penningen. Zijn *Bibliotheca botanica* verscheen in Den Haag in 1740, met een tweede uitgave te Leiden in 1760.

1740 SEGUIERIUS. J. Fr. *Bibliotheca Botanica, sive Catalogus auctorum et librorum omnium qui de Re Botanice, de Medicamentis tractant.*
Hagae Comitum 1740.
in 4°.
[1760 SEGUIERIUS] *Auctuarium in Bibliothecam botanicam, Antehac a Clariss. Viro, Botanico Eximio D.D. Joanne Francisco Seguierio, conscriptam & editam prolatum a Laur. Theod. Gronovio, J.O.D. & Soc. Med. Phys. Basilaeensis Socio.*
Lugduni Batavorum, Apud Cornelium Haak, MDCCLX. 25 × 19 cm., [4] + 65 + [7] pp., Un. Gent. Labor, geologie.

Circa 600 verhandelingen over plantenkunde worden vermeld, in het 1e deel over de kruiden in het algemeen, in het 2e deel over deze kruiden die als geneesmiddel kunnen gebruikt worden, in het 3e deel over de planten die voor land- en tuinbouw belang hebben. In alphabetische orde de lijst der persoonsnamen. Een index geeft de zakennamen.

In 1545 verscheen de *Bibliotheca Universalis* van Conrad Gesner; nog 5 jaren, en het zal juist 4 eeuwen zijn dat dit standaardwerk van de Bibliographie het licht zag. Het zal een plicht zijn, voor de bibliografen, ook voor de beoefenaren der natuurwetenschappen, de groote verdiensten van Conrad Gesner opnieuw te openbaren, van Conrad Gesner die heeft opgebouwd, en niets tot puin heeft verwoest.

Gent, Maart 1940.

De invloed van de photografie op de boekillustratie(*) door Dr. D. Burger.

Het behoeft hier niet te worden uiteengezet, dat de photografie een groote verandering heeft gebracht in de illustratie van boeken en tijdschriften. Zij heeft geleid tot meer natuurgetrouwe en vaak minder artistieke afbeelding. Overal, waar het dus aankomt op nauwkeurige copie van de werkelijkheid, bood de nieuwe uitvinding voordeel.

De gebruikelijke illustratie was vroeger de houtgravure. Hoewel men aan deze een zekere kunstzin niet kan ontzeggen, waren het toch gewoonlijk meer bekwame vaklui dan kunstenaars, die deze vervaardigden. Als men een afbeelding naar de natuur moest maken, werkte men gewoonlijk met een camera obscura. Het beeld, dat op het matglas werd gevormd, was veel gemakkelijker na te teekenen dan de natuur zelf. Hiervoor waren zeer practische toestellen in gebruik, voorzien van een tent om het daglicht af te schutten. Tegenwoordig wordt de camera obscura niet meer gebruikt, want een werkelijk kunstenaar zou er zich voor schamen, zich van een dergelijk hulpmiddel te bedienen.

De aldus door den teekenaar vervaardigde afbeelding werd door den graveur op hout gebracht en voor den druk geschikt gemaakt. Behalve de houtgravure had men ook nog de kopergravure en de ets, maar die waren voor de gewone illustratie te kostbaar. Omstreeks 1800 werd de steendruk ontdekt, die zich voor het drukken van platen zeer eigende. Ook hier moest een artist, zij het een van den derden rang, voor het overteekenen van het beeld van het matglas van de camera obscura op den steen zorgen, en het ligt voor de hand, dat de vraag opkwam

(*) Lezing gehouden op het VIe Wetenschapp. Vlaamsch Congres voor Boek- en Bibliotheekwezen te Gent, op 31 Maart 1940.

of men den kunstenaar niet geheel kon uitschakelen en het beeld van de camera scheikundig op den steen of de etsplaat kon overbrengen. Zoo kwam FOX TALBOT, de uitvinder van de photografie op papier, op dit idee, toen hij bij het Como-meer bezig was met het maken van teekeningen naar de natuur met behulp van de camera obscura[1]. NICEPHORE NIEPCE, de voorlooper van Daguerre, kwam op hetzelfde denkbeeld. Zijn eerste poging was, het beeld op een steen vast te leggen, met de bedoeling, daarvan lithografieën te maken. Toen dat niet gelukte, ging hij met verzilverde koperplaten werken in de hoop hiervan etsen te kunnen maken, en DAGUERRE, die de onderzoekingen van Niepce voortzette, heeft ook steeds de ets als doel voor oogen gestaan. De uitvinders zochten dus eigenlijk niet naar een photografisch procédé, maar naar een mechanisch proces. Het heeft tientallen jaren geduurd vóór dit is gevonden, maar toch was men reeds een heelen stap verder, want de graveur kreeg in plaats van een teekening, die natuurlijk onnauwkeurig was, een photografie om naar te werken.

Het ligt voor de hand te meenen, dat dit voor de illustratie weinig verschil maakte. Het leger reizende teekenaars was door reizende photografen vervangen. Dit kan toch hoogstens maar een gradueel verschil hebben gegeven, daar men over veel meer afbeeldingen beschikte dan vroeger. Toch is dit niet zoo! Er waren wel overal op aarde reizigers geweest, maar niet van alle streken waren betrouwbare afbeeldingen. Soms moest de illustrator naar beschrijvingen werken of zelfs naar een vage overlevering en de rest met zijn phantasie aanvullen.

ATHANASIUS KIRCHER vertelt in zijn merkwaardig boek *Turris Babel* (1679) van de pyramiden van Egypte. Hij geeft een overzicht van alle hem ten dienste staande beschrijvingen, namelijk van Herodotus, Diodorus, Strabo, Plinius, Petrus Bellonius, Marcus Grimanus, Radzivilius, Petrus à Valle en de Arabische schrijvers Joseph Ben Altiphasi en Ben Salamas. Maar bovendien heeft de architect Titus Livius Buratinus hem op zijn

(1) Van de hand van Fox Talbot, die als de uitvinder van de photografie op papier kan worden beschouwd, verscheen in 1844 het eerste met echte photo's geïllustreerde boek, getiteld *The pencil of Nature.* Later verscheen zijn *Sun-Pictures of Scotland.* Deze wijze van illustreeren is natuurlijk zeer hooge uitzondering gebleven.

*1

Egyptische Pyramiden.
Optica-prent.

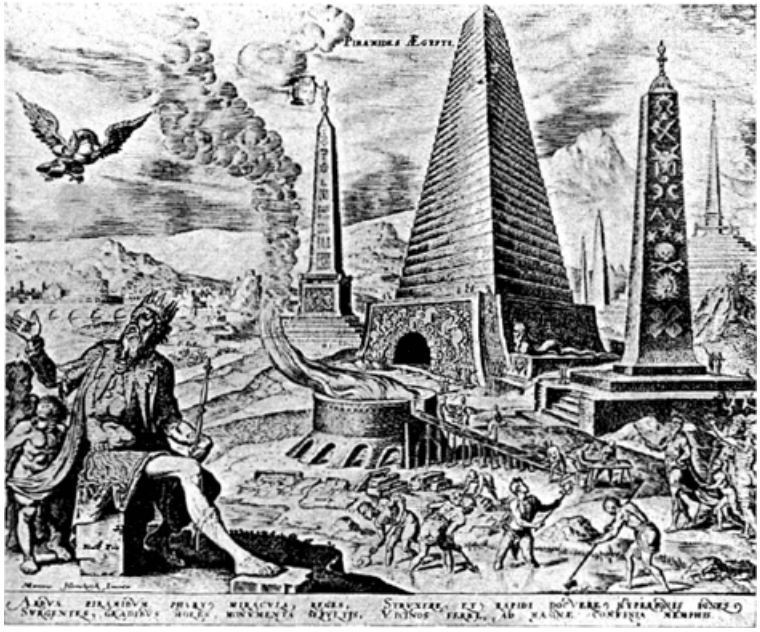

Egyptische Pyramiden.
Gravure van Martinus Heemskerck.

verzoek, onder veel andere dingen, een teekening van de groote pyramide gezonden. Het is dan ook niet te verwonderen, dat de afbeelding van de pyramide in zijn boek vrij goed is. Die van de sphinx op dezelfde plaat lijkt evenwel naar niets, evenmin als de afbeeldingen van Egyptische tempels, die men in hetzelfde werk vindt, en de hiëroglyphen, die deze versieren.

Nog veel verrassender zijn twee andere voorstellingen, een optica-prent en een gravure van Martinus Heemskerck, die onderling groote overeenstemming, maar ook groote verschillen vertoonen. Zoo gelijken de phantastische, obeliskachtige pyramiden op beide prenten zeer veel op elkaar en de allerwonderlijkste hiëroglyphen met doodskop, doodsbeenderen, zon en dergelijke meer, bewijzen dat de eene prent de andere tot voorbeeld heeft gehad, of beide artisten hebben naar een gemeenschappelijk voorbeeld gewerkt. De sphinx van de optica-prent is een verguld borstbeeld op een voetstuk, op de andere een gebaarde mannenkop met slangvormig achterlijf.

Dat het zóó slecht was gesteld met de kennis van de bouwwerken in Egypte bevreemdt ons toch wel. Wat men van Egypte wist, had men bijna uitsluitend uit beschrijvingen. Hierin kwam pas verandering door den veldtocht van Napoleon. Het is zeker niet overdreven te zeggen, dat Napoleon Egypte in 1798 opnieuw heeft ontdekt. De wereld stond versteld van de teekeningen, die door de expeditie naar Europa werden meegebracht. De ontdekking van de steen van Rosetta was aanleiding tot het ontcijferen van het hiëroglyphen-schrift en de cultuur van het oude Egypte lag open voor een nauwkeurige studie.

Het is dan ook niet te verwonderen, dat François Arago, die in de historische zitting van de ‘Académie des Sciences’ op 7 Januari 1839, de wereld van de ontdekking van Daguerre in kennis stelde, in de eerste plaats dacht aan het voordeel, dat men tijdens den veldtocht van Napoleon, van de photografie had kunnen trekken. Hij wees er op, dat vele inscripties bewaard zouden zijn gebleven, die nu door de roofzucht der Arabieren en de vernielzucht der reizigers zijn verloren geraakt. ‘Om de millioenen hiëroglyphen te copiëeren, die de monumenten van Thebe, Memphis en Karnak bedekken, zou een groot leger teekenaars tientallen jaren aan het werk moeten zijn, terwijl

een enkele photograaf dit werk in korten tijd klaar zou kunnen krijgen. Als men het "Institut d'Egypte" twee of drie toestellen van Daguerre ter beschikking zou stellen, zouden de echte hiëroglyphen in de plaats kunnen treden van de denkbeeldige, die op veel afbeeldingen voorkwamen, en ook de vorm van de bouwwerken zou meetkundig juist kunnen worden vastgelegd'.

In Frankrijk heeft de 'Commission des Monuments historiques' dadelijk een begin gemaakt met het photografeeren van alle historische monumenten in dat land, en tegenwoordig wordt iedere geschiedkundige vondst onmiddellijk photografisch vastgelegd. Het valt moeilijk, ons den tijd in te denken, dat men dit hulpmiddel miste, maar het is nu duidelijk, dat de photografie een grooten invloed heeft uitgeoefend op de illustratie van boek en tijdschrift, ook zonder dat van photografische reproductie sprake was.

De veelvuldige pogingen van Daguerre, zijn metalen platen geschikt te maken voor mechanischen afdruk, mislukten. De inkt op de etsplaat blijft in de groeven zitten, die in de plaat zijn aangebracht; in de groote vlakken, die de daguerréotype vertoont, houdt de inkt niet. Om de plaat te kunnen afdrukken moet men daarom de hulp inroepen van den graveur. Niepce en Daguerre hadden daartoe een contract gesloten met den graveur Lemaître te Parijs. Ook heeft Daguerre getracht, met bijtende middelen de plaat te etsen, maar hierdoor werd het beeld zóózeer aangetast, dat hij die pogingen moest opgeven. Bovendien zag hij in, dat het zilver van de daguerréotype te teer was om veel afdrukken te kunnen verdragen.

Eigenlijk was men er niet rouwig om, dat deze proeven op niets uitliepen, want men achtte de photografie niet heel geschikt voor reproductie. Men was wel vol lof over de scherpte en den rijkdom aan details. Zoo leest men in alle berichten vol bewondering, dat de bliksemafleiders zelfs op verafgelegen gebouwen duidelijk te zien zijn, dat men de straatsteenen kan tellen en het opschrift lezen van een uithangbord, maar daartegenover stond, dat bewegende personen niet scherp waren. Bovendien miste men romantiek in de photografische afbeelding. Daarom maakte men liever gravures naar daguerréotypen, waarop de bliksemafleiders steeds nauwkeurig werden overgenomen; maar het geheel werd

Palais du Sénat (Côté du Luxembourg)
(Uit: *Collection de 28 Vues de Paris, prises au Daguerréotype, Gravures en taille douce sur acier, par Chamouin).*

opgeluisterd met wandelaars, spelende kinderen, ruiters op steigerende paarden en dergelijken.

De directe afdruk is pas goed mogelijk geworden toen FREDERICK IVES in Amerika in 1886 het c r o s s l i n e s c r e e n had uitgevonden, maar het zou nog wel eenigen tijd duren tot de tijdschriften photocliché's gaven in plaats van houtgravures. Er waren in dien tijd verschillende mechanische afdrukmethoden in gebruik, als de photoglyptie, de photografische lithografie en de photogravure, maar deze lieten veel te wenschen over. Voor een tijdschrift hadden al die methoden dit bezwaar, dat de illustraties niet samen met den tekst konden worden gedrukt.

In het maandblad *La Nature* van 29 Augustus 1891 geeft de hoofdredacteur Gaston Tissandier in een artikel, getiteld *La reproduction typographique*, een overzicht van de reproductie-mogelijkheden voor een tijdschrift, dat de illustraties op dezelfde pers, te zamen met den tekst, wil afdrukken. Van een door een raster genomen cliché is daarbij nog geen sprake. Twee procédé's kwamen in aanmerking.

Het eerste kwam neer op het maken van een zeer nauwkeurige houtgravure naar de photografie. Daartoe maakte men een diapositief op glas, waarvoor men vochtig collodion moest gebruiken. Dit werd op een blokje palmhout gelegd, en onder zachten druk liet men het drogen. Hierna liet het collodion gemakkelijk van het glas los, terwijl het op het hout bleef zitten. Nu werd het een graveur in handen gegeven, die eenvoudig de lichte en donkere partijen in arceering had over te nemen.

De ander methode is als voorlooper van het rastercliché te beschouwen; de graveur behoefde hierbij niet in te grijpen. Men legde het negatief op een gegranuleerde koperplaat, die zoodanig was gepraepareerd, dat zij na belichting kon worden geëtst, waarbij de korrels onder de belichte plaatsen meer werden aangetast dan die onder de half- en niet-belichte[2]. Deze plaat

(2) Dit procédé berust hierop, dat gelatine met kaliumbichromaat hard wordt onder de inwerking van licht. Een laagje hiervan wordt op een gegranuleerde koperplaat aangebracht, het negatief wordt er op gelegd en aan het licht blootgesteld. Onder de lichte partijen van het negatief wordt de gelatine hard, onder de donkere niet. Nu wordt de niet-verharde gelatine verwijderd. (De schrijver vermeldt niet op welke wijze dit gebeurt). Als daarna de plaat wordt geëtst, worden slechts die korrels aangetast, die onder een donker gedeelte van het negatief hebben gelegen, dus de korrels, die met de lichte partijen in het positief correspondeeren. De korrels in de donkere partijen blijven intact. De geheel gereinigde koperplaat kan nu als cliché dienen en samen met den tekst worden afgedrukt.

met haar ongelijke korrels kon worden afgedrukt, maar men moest er wel glad papier voor nemen, een eisch, die voor de houtgravure in veel mindere mate bestond. Het desbetreffende nummer van *La Nature* is voor deze reproductie dan ook op ‘papier glacé’ gedrukt. Tissandier vindt dit een bezwaar, maar bovendien vindt hij de houtgravure, die naar dezelfde photo is gemaakt, veel artistieker en even natuurgetrouw. Hierin kan men hem niet geheel ongelijk geven, maar toch, bij beschouwing door een vergrootglas, ziet men dat de personen, die tamelijk klein op de photo zijn opgenomen, herkenbare menschelijke gezichten hebben, terwijl dat op de gravure zeker niet het geval is.

Het is duidelijk, dat wij hier met een tamelijk gebrekkigen voorlooper van rastercliché hebben te maken. Het tegenwoordige cliché is evenwel ook niet volmaakt. Zoo is het zeer slecht opnieuw reproduceerbaar en in bepaalde richting loopende lijnen verliezen door het raster veel van hun strakheid, hetgeen het effect dikwijls verstoort. De ideale methode om een photo te kunnen afdrukken, is dit dus nog niet. Misschien zal de naaste toekomst ons iets beters brengen en is de evolutie, die de uitvinding der photografie in de boekillustratie heeft veroorzaakt, nog niet voltooid.

Tekstverbeterende aanteekeningen op oudvlaamsche liederen en andere gedichten uit het Gruuthuse-handschrift.
Een palaeographisch onderzoek
door Dr. Jan - Fr. Gessler,
Professor aan de Universiteit te Leuven.

Een geleerd priester, kan. C. CARTON[1], heeft zich, haast een eeuw geleden, uiterst verdienstelijk gemaakt met het afschrijven en uitgeven, in twee lijvige boekdeelen, van *Oudvlaemsche Liederen en andere Gedichten der XIV*e *en XV*e *eeuwen*[2], naar het eenige handschrift, te Brugge in privaatbezit berustend.

In het handschrift komt nu volgende titel, van 'n 18e-eeuwsche hand, voor, eerst in 't Fransch, daarna in het Vlaamsch, als *explicit*, niet vermeld door Carton in zijn kort gehouden 'Voorwoord', maar des te omstandiger in het hieronder geciteerd en geprezen opstel van wijlen W. de Vreese, onlangs verschenen[3].

Zoo leest men, fol. 1:

> *Livre d'oraison journalie / et Rhetorijcque de messire / Loijs de Bruges, seigneur de la / Gruijthuyse, etc., chevalier de la / Toijson d'or l'an 1461.*

Hieronder staat nog:

> *Mervrauw Margriete van Borsele, d'huysvrauw van / Mher Loijs van Brugghe, prince van Steenhuyse.*

(1) Geboren te Pitthem in 1802 en overleden te Brugge in 1863. Cf. *Biographie de Monsieur Charles-Louis Carton,* par l'abbé F. VAN DE PUTTE, Brugge, 1864; *Notice sur M. le chanoine Carton,* par le baron KERVIJN DE LETTENHOVE, Brussel, 1863 (Uit het *Annuaire de l'Académie royale de Belgique,* 1865).

(2) *Maetschappij der Vlaemsche Bibliophilen,* 2e serie, nr 9. Gent, z.j. [1848]. Het 'Voorwoord' is gedateerd: '30 October 1849'. Over den juisten datum, zie de tweede voetnoot in 't hieronder geciteerd opstel.

(3) W. DE VREESE, *Het Gruuthuse-handschrift,* in het *Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde,* LIX (1940), bl. 241-261.

Op fol. 1 v° treft men aanteekeningen aan over het tiende kapittel van het Gulden Vlies, te Sint-Omaars in 1461 gehouden, en over het elfde, te Brugge in 1468, gedeeltelijk herhaald fol. 2, onderaan, met wapenschild

Fol. 2 beginnen de gedichten, met als titel: *Oraison.*

Fol. 10 v° *exercitationes pennae* of schrijfoefeningen, waaronder, uit de laatste jaren der 17^{e} eeuw:

> *Mevrauw Margriete van Borsele.*
> *Plus est en Vous. - Meer es in U. anno 1461.*

Dit wordt fol. 43 en 85 v° herhaald, terwijl men fol. 85 volgende aanteekeningen uit de 18^{e} eeuw aantreft, na het laatste vers van den bundel, niet bij Carton gereproduceerd:

> *Eijnde,*
> *Plus est en Vous, meer is in U.*
> *Jhs.*
> *propter Nomen Sanctum tuum esto*
> *mihi Jesus.*
> *1462.*
> *Rhetorijcke ende / Ghebeden Bouck van Mhr Loijs / vanden Gruijthuijse, prince van / Wijncestre, ridder vanden Gulden Vliese / 1462, dict de Bruges ofte van / Brugghe, etc.*[(1)].

Op het laatste blad komen nog, van 'n moderne hand, enkele aanteekeningen voor over de achtereenvolgende bezitters van het handschrift, vóór baron van Caloen, met verwijzing naar: GAILLIARD, *Bruges et le Franc, Supplément,* p. 5-18.

Hier volgen nog enkele bijzonderheden over het handschrift zelf, dat ik niet rechtstreeks mocht inzien (mijn collatie geschiedde op 'n photographische reproductie, te Brussel in en voor het handschriftenkabinet der Koninklijke Bibliotheek vervaardigd), naar inlichtingen, mij door den conservator aldaar, den heer Fr. LYNA, welwillend verstrekt.

(1) Over deze aanteekeningen in het handschrift en over zijn eersten bezitter, ‘volmaakt ridder, groot als administrateur en als diplomaat, ...groot minnaar der schoone letteren’, zie nog W. DE VREESE, *art. laud.,* inzonderheid bl. 245-249.

Het handschrift steekt in een modernen band van kalfsleder, met op den rug twee schildjes in zwart leder, waarop, bovenaan: *Livre d'oraison* en, er onder, 1461. Het bevat 85 bladen met tekst. Vooraan, een schutblad en drie blanke perkamenten bladen. Achteraan, negen blanke bladen, papier en perkament. Het papier heeft een kruis (*croix pattée* of breeduitloopend kruis) als watermerk: niet bij Briquet opgeteekend(1). Het perkament is tamelijk zwaar en nog al ruw, met bruine haarzijde, sterk afstekend tegen de vleeschzijde. Wat de samenstelling betreft, verwijs ik kortheidshalve naar de gedetailleerde beschrijving, op meesterlijke wijze door wijlen W. de Vreese in zijn reeds vermeld opstel geleverd.

Sedert het inbinden zijn er geen custoden noch signaturen meer zichtbaar; soms is het bovenste vers gedeeltelijk of in zijn geheel afgesneden. Ook de slotwoorden van enkele verzen zijn door het zijdelings afsnijden verloren gegaan. Talrijke passages zijn onleesbaar geworden, vermoedelijk na Carton's uitgave, vooral door de chemische behandeling, waardoor sommige bladen deerlijk werden gehavend (zie b.v. fol. 6, 13, 33, 34, 51, enz.), zooals ik het op de foto's kon vaststellen, en wijlen W. de Vreese op het handschrift zelf(2), dat hij, na er veertig jaar lang naar ‘gehengeld’ te hebben - het berustte bij wijlen Prof. L. Scharpé -, eindelijk had mogen aanschouwen, onderzoeken en beschrijven voor zijn *Bibliotheca Neerlandica manuscripta*(3). Als gevolg hiervan, een belangrijke lezing in de vergadering der Commissie voor Taal- en Letterkunde van 18 December 1936 en, door de zorgen van den heer G.J. LIEFTINCK, het reeds vermeld grondig en gedetailleerd opstel, waarnaar ik verwijs, wat de verdere beschrijving van 't Brugsch handschrift betreft en van de t w a a l f verschillende handen, die er aan meegewerkt heb-

(1) C.M. BRIQUET, *Les filigranes, Dictionnaire historique des marques du papier* (4 dln.), Parijs, 1907. - Cf. J.H. JUNIUS, *Heraldiek,* bl. 256, Amsterdam. 1894.

(2) ‘Tot overmaat van ramp heeft men (C a r t o n ?) gebruik gemaakt van een ongeschikt reagens, nl. van een oplossing van loodzuur, die op het oogenblik van het gebruik den inkt wel ophaalt, maar na het opdrogen hoe langer hoe donkerder wordt, en den inkt zelfs oplost en opslorpt. Zoo zijn er nog een zeker getal plaatsen overgebleven, waar het handschrift niet meer te lezen is’. W. DE VREESE, *op. laud.,* bl. 242, noot.

(3) Cf. den aanhef van zijn opstel, dat opent met 't spreekwoordelijk gezegde: ‘Den een zijn dood is den ander zijn brood’.

ben, alsook van de taal met hare eigenaardige middelhoogduitsche tintjes, niet onaardig tot ‘potjesmiddelhoogduitsch’ door Verdam bestempeld, in een strakjes te vermelden en daarna afzonderlijk te behandelen critisch artikel over Carton's uitgave. Toch zou ik nog 'n woordje willen reppen, tot gemak van den toekomstigen lezer, over de h u i d i g e samenstelling van het handschrift, ‘verkeerd ingebonden en verkeerd ingenaaid’, zooals W. de Vreese het ook uitdrukkelijk heeft vastgesteld en breedvoerig aangetoond(1). Hierop had kan. Carton reeds gewezen in zijn voorwoord, waar hij schreef, aan 't slot: ‘Het hs. heeft veel geleden: eenige bladzijden ontbreken, vele zijn onregelmatig ingenaaid, en het geheele is door den boekbinder tot in de letter op vele plaatsen afgesneden’(2).

Hoe storend dat ‘onregelmatig ingenaaid’ werkt, heb ik tot mijn spijt ondervonden. Daarom schijnt het niet overbodig, zelfs na 't artikel van de Vreese, hieromtrent volgende details mede te deelen, om aan andere lezers vervelende en tijdroovende opzoekingen te sparen.

De bladen van 't Brugsch hs. werden vóór het inbinden met potlood gefolieerd, maar deze folieering stemt niet overeen met de logische volgorde van de gedrukte uitgave, zooals hier zal blijken.

Bl. 108 eindigt ref. XLVIII. Het voorlaatste vers besluit fol. 18 v°; 't volgende vers en 't vervolg moet men fol. 22 en vlg. zoeken.

Ref. LX (bl. 128-129) eindigt fol. 24 v° onderaan; met ref. LXI (bl. 129) keeren we naar fol. 19 terug.

Tusschen fol. 18 en 19 is er een leemte, zooals door den uitgever werd aangeteekend (bl. 129, noot).

Ref. LXXIX (bl. 147-148) eindigt met fol. 21 v°; 't volgend stuk begint fol. 25.

In 't midden van bl. 260 leest men deze verzen:

> In enen goudin stoel soe zat,
> Haer name men daer niet vergat.

Het eerste vers staat fol. 42 v° onderaan; 't volgende opent fol. 51.

(1) Cf. W. DE VREESE, *art. et loc. cit.,* bl. 243-244.

(2) Dit schreef kan. Carton reeds op 17 Juni 1841 in een brief aan J.F. Willems, door W. DE VREESE, *art. cit.,* bl. 244, in noot aangehaald.

't Vervolg op fol. 78 v° (bl. 454), moet men fol. 43 zoeken; daarna voortgaan tot fol. 50 v° onderaan (bl. 508), om dan naar fol. 79 over te springen.

Van fol. 80 gaat de paginatie in den photographischen afdruk naar fol. 82, wijl fol. 81, langs beide zijden onbeschreven, niet gephotographieerd werd.

Dat deze zonderlinge volgorde het collationneeren niet vergemakkelijkt, hoeft wel geen betoog. Hierbij komt nog, dat in de uitgave van Carton de folieering van het hs. niet werd aangeduid, en de verzen niet genummerd. Om de vergelijking van den druk met het hs. te vergemakkelijken, heb ik mij de moeite getroost, het begin van elk folio, r^{o} en v^{o}, in het exemplaar der Koninklijke Bibliotheek met potlood *in margine* aan te duiden. Daarin zal men ook den volledigen uitslag van mijn langdurige collatie aantreffen[1].

Een laatste bemerking aangaande Carton's uitgave moge hier volgen, en onderstreept worden.

Op fol. 38 van het Brugsch manuscript komt, recto en verso, een andere hand voor, de vijfde van de twaalf, door W. de Vreese opgeteekend. De teksten, door haar overgeschreven, werden door Carton stilzwijgend voorbijgegaan en niet afgedrukt, evenmin als ref. XVI, in 't hs. volledig (fol. 13 v°), terwijl Carton slechts acht verzen weergeeft en het overige opzettelijk weglaat, waarschijnlijk uit overdreven pruderie. Alle leemten worden hierachter, onder ‘Addenda’, zoo goed mogelijk ingevuld.

Aangaande den bonten inhoud van onzen lijvigen dichtbundel verwijs ik kortheidshalve naar Carton's voorwoord, naar de artikels van Verdam en De Vreese, alsook naar de verdienstelijke dissertatie van Mej. Geerts, voor wat de geestelijke liederen betreft[2]. Toch moge er hier wel op gewezen worden, dat uit deze rijke ader het beroemde *Kerelslied* te voorschijn kwam, door Carton

(1) Een met de uiterste zorg gecollationneerd exemplaar van Carton's editie bevindt zich in De Vreese's nalatenschap, en wacht op een uitgever, volgens aanteekening van G.J. LIEFTINCK, bij het artikel van wijlen W. DE VREESE, *loc. cit.,* bl. 242, noot.

(2) N. GEERTS, *Die altflämischen Lieder der Handschrift Rhetorijcke ende Ghebeden-bouck van Mher Loys van den Gruythuyse,* Halle a. S., 1909. Volledigheidshalve vermeld ik hier nog het degelijk opstel van B.H. ERNE, *Rondeel-liederen in het handschrift van Gruythuyse,* in den *Bundel Opstellen aangeboden aan C.G.N. DE VOOYS,* bl. 133-140. Groningen, 1940.

aan baron Kervijn de Lettenhove vóór het verschijnen zijner uitgave medegedeeld, daarna meer dan eens gedrukt, zooals in Petit's *Bibliographie* onjuist en onvolledig vermeld staat[1], maar dat niet door Fl. VAN DUYSE in zijn onovertroffen corpus van *Het oude Nederlandsche Lied* werd opgenomen.

Over den dichter JAN VAN HULST handelt Carton in zijn voorwoord en ook J. TE WINKEL, naar aanleiding van de door hem besproken glossenliederen. Als eerste voorbeeld haalt hij een gedicht op den *Salve Regina* (cf. CARTON, bl. 29 vlg.) aan, waarvan hij verklaart: 'Het is bijzonder kunstig van vorm, daar het bestaat uit 23 clausulen van dertien regels, die alle met elkaar een reusachtig acrostichon uitmaken'. De beginletters vormen namelijk de woorden van den geheelen *Salve Regina*, met aan 't slot den dichtersnaam. Hierbij teekent J. te Winkel in voetnoot aan: 'Verder blijkt uit de Latijnsche woorden, dat

(1) L.D. PETIT, *Bibliographie der Middelned. Taal- en Letterkunde,* II, bl. 112, n^{r} 1709, Leiden, 1910. Daar leest men, als uitgaven, volgende opsomming, vermoedelijk chronologisch opgevat:
a) L. DE BAECKER, *Chants historiques de la Flandre,* 1855, bl. 174;
b) door C. CARTON, *Oudvl. Liederen,* (met verwijzing naar n^{r} 774);
c) door C.C. VAN DE GRAFT, *Mnl. Historieliederen,* 1904, bl. 60.
Verbeterd en gedeeltelijk aangevuld, luidt deze opsomming aldus:
a) KERVIJN DE LETTENHOVE, *Histoire de Flandre,* II, bl. 537-539, Brussel, 1847: *Pièces justificatives,* I, volgens afschrift, door Carton verstrekt (Cf. dezes 'Voorwoord', bl. 8). Tekst onvolledig (str. 4 gedeeltelijk, str. 5 hoegenaamd niet afgedrukt); onjuist; met 'n vertaling, niet overal betrouwbaar. Cf. *sa femme déguenillée, la bouche à demi remplie d'étoupes,* voor: 'een sleter omtrent haer mule', juist vertaald in de kostbare aanteekeningen van Mej. C.C. van de Graft (cf. infra).
b) C. CARTON, *op. cit.,* bl. 145-146. Gent [1848] (hierachter verbeterd).
c) L. DE BACKER (en niet 'Baecker', zooals bij Petit), Rijsel, 1855.
d) *Geschiedenis van Vlaenderen onder zijne graven,* door M^{r} den baron KERVIJN DE LETTENHOVE (vert. E. Hiel), bl. 375-376 (onvolledig zooals in a). Gent, 1865.
e) C.C. VAN DE GRAFT, *op. cit.,* bl. 60; verbeterde tekst, 'gecollationneerd door Prof. L. Scharpé te Leuven, die zoo vriendelijk was, mij de - niet gewichtige - punten van afwijking met Carton's uitgave mede te deelen'. Dit lijkt me 'n averechtsche dankbetuiging, want *ghevouch* en *lijfcouke,* in plaats van *ghenouch* en *lijscouke,* zijn toch wel 'gewichtig', malgré les apparences. De uitgave van Mej. C.C. van de Graft is nog niet onberispelijk. Cf. v. 4: Si draghen eenen (*hs.* enen); str. 5, laatste vers: Wronghle (*hs.* Wrongle)...
Andere uitgaven (van Heremans, de Coussemaecker, Conscience, Deflou) staan bij Gailliard vermeld, in zijn lezenswaarde dissertatie over 'lijfcoeck' in zijn foutieve schrijfwijze volgens de uitgave van het kostbaar hs. door Carton, waarvan hij 'en passant' betreurt, 'que des fautes de lecture en déparent la reproduction'. Cf. EDW. GAILLIARD, *Glossaire flamand de l'inventaire des archives de Bruges,* bl. 185, Brugge, 1879-1882.

in v. 30 *Leedre* voor *Teedre,* in v. 41 *Nu tooch* voor *Vertooch,* in v. 67 *Layen* voor *Rayen* en in v. 122 *Up* voor *Op* moet gelezen worden. Ook eischt de strophenbouw in v. 77 *broosch van sinne* in plaats van *broosch van aert*'[1].

De collatie van het hs. leert ons hieromtrent:

1°) dat de beginletter van v. 30 geen *t,* maar wel een *l* is, en men dus *leedre* mag en moet lezen[2];

2°) dat in v. 41 *Nu tooch* even goed als *Vertooch* mag gelezen worden ('t schrift is onduidelijk);

3°) dat het begin van v. 67 totaal onleesbaar is op 't hs.[3];

4°) dat in v. 122, ook volgens het hs., *up* in plaats van *op* mag en moet gelezen worden;

5°) dat v. 77, in plaats van *broosch van aert,* zooals bij Carton (met 't laatste woord cursief), aldus eindigt in 't hs., kort afgesneden: *broosch van z...*, hetgeen de voorgestelde leeswijze wettigt. Men leze dus, met J. te Winkel en volgens het hs.: *broosch van zinnen.*

Uit het voorgaande blijkt, dat een nauwkeurig onderzoek van het origineel nog wel eenig nut oplevert en tot vaststaande, zelfs belangrijke resultaten leiden kan, ook na de vergelijkende studie, eerst door Verdam, later door Scharpé ondernomen. Deze laatste heeft de uitslagen van zijn jarenlange collatie, o.m. door Fl. van Duyse, Mej. C.C. van de Graft en N. Geerts, onlangs nog door B.H. Erné benuttigd, nooit gepubliceerd. Daartegen heeft Verdam de naar hem 'zeer slordige' uitgave van Carton critisch onderzocht in 'n belangrijk artikel[4], hierachter aangevuld en onderzocht, met teleurstellenden uitslag[5];

(1) J. TE WINKEL, *De Ontwikkelingsgang der Nederlandsche Letterkunde,* II^2, bl. 56, Haarlem, 1922. Zie ook 't hierachter te vermelden critisch artikel van Verdam.

(2) Cf. VERDAM 's *Woordenboek,* onder *ladere,* en versta: *Scala coeli,* zooals blijkt uit 't vervolg: *alrehoochst van graden.*

(3) Over de noodzakelijke verbetering en de mogelijke beteekenis, cf. VERDAM's *Woordenboek,* IV, kol. 40, onder *laye* (Aanmerking).

(4) J. VERDAM, *Over de Oudvlaemsche Liederen en andere Gedichten der 14*^{e} *en 15*^{e} *eeuw,* in het *Tijdschrift voor Ned. Taal- en Letterkunde,* IX (1890), bl. 273-301.

(5) Cf. hierachter, onder 'Critica anti-Verdamiana'. Van de tekstverbeteringen, welke de collatie van het hs. mij opleverde, was bij Verdam haast geen spoor te vinden. Wie verbetert nu ook de 'zeer slordige' uitgave van een hs., zonder dit in te zien?

ook heeft hij ze nog dikwijls, en steeds critisch, benuttigd in zijn monumentaal standaardwerk[1], maar hier valt er voor 'n haarkliever nog iets op te merken. Zoo staat onder *kerboie* (III, kol. 1330) volgend uittreksel: 'Wat maenge, dat ic ontrauwe meene. Kerboie zeker, dats mi te cleene te betrauwene, neenic niet'. Hierbij dient gezegd, dat volgens 't hs. (fol. 46, 2e kol., v. 3-5) dit *hapax* eerder als *kerbore* moet gelezen worden, en dat Verdam's lectio *neenic* stellig te verwerpen is, daar in 't hs. klaar en duidelijk *menic* te lezen staat, net zooals bij Carton[2].

Een ander geval wil ik nog aanhalen, wijl het 'n passage geldt, welke niet met volle zekerheid te ontcijferen viel. Bl. 236 leest men, bij Carton:

> Doe cam ic gaende in een valeie,
> Daer haer de zonne in ghync verlaien;
> Ende als die verwaerment waien
> So gaven zi de zoetste lucht.

Hierbij dient opgemerkt, dat het meervoud der twee laatste verzen door niets in 't voorgaande, zooals het daar staat, wordt gewettigd, en dat de vorm *waien* te verwerpen valt, wijl men er *waren* en, in 't vorig vers, *verlaren* m o e t lezen.

Aangaande 't laatste woord noteert Verdam, (*Mnl. Wdb.,* VII, kol. 1967): 'V e r l a i e n (*O. Vl. Lied. e. G.* 236, v. 86 vlg.): doe cam ic gaende in een valeie, daer haer de zonne in ghync *verlaien,* ende als die *(hs.* die winde, *gedeeltelijk zichtbaar)* verwaerment (*l. of d.i.* verwaermet) waien (*hs.* waren)...'

Van het woord *winde,* volgens Verdam 'gedeeltelijk zichtbaar' op 't hs., valt aldaar niets te bespeuren. Verdam heeft dit verzonnen, 'pour les besoins de la cause'. Met zekerheid kan men lezen *verlaren*[3], *waren, verwaermet,* en gissen *zoiden,* met daarboven, als glosse, *gras,* waarna *daer,* afgekort. Ik stel dus voor te lezen, en attendant mieux:

(1) In het *Middelnederlandsch Woordenboek* zijn er 'meer dan 385, welgeteld' tekstverbeteringen, volgens W. DE VREESE, *art. laud.,* bl. 241.

(2) In het opstel van VERDAM, *art. cit.,* bl. 279, moet dus ook deze zoogezegde verbetering geschrapt worden.

(3) Waarschijnlijk, volgens Verdam, 'n verkeerde lezing voor *verbaren.* Zie *Mnl. Wdb.,* onder dit woord.

Doe cam ic gaende in een valeie,
Daer haer de zonne in ghinc verlaren;
Ende als die graszoiden daer verwaermet waren,
So gaven si de zoetste lucht.

De uitgave van Carton, hoe verdienstelijk ook voor haren tijd - honderd jaar geleden! - munt niet uit door pijnlijke nauwgezetheid, zooals de veeleischende moderne wetenschap het terecht van den tekstuitgever vergt, noch door 'n breed opgevatte commentaar, welke zich in 'n omvangrijke inleiding en talrijke voetnoten, critisch of tekstverklarend, openbaart. Deze laatste, zoo noodwendig voor den gewonen lezer, ontbreken heel en al. Enkele aanhalingen mogen deze noodwendigheid laten uitschijnen.

Bl. 71, lied XVI:

Ic hadde een lief vercoren,
Soe es sedert lanc;
Soe hadde een ore verloren[(1)],
Daer toe ghincsi manc.

Bl. 156, ref. 86, over ‘Zuster Lute ende broeder Lollaert’[(2)].
Bl. 157, v. 12: ‘Daer was Amelis ende Amys’[(3)].
Bl. 330, v. 6: ‘Doe riep men daer: yl dit voir lerhaut’[(4)].
Bl. 448, v. 16-17: Dansers, springhers, die scoon ghelaet.
Belijmt maect om te vanghene mede[(5)].

(1) Over de straf van het ‘cortooren’, in den ‘goeden ouden tijd’ meestal op hoeren en dieveggen toegepast, zie J. GESSLER, *Enkele verzen van* ‘*Die Hexe*’ *folkloristisch toegelicht,* in *De Brabantsche Folklore,* XIX (1940), bl. 143 en vlg.

(2) Cf. 't uitstekend werk van D. TH. ENKLAAR, *Varende Luyden,* vooral de derde studie, over ‘Broeder Aernout, Broeder Everaert en Zuster Lutgaert’, bl. 87-137. Assen, 1937.

(3) Hoofdpersonages van een beroemd Fransch 14e-eeuwsch mirakelspel, verheerlijking der vriendschap en naastenliefde, voor het eerst uitgegeven door L. MONMERQUE en FR. MICHEL, *Théâtre français au moyen âge,* bl. 216 vlg. Parijs, 1885. De dichter heeft geput in het *Speculum historiale* van Vincentius Bellovacensis, XXII, cap. 162-169. Eerste uitg. Dowaai, 1624. Zijn werk werd daarna overal, tot in IJsland toe, vertaald en opgevoerd. Over de Vlaamsche bewerking zie *Brabantsche Yeesten,* uitgg. door J. FR. WILLEMS, I, bl. 67. Brussel, 1839.

(4) De heraldische taal was specifiek Fransch. Men leze dus: Doe riep men daer: ‘Il dit voir *(d.i.* vrai), le héraut’, en versta, dat de heraut waarheid sprak.

(5) Over ‘gemaskerde’ dansers, cf. o.a. D.TH. ENKLAAR, *op. laud.,* afb. 8 en bl. 94; D. ROGGEN, *Het verklaren van het werk van Bosch en Bruegel,* in *Nieuw Vlaanderen,* 7 Maart 1936.

Bl. 449. v. 11: Het dinct hu sijn al visevaze[1].

Critische aanteekeningen zijn er al evenmin. Carton verandert, verbetert[2], vult het handschrift aan, zonder er den lezer van te verwittigen. Hiervan enkele staaltjes. In de volgende verzen komen de cursief gedrukte woorden n i e t in 't hs. voor, maar werden door den uitgever stilzwijgend ingelascht.

Bl. 4: Ecce enim *in* iniquitatibus...
Bl. 6, v. 16: Sendest, moete weder senden *di.*
Bl. 7, v. 7: Maer dat wi ons te di waert *keeren.*
Bl. 87, v. 9: Trouwe es in mi *ende* steidicheit.
Bl. 485, v. 21: Nu willic te declareirne *mi* pinen.

Ontelbaar zijn de veranderingen, werkelijke of veronderstelde verbeteringen, door Carton opzettelijk aangebracht. Ziehier, buiten het merkwaardig geval, onder de *Addenda* in voetnoot vermeld, een lijst der veranderingen, in de eerste honderd bladzijden opgeteekend.

Bl. 6: Auditui meo (*hs.* mee) dabis...
P. 9, v. 12: Want anders blijft... ter neder (*hs.* nder).
P. 11: Domine, labia mea aperies (*hs.* aperis).
P. 13, v. 19: Lazarus die hem vor di strect (*hs.* street).
P. 14, v. 3: Ende alle... ouffeninghen (*hs.* - igghen).
P. 14, v. 15: Ende alle die gone (*hs.* dine gone).
P. 25, v. 19: Johannes, martelare (*hs.* maert-)...
P. 26, infra: Nu helpt dattic mijn (*hs.* mi) zonden dwa.
P. 33, passim:... roupen (*hs.* roup) wi.
P. 35, v. 15: En es hier tsine maer (*hs.* waer) een wanen.
P. 42, v. 19: Dies leent mi, here (*hs.* heer).
P. 44, v. 15: Daer toe die Joden hadden (*hs.* haden) ghesocht.
P. 70, v. 4: In al mijn doghen, groot (*hs.* groos) ende clein.
P. 74, v. 9: Sinen bouc ende sinen caproen (*hs.* cra-).
P. 106, v. 6: So waer ic (*hs.* waric) vruechden rych.

(1) Cf. bij VERDAM, *visevase,* en bij VAN DALE, *viezevazen.* Het woord is mij sedert meer dan een halve eeuw bekend, uit een Maeseycker aftelliedje: 'Tik in de grond - *viezevaze* borgenhont... Cf. 't pas verschenen prachtwerk van D.TH. ENKLAAR, *Uit Uilenspiegel's kring*, bl. 33, Assen, 1940.

(2) Bij Carton leest men, bl. 345, 't volgende:

> Tvolc claecht up ons in allen houken;
> Wi sijn die gone dies lettel rouken.

In 't hs. staat:... 'in allen nu'.

Deze opsomming moge volstaan om den lezer in te lichten over een zijde van Carton's uitgave. In het exemplaar der Koninklijke Bibliotheek werden alle afwijkingen van het handschrift, te lang om te melden, met potlood in margine aangeduid. Daarin zal men ook den volledigen uitslag van mijn collatie vinden. Immers, naast de opzettelijke veranderingen zijn er nog andere, talrijker en belangrijker, in voormelde uitgave waar te nemen, uit palaeographische onachtzaamheid ontstaan. Het lijkt overbodig, hier nog eens alle plaatsen aan te duiden, waar Carton's uitgave van het handschrift afwijkt. Het heeft toch niet veel om het lijf, *ic* of *ick* te lezen, ofwel *zij* of *si, zo* of *so, zoe* of *soe, totter* of *toter, cleine* of *cleene, mine of mijne, eenighe* of *enicghe, vrouwe* of *vrauwe,* enz. Meer belang biedt reeds de verbetering, op talrijke plaatsen, van 't onkennend *en* in 't voegwoord *ende.* Zoo reeds v. 14: Dese arde memorie en (*hs.* ende) mac mi zoet.

Daarentegen vindt men v. 10 (en ook bl. 2, v. 4 enz.):

Ik (*hs.* In) bem niet wert dat ic mijn oghen... Er bestaat toch wel 'n aanzienlijk verschil tusschen de onaannemelijke schrijfwijze *ik,* zooals bij Carton, en 't samengestelde *in* (d.i. *ic en*) van 't oorspronkelijke.

Hierachter volgen nu, om de waarde van Carton's lijvige en technisch verzorgde editie te verhoogen en er het lezen van op menige plaats te vergemakkelijken, de voornaamste uitslagen van mijn collatie.

Ter afwisseling werden deze onder verscheidene rubrieken ietwat willekeurig gerangschikt, net als bij Verdam. Zoo vindt men er enkele tekstverbeteringen wat rijm en versmaat betreft; andere op taalkundig gebied; weer andere, welke het lezen vergemakkelijken en van palaeographisch standpunt uit eenig belang opleveren; eindelijk, onder de voorlaatste en voornaamste rubriek, die verbeteringen, welke er toe bijdragen, menige onverstaanbare plaats op te helderen. De vergelijking van druk en handschrift, waartoe elke lezer hier wordt in staat gesteld, zal hem meer dan eens verbazen. Hij vergete echter niet, dat de uitgave van Carton haast honderdjarig is[(1)].

(1) Daarom verklaarde W. de Vreese, na de tekstverbeteringen van Verdam in *Tijdschrift* 1889 en in het *Mnl. Woordenboek* ('meer dan 385 welgeteld'), door Mej. Nelly Geerts 'met nog een klein honderd vermeerderd', vermeld te hebben: 'Zeker, een aannemelijk getal verkeerde lezingen. Maar ook tekstedities moet men "juger d'après leur date"... Toch ook ettelijke moeilijke plaatsen nauwkeurig gelezen!' W. DE VREESE, *art. et loc. cit.,* bl. 242, noot.

Van de hierachter voorgestelde tekstverbeteringen is er geen spoor te vinden in Verdam's opstel. Toen ik mijn eerste collatie ondernam, was jaargang 1890 van het *Tijdschrift* niet tot mijn beschikking, evenmin als de dissertatie van Mej. Geerts; later heb ik Verdam's critische studie met de mijne, en ook met het handschrift, vergeleken en bij mij alles geschrapt, wat reeds door Verdam werd opgeteekend. De vergelijking van Verdam's zoogezegde tekstverbeteringen met het handschrift verplichtte me, tot mijn spijt, aan deze studie een rubriek toe te voegen, welke ook menigen lezer verbazen zal en Verdam's ontelbare bewonderaars terecht bedroeven.

Alvorens dit voorbericht te besluiten, blijft me 'n aangename taak te vervullen. Deze collatie werd ondernomen in benarde tijdsomstandigheden, toen ik, als verplichte uitwijkeling, te Brussel vertoefde, op aanraden en met de kostbare hulp van mijn vriend, den heer Fr. LYNA, conservator aan het handschriftenkabinet der Koninklijke Bibliotheek, te Brussel. Zonder er veel woorden aan te verspillen, betuig ik hem hier mijn oprechten en allerhartelijksten dank.

Corrigenda.

Verbeteringen betreffende versmaat en rijm.

P. 6, infra: Die dinen aenbeders (*hs.* anebeders)...
P. 179, infra: Te verre betrauwt (*hs.* betrauwet)...
P. 258, infra: Stont ene duer (*hs.* duere),...
P. 292, v. 1: Het dochte (*hs.* docht) mi sijn een paradijs.
P. 314, infra: Hebbe ende vloet, nu soete... Lees *soet,* en *ebbe,* want de eerste letter van 't vers en de slotklinker van 't adjectief werden uitgeschrapt.
P. 348, v. 1: Te houden (*hs.* houdene) dies men dede belof.

Wat het rijm betreft mogen enkele typische voorbeelden volgen, waaruit 't verschil tusschen uitgave en handschrift genoegzaam zal blijken.

P. 103, infra:

Ghi zijt die vruecht daer ic bi leve,
Negheen ontsien mi van u diene (*lees* dreve).

P. 107, v. 1-4:

Ic sach in enen rozengarde
Van sconen bloumen maken eenen hout,

Die gaf een wijf van reinen aerde
Eenen ouden grisen man, die bi haer stoet.

Als rijker rijm leest men in 't hs. *rozengaerde* en *hoet.*

P. 290, v. 12-13:

Om dat ic hu hier binnen brocht.
Ic sprac: Die u verwrochte.

P. 301, v. 1-2:

Dat soe te haren bedde gherocht,
Wat soe steende ofte crocht.

In 't hs. *brochte; gherochte* en *crochte.*
In een referein komt dit prachtig rijmschema voor:
AAB - AAB - AAB - AABB, maar met volgende afwijking, bl. 437, onderaan:

O Vader, die dinen enichen zone
Sendets in desen eerdsghen hove,
Die door ons gaf zijn bloet,
Wat hebstu daer of nu te love.

In 't hs. staat echter, volgens het schema: *zone, hone* en *lone*[1].

Verbeteringen op taalkundig gebied.

P. 1, v. 10: Ik (*lees* In) bem niet wert dat...
P. 2, v. 4: Want ik (*lees* in) hebbe di niet ghemint.
P. 2, v. 11-12 leest men in den gedrukten tekst:
Ende ic mi voor dine hoghen
Van zonden so walghelic moe toghen.

(1) Ook aangehaald bij VERDAM, *art. cit.,* bl. 279, maar met een transcriptie fout (*sone* in plaats van *zone*). - Bl. 283 conjectureert Verdam, op Carton, bl. 446: 'Het rijm eischt *roet* voor *root*', en verklaart dan de Westvlaamsche beteekenis van *roet*, volgens De Bo. In het hs. staat dan ook werkelijk *roet.*

De zonderlinge vorm *moe* is te verklaren uit het feit, dat de twee woorden aaneengeschreven staan als *moetoghen,* waaruit door scheiding 'n haplographie ontstond.

P. 4, v. 3: uut rechten (*lees* rechter) noot.
P. 11, v. 6: Du best... mir ziel en glorie (*l.* zielen glorie).
P. 11, v. 19: Dine (*l.* Dinre) grondeloser ontfaermicheit.
P. 17, v. 2: Niet nomen en dar van rechte (*l.* rechter) scame.
P. 21, v. 15: Zie mijn lechamen (*l.* lechame) van sonden cranc.
P. 23, v. 2: Dats onze ziele moeten (*l.* moete) werden vro.
P. 23, v. 19: Noit en cam binnen (*l.* bin den) lippen dine[(1)].
P. 28, v. 7: Naer dit lijf mi ten hemelen (*l.* hemele) brinc.
P. 33, v. 20-21: Lost ons van den helschen honden
Altoos willi (*l.* wilsi) ons verslonden.
P. 43, infra: Die niet en wisten wat si daden
No recht ne kende (*l.* kenden) no ghenaden.
P. 67, v. 13: Draghen wille in elke (*l.* elker) ure.
P. 85, v. 13: Hier sijn grote, ende daer soe (*l.* toe) cleine.
P. 89, infra: Laes dir ghenoughen, vrouwen (*l.* vrouwe) goet.
P. 115, v. 4: Ic trueren (*l.* truere) boven maten.
P. 144, v. 4: Met trauwen icht voor nider (*l.* niders) heil.
P. 146, infra: Des bein (*l.* bem) ic vro[(2)].
P. 149, infra: Du blijft (*l.* blijfs) mijn heil.
P. 169, v. 4: Al es beghin (*l.* tbeghin) des sceidens zuer,
P. 231-32, passim: Ich wenschen (*l.* wenschem)...
P. 319, v. 12-13: Est lief, est leed; sijt goed, sijt quaet,
In can (*l.* cant) ghelaten...
P. 324, v. 17: Dattu di selven dan brinct (*l.* brincs) tonvreden.
P. 342, v. 1: Dat men de vrede vernieuwen (*l.* vernieuwe)...
P. 342, infra: Hine hadde de (*l.* den) ondanc...
P. 343, v. 8: Noch volgheden hem .II. here (*l.* heren) fier.
P. 360, infra: Want lettel spreken (*l.* sprekens) dat es...
P. 362, infra: Die besich sijn met andere (*l.* anderen) dyngen.

(1) Cf. p. 116, v. 7-8: Die tpaert heeft binden stalle
Verware sijn slotelkijn.
Zoo ook in 't hs., fol. 23, v. 14-15. Versta: heeft bin (*d.i.* binnen) den stal.

(2) Cf. p. 191, laatste vers: Ich beins (*l.* bems) bereit; p. 222, infra: Vor al dat leift so ben (*l.* bem) ich dijn; p. 399, v. 2: Ic ben (*l.* bem) bedruckt, dat zegghic di.

P. 393, infra: Hoe macht (*l.* machs)... dien[1] becroon.
P. 404, v. 10: Noit men met ooghen scoonren (*l.* oghen scoonreen, *d.i.* scoonre een) zach.
P. 408, v. 5: Wient (*l.* wiens) eighin dat es de bloume zoet.
P. 410, infra: Dat (*l.* Dats) redene hu niet en doe verwijt.
P. 462, v. 19: De name die stont: Ic heeten (*l.* heete) Rieken.
P. 480, v. 17: So wardic haers werc (*l.* wercs) zo sat.
P. 493, v. 16: Ende pijnter wat na de (*l.* te) levene voort.
P. 506, v. 4: Kint, hoort (*l.* hoor) dan na de redene mijn.
P. 524, v. 4: Want qualike moghe (*l.* moghen) zi vaste gaen.

Emendaties op onverstaanbare plaatsen bij Carton.

P. 2, v. 1: An de (*l.* Ende) duer die menichte dijnre ghenaden.
P. 2, v. 5-6: Ic scame mi dattu mi hebs ghemaect
Ende ic so dickwile duus (*l.* dicwile dijns) hebbe...
P. 3, v. 2: Daer ghi uwe side hebt (*l.* liet) omme ondoen.
P. 21, infra: Als een almoghende God te zamen,
Evich (*l.* Enich), eeuwich ende over al. Amen.
P. 48, v. 2: Ende hebt den wech ons wel verwijst (*l.* vor-).
P. 49, v. 6: Mijn herte, mijn zin bevure (*l.* berure).
P. 53, infra:... ic wils u monden (*l.* vermonden).
P. 56, infra: Mijn hertze en can di nicht ontsien[2].
P. 57 begint 'n referein met dezen stock, volgens Carton:
I... vele dinx diet merken wil.
Op 't hs. echter bemerkt men, achter de eerste letter, een klein driekantig schild, zoodat men er mag en moet lezen, passim:
't Schilt vele dinx diet merken wil.
P. 57, v. 11: Teen moet tander moleren (*l.* violeren).
P. 60, infra: Ghedinct des, vrouwe in duechden rych,
Das ich dan (*l.* bem) vaste in dijn bedwanc.
P. 65, v. 13:... es sijn zin erve (*l.* erre) ende cinsch (*l.* einsch).

(1) Door Verdam in zijn opstel reeds verbeterd in *doen.* Cf. *art. et loc. cit.,* bl. 283.
(2) *Lees* ontflien. Reeds verbeterd bij FL. VAN DUYSE, *Het oude Nederlandsche Lied,* I, bl. 527.

P. 69, v. 11-12: Ghenougeliker dan ic jusiere
Es soe, daer ic mi up versiere[1].
P. 71, v. 4 vlg.: Mi dinke zo (*l.* ic) moet der trauwe ontberen,
Of men wert nerghens (*l.* - t) mijns ghepayt.
In weerbi (*l.* weet bi) bilich hoe gheneren...
Doch bleef geen (*l.* goet) dienst noit onbetaelt.
P. 96, supra: Al daer mi vruecht of comen mach,
Dat can (*l.* jan) mi wel de vrauwe goet,
Maer altoos ludt doe (*l.* bidt soe) om verdrach.
P. 101, infra: Dies scuwet hi zonne ende mane;
Lanteerne ende keeze (*l.* keerze) ware hem goet
P. 109, v. 7-8: Want als een wellecome leit (*l.* zeit),
De .II. de .III. die segghen: Gaet![2].
P. 125, v. 9-12: Die mi (*l.* nu) wil minnen...
Sal hi gewinnen
Daeys (*l.* Paeys) van zinnen[3].
P. 131, v. 4-6: Dach na dach, in lanc so meer,
Dinc (*l.* Dinct) mi haer minne wassen,
Met trauwen vast in minnen (*l.* minen) moet[4].
P. 134, v. 12: In weet mijns varinc gheven (*l.* ghenen) raet.
P. 134, v. 15: Wat mocht ic (*l.* u) baten dat ict heilde[5].
P. 146, v. 13-14: Mi huecht veil bet als ic se aenscauwe
Dan ervich (*l.* eenich) goet.
P. 154-156: 't beroemde Kerelslied (cf. supra).
P. 156, v. 17-18: Daer hoordic dat dat zusterkijn
Den cockerduimschen (*l.* -duunschen) zouter las[6].
P. 159, in een referein ter eere van de letter M:
v. 1: O! .m. wel zoete beven (*l.* benen) drie.

(1) *Lees* verfiere. Reeds verbeterd in Verdam's opstel, *loc. cit.,* bl. 275, maar deze verandert nutteloos 't vorig rijm *iusiere* (d.i. *jugiere,* van 't Fr. *juger*) in ‘uisiere, visiere’. De *lectio* van 't hs., duidelijk lees- en verstaanbaar, laat geen conjectureele emendatie toe.
(2) Bovenstaande tekstverbetering alreeds bij VERDAM, als *seit, - art. cit.,* bl. 281, maar deze voegt er nog, ten onrechte, 'n kleine emendatie bij: ‘De .II. *der* III.’ terwijl in 't hs. duidelijk staat: ‘De .II. de .III.’. Lees en versta: want als er een enkel ‘willecome’ zeit (hs. -*s* met overgeschreven *z*), dan zij er twee of drie die u wegjagen.
(3) Eerste verbetering niet bij VERDAM; tweede, bl. 281.
(4) Tweede verbetering alleen bij VERDAM, bl. 288.
(5) Bij VERDAM, bl. 284, onjuist verbeterd als *mochtet.* Hs. *mocht u,* duidelijk leesbaar.
(6) Cf. VERDAM's *Mnl. Wdb.*, III, kol. 1689, onder *cockerduunsch.*

v. 8: Van u mi alle vrucht (*l.* vruecht) ghescie.
v. 12: So wes ic emmermee (*l.* -meer) bespie.
P. 160, v. 5-6: Onrein ghepeins ende vileine
Haestu met (*l.* hut, *d.i.* uit) mi ghesmeten.
P. 168, infra: Int sceiden hets een uur en (*l.* een) jaer.
Lees en versta: hets één uur, één jaer.
P. 218, v. 6: Ich ducht (*l.* sucht), ich beve, ich truere, ich wein.
P. 227, v. 19: Blijft dir moes (*l.* moet), hertz ende al mijn zin.
P. 234, v. 17-20: Die (*l.* Wie) werct in dustanicher hopen,
Si suller lettel mede copen;
Die rade (*l.* rude) en weet hoe verre, hoe bi,
Den rechten loon der consten zi.
P. 267, v. 8: Hi sprac: Dat moet u loven (*l.* lonen) God.
P. 290, infra: Mijn wonden ghinc zoe doe bezien,
Die soe verwaerde van (*l.* voor) messcien.
P. 349, v. 11: Tleide comt vrouch en (*l.* maer) tlieve spade.
P. 358, v. 3: Ende versumende (*l.* versuumde) sijn werc te meerne.
P. 360, v. 24: ...also cors (*l.* cort) ende also brief.
P. 364, v. 17: Van desen sticke, daer (*l.* ter) tijt van nu.
P. 372, v. 13: Gheven, nemen dicken (*l.* dick ende) dinnen.
P. 379, v. 11: Ach, haer biwezen werct (*l.* -sen mert) so lange.
P. 400, v. 14: Ende alzoe (*l.* als zoe) meest de rozen bezach.
P. 416, v. 2: Voort van der zonderliker (*l.* zondel-) ontame[1].
P. 420, v. 16: Wat baten de staerke poorten sijn (*l.* fijn).
P. 426, v. 8-9: Dat in mijn herte dier minnen brant
Vrauden (*l.* Branden) zal al tleven mijn[2].
P. 431, v. 2: Ghi set (*l.* sit) noch (te na, *bovengeschreven*), ende...
P. 448, infra: Wien God verleent const, cracht en (*l.* ende) tijt.
P. 522, infra: Ende om de redene dat azo (*l.* alzo) zi.
P. 527, infra: Waer is (*l.* Wat es) tguent daer up dat...
P. 540, infra: De tonge ne zouts niet (*l.* met) woorden connen.

(1) VERDAM, *art. cit.,* bl. 288 heeft dezelfde fout op bl. 31, maar niet op bl. 416 ontmoet.
(2) Cf. VERDAM, *Mnl. Wdb.,* IX kol. 1426, onder *vrouden.*

Palaeographische Aanteekeningen. van minder belang, wat taal of tekst aangaat.

P. 4, infra: Ach (*l.* Sich), vader, sich tot (*hs.* toot, *met tweede* o *bovengeschreven).*
P. 9, v. 18: So zeere ghecranct bi dache (*l.* daghe), bi nachte.
P. 30, v. 22: Teedre (*l.* Leedre), alrehoochst van graden.
P. 33, infra: Op (*l.* Up) di so roupen (*hs.* roup) wi...
P. 38, infra: O pia gloriosa Ave (*hs.* fine).
P. 46, infra: Nooit en sach men drouve dinc (*l.* drouver:
hs. drouv, *met haast onzichtbaar afkortingsteeken).*
P. 60, v. 5-6: Gheen goet
Coric daer voren meer (*l.* weer) vor waer.
P. 61, infra: Ic wil u geven int begin
Enen (*l.* C, *d.i.* 100) maerc guldyn.
P. 72, v. 9: Bachten Daverloo (*hs.* Baverloo)[1].
P. 72, v. 19: In (*l.* Van) vruechden dat ic lude zanc.
P. 96, infra: Wat sal mi zelver ofte gold:
In caens met (*l.* niet) al gheprisen[2].
P. 115, infra: Si (*l.* Hi) sprac...
P. 148, 2e kol., v. 1: O (*l.* [S]o) waer ich bin.
P. 152, v. 12:. ael (*l.* Wael) die met rechte verspien mach.
P. 175, v. 8: Wes vroylic nu, laet (*hs.* la) varen trueren[3].
P. 241, v. 18: Ende up dit licht sach (*l.* lach) ende studeerde.
P. 243, v. 2: Dat lich (*l.* licht) dat ic dus hadde ghesocht.
P. 245, v. 5: De castelein leefde als nen (*l.* men) rouc.
P. 245, v. 18-19: Hi die van al die waerheit weet
Moest (*l.* Moet) hu verlenen duecht ende vruecht.
P. 245, v. 24: Maer vindic dat gu (*l.* hu) wert.
P. 324, v. 2: Hylacen (*l.* Ay lacen), vader, ic en can.
P. 368, v. 21: Ende vraechden hem (*l.* haer) die waerheit bloot.
P. 368, v. 24: In dusentich plaetsen, dat ic weet (*l.* weet ic) wel[4].

(1) *Baverloo* bestaat niet als plaats- of geleegsnaam; *Daverloo* ligt onder Assebroucke. Cf. K. DE FLOU, *Woordenboek der Toponymie,* III, kol. 136-143. Brugge, 1923.
(2) Bij VERDAM, *art. cit.,* bl. 276: *In caent,* tegen 't hs. in.
(3) Cf. hierover een voetnoot *in fine,* onder de 'Addenda'.
(4) In 't hs. met ditographie: 'dat *ic* weet *ic* wel'.

P. 393, v. 17: Ende scult (*l.* sculder) es te ghevene mede.
P. 432, infra: In bernen der (*l.* bernender) vruecht...
P. 475, v. 13: Hoe ghijt begheert dat (*hs.* dan) weetic niet.
P. 496, v. 11: Dan weicstu (*l.* weitstu) twint[1].
P. 499, v. 17: Hi keerde zijn hooft ende zach na (*l.* nu) ons.
P. 500, v. 4: Dat waer te spade. Dus (*l.* Dies) biddic hu.
P. 508, v. 7: Neenic, vader, wat gheschiet (*l.* wats ghesciet).

Met deze palaeographische aanteekeningen besluiten we de lange lijst van tekstverbeteringen op Carton's uitgave, ons door een zorgvuldige collatie aan de hand gedaan. Er blijft ons nog, om onze taak tegenover Carton ten einde te brengen, de drie teksten en andere leemten te behandelen, bij hem onvolledig of hoegenaamd niet gereproduceerd, zooals hierachter zal blijken. Eerst moeten we nog het critisch opstel van Verdam aan 'n critische tegenproef onderwerpen en de door hem voorgestelde tekstverbeteringen van nabij onderzoeken, om er het kaf van het koren te scheiden. *Erratio optimi pessima.*

Critica anti-Verdamiana.

‘Zonder moeite’ - zoo schreef W. de Vreese in den aanhef van zijn posthume studie - ‘wist Verdam vele bladzijden van ons *Tijdschrift* te vullen met een lange reeks tekstverbeteringen. Dat was in 1889’. Van toen af, uit bewondering voor 's mans verbazende geleerdheid en uit vertrouwen op zijn critische taalkennis, werden de door hem voorgestelde verbeteringen zonder eenig voorbehoud aanvaard. Niemand heeft er ooit aan gedacht, zelfs niet de zoo nauwgezette en wetenschappelijk wantrouwige W. de Vreese, die emendaties aan het handschrift te toetsen en de uitslagen van deze vergelijking te openbaren. Dit wordt hier uit waarheidsliefde gedaan.

Vooreerst moeten we, bij den ervaren Verdam, een fout aanstippen wat methode betreft. Hij heeft namelijk geen onderscheid

(1) Hiermee vervalt VERDAM 's correctie *wercstu* (bl. 279).

gemaakt, hoe noodzakelijk het ook was, tusschen de diplomatische tekstverbeteringen, aan het hs. ontleend, en de conjectureele, hem door zijn middeleeuwsch taalgevoel ingegeven. Ofwel weet de lezer dus niet, waaraan zich te houden, ofwel verkeert hij in de meening, dat alle tekstverbeteringen op het handschrift steunen en dus onherroepelijk zijn. Om dit misverstand te vermijden had Verdam zijn talrijke tekstverbeteringen onder twee hoofdrubrieken moeten rangschikken: diplomatische; conjectureele. Dit onderscheid heeft hij, jammer genoeg, verwaarloosd, men zal hierachter vernemen waarom, zooals het een voorbeeld genoegzaam zal aantoonen.

Bl. 254 in *Tijdschrift* geeft Verdam achtereenvolgens deze twee tekstverbeteringen.

Bl. 78. In wilde (*l.* wildi) nummer avelaen.

Bl. 94. Al wildi (*l.* wildic) nu om vreuchden gaen.

De eerste verbetering geschiedde waarschijnlijk volgens het hs., want daar staat werkelijk *wildi*; de tweede, naar eigen ingeving, want in het hs. staat *wildi,* en niet *wildic.* De verwarring, aldus gesticht, kon vermeden worden door de hooger vermelde rangschikking onder twee rubrieken, of door deze voorstelling:

Bl. 94. Al wildi (*sic: l.* wildic) nu om vruechden gaen.

Maar nu rijst voor onzen weifelenden geest de zonderlinge, haast beleedigende vraag: heeft Verdam het handschrift wel ooit gezien, of heeft hij met woorden en vormen uit Carton's editie philologisch gegoocheld, zonder deze aan 't origineel te toetsen? Hierop moge de lezer zelf antwoorden, na de volgende gevallen overwogen te hebben.

In zijn artikel (bl. 277) citeert Verdam uit Carton:

‘Bl. 187. Ghedinct om mir, nauwe minnentlych’, en commenteert: ‘*l.* u'auwe, *d.i.* vrauwe m.’.

In 't hs. (fol. 30 v°) staat klaar en duidelijk *vrauwe.*

Nog schrijft Verdam (bl. 284) over Carton's tekst:

‘Bl. 200. Dijn wonden u ghebenedijt
Bescherme ons, here, in alre tijt!

Aan een merkwaardige vergissing is de onzin van den eersten regel toe te schrijven. Er staat zeker in het hs.

Dijn wonden v ghebedijt[1],
d.i. Dijn wonden vijf ghebenedijt'.
Nog klaarder dan Verdam het giste, staat in 't hs.:
Dijn wonden. v. ghebenedijt.

Het gebeurt, dat Verdam's vernuftige gissingen met den oorspronkelijken tekst overeenstemmen, maar ook, dat zijn voorgestelde verbeteringen op Carton's tekst door de origineele versie worden tegengesproken. Ziehier 'n lijst van zulke n u t t e l o o z e conjectureele verbeteringen: eerst wordt tusschen haakjes de correctie van Verdam door *V.,* daarna de oorspronkelijke *lectio* door *hs.* aangeduid. De eerste paginatie, met V., is die van Verdam's opstel; de tweede, met C., verwijst naar Carton's uitgave.

V. 275; C. 72: Mijn herte es u zo naste (*V.* vaste; *hs.* naste) bi.
V. 276; C. 119: Dat mer mi (*V.* nu; *hs.* nu) an wint.
C. 168: So lanc so meer verdriets in (*V.* nu; *hs.* in) mi.
C. 170: Int (*V.* mit; *hs.* Int) wortel.
V. 277; C. 220: Secht huer vor alle vrouwen,
Das icht nu (*V.* in; *hs.* mit) trouwen mein.

Het zij me toegelaten, de aandacht van den lezer op dit veelzeggend voorbeeld te vestigen, alsook op het volgende:

V. 279; C. 15: Glorie nu ende tallen tiden
Hem allen, vader, indi (*V.* ende) verbliden.

Maar in 't hs. staat nog een woordje, bij Carton weggevallen, waardoor alle emendatie vervalt, wijl men er leest:
Hem allen *die,* vader, in di verbliden.
Even nutteloos of uiterst gewaagd lijken volgende tekstverbeteringen, door Verdam voorgesteld:

V. 278; C. 324: Ooc waer ic nu (*V.* mi; *hs.* waric nu) liever doot[2].
C. 383: Maect nu (*V.* int; *hs.* in) ghevechte.
C. 385: Verwinnet cleet (*V.* tleet; *hs.* cleet)[3].
V. 279; C. 476: Te betrauwene menic (*V.* neenic; *hs.* menic) niet.
C. 496: Dan weicstu (*V.* wercstu; *hs.* weitstu) twint.

(1) *Sic,* bij Verdam. Hem is deze drukfout ontsnapt, bij de revisie van zijn tekstverbeterend opstel.
(2) Zoo ook V. 279; C. 476: in waer nu (*V.* mi; *hs.* nu) liever doot.
(3) Het gaat hier om een symbolisch kleed, waarop in voorgaande stroof aldus werd gezinspeeld:
Die dit *cleet* draghen
Sijn Christus maghen...

V. 283; C. 438: O goedertiere, ontfaermich God,
Waer es dijn paeus (*V.* paeys; *hs.* paeus),... dijn gebod,
Waer es dijn heliche leere?
V. 284; C. 44: Si sloughen (*V.* sloughense; *hs.* sloughen) u handen duere.
C. 62: Hi (*V.* Si; *hs.* Hi) sprac: Nu bem ic dijn.
C. 108: Du (*V.* Dijn; *hs.* Hu) minne es hoon,
C. 134: Wat mocht ic (*V.* mochtet; *hs.* mocht u) baten...
C. 145: Blijfst (*V.* Blijftu; *hs.* blijfst) der an, so...
V. 286; C. 429: Al zaten zi (*V.* wi; *hs.* si) daer tote morghen noene.
C. 314: Alsic van haer dan vynde mi... (Hier heeft V. verbeterd (vindic) en een woord ingelascht (van haer *ben*), dat ik door een komma vervang en dan lees, trouw naar 't hs.:
Alsic van haer, dan vynde mi...

Verdam heeft het origineel - we mogen het nu gerust bevestigen - nooit gezien: hij heeft alleen, door zijn diepgaande taalkennis geleid, conjectureel verbeterd. Goed zijn, maar toch als conjecturen overbodig, die tekstverbeteringen, welke met den oorspronkelijken tekst overeenstemmen[1]; dan zijn er nog enkele ‘palmaire’ conjecturen, op onbestaande woorden of onverstaanbare plaatsen, welke den tekst ophelderen, en waarin men met bewondering den grooten meester op middelnederlandsch gebied weervindt[2]. Zoo wordt hier nog eens het tekstcritisch axioma bevestigd: collationneeren vóór conjectureeren. Dit ondervindt men insgelijks bij 't doorloopen van de lijst, waarin Verdam (bl. 286-288) de woorden of letters opsomt, die volgens hem bij Carton zijn uitgevallen, waarbij enkele inlasschingen door 't hs. worden gewettigd[3], maar andere nutteloos schijnen, voor wie zoo nauw mogelijk aan de handschriftelijke traditie gehecht blijft. Overbodig schijnen aldus

(1) Cf. in Verdam's opstel, bl. 280 (verbetering op Carton, bl. 46); 283 (op C 251, 349, 385, 393, 446); 284 (op C. 4, 23, 119, 128, 138); 286 (op C. 299, 372, 406, 407, 429, 458); 288 (op C. 131, 139), en 291 (op C. 214).
(2) Cf. *art cit.,* o.a. bl. 275 (op C. 76); 276 (op C. 176, 184); 277 (op C. 223, 250); 278 (op C. 277, 377, 386, 428); 279 (op C. 440, 444, 459, 515); 281 (op C. 64, 94, 102); 282 (op C. 172, 201, 208, 217, 226, 227), 283 (op C. 262, 318, 349); 289 (op C. 528, 18, 30, 88, 91, 216); 291 (op C. 221, 214, 319, 354); 292 (op C. 402).
(3) Cf. VERDAM, bl. 284 (op C. 23); 86 (op C. 2, 51); 287 (op C. 80, 137, 284, 294); 288 (op C. 338).

de hier gecursiveerde woorden, door Verdam ingelascht:

Bl. 70: Ich wil haer dienen zeckerlych
Met trouwen sonder avelaen,
Mijne *hertze* houtsi nu ghevaen.
Bl. 314: Alsic van haer *ben,* dan... (cf. supra).
Bl. 338: Doe sprac ic *te* minen taleman(1).

Hiermee is ons beperkt doel bereikt: we hebben immers aangetoond, *salva reverentia,* dat de tekstverbeteringen op Carton's uitgave, door Verdam buiten het hs, om voorgesteld, niet zonder voorbehoud noch controle mogen aanvaard of overgenomen worden. Er rest ons nog, enkele kleine en groote leemten bij Carton aan te vullen.

Addenda bij Carton's uitgave.

Titels, aanteekeningen, *explicit,* enz. werden niet in hun geheel door kan. Carton uit het Brugsch handschrift overgenomen. Wat den tekst zelf van den dichtbundel aangaat, kan men allerlei leemten vaststellen, van haast onbeduidende tot aanzienlijke toe, waarover de lezers met geen enkel woord worden ingelicht. Zoo heeft Carton slechts de eerste stroof of acht verzen van ref. XVII (fol. 13 v°) afgedrukt en de overige strofen of 48 verzen opzettelijk weggelaten, alhoewel hij zich elders (cf. bl. 137 en 156 b.v.) door zoo'n overdreven pruderie niet weerhouden liet. De volledige tekst, naar het afschrift van W. de Vreese, is onlangs verschenen(2).

(1) Hiervoor heb ik reeds gewezen op de inlassching, bij Carton, bl. 236, van het woord *winde* (Verdam, bl. 286), waarvan de verbeteraar verklaarde *Mnl. Wdb.,* VII, kol. 1967), dat het woord ‘gedeeltelijk zichtbaar was’. Hoe kan men nu iets zien, al is 't slechts gedeeltelijk, op een hs., dat men nooit gezien heeft?

(2) In *Tijdschrift,* LIX (1940), bl. 257-258. Men verbetere aldaar een transcriptiefoutje: v. 34: Die (*hs.* De) coster die... Prachtig is de transcriptie van W. de Vreese, aan 't slot van v. 9: *Domine* (rijmend met nemmermee), waar zelfs 'n ervaren palaeograaf letterlijk zou afschrijven *domme.*

De twee dichtstukken, op fol. 38 en 38 v° door 'n latere hand gecopieerd, werden niet eens vermeld. Ze worden hierachter uitgegeven, aan 't slot van deze studie, na enkele haast onbeduidende leemten aangevuld te hebben, door in volgende citaten 't bij Carton ontbrekende cursief te laten drukken.

Add. I (varia).

P. 15, v. 9-10: Glorie nu ende tallen tiden
Hem allen *die*, vader, in di verbliden.
P. 57, passim: 't *Schilt* vele dinx diet merken wil[1].
P. 137, v. 1-2: Up minen heit, mijn vruecht es cleine
Als ic u niet bi *mi* en weit[2].
P. 200, v. 21: Dor dien ghenadichede. *Pr nr* (of *Pater noster*).
P. 222, supra: Das dar dijn tzwifel wesen clein,
Das ich en an..... lief m[ijn][3].
P. 284, infra: Bevende cam ic *ende* ondaen.
P. 334, v. 4:... Ghi dynct mi sijn *.I.* (d.i. *een*) man.
P. 360, v. 6: Dese gedachte ende ooc *al* tgeclach.
P. 405, v. 21: Dat ware *te* vele ontamelic[4].
P. 431, v. 2: Ghi sit noch *te na*[4], ende...
P. 448, infra: Scaemt *u*[4], ghi alle die...
P. 540, na 't laatste vers bij Carton:
O minre, nu merc dan tander blat.
Eynde.

Dit zijn de enkele leemten - een schamele oogst, zooals men ziet -, welke het collationneeren ons liet ontdekken. Alhoewel zonder overwegende beteekenis, wat den tekst betreft, scheen het toch de moeite waard, deze leemten in 't voorgaand lijstje te groepeeren. Meer belang zal de lezer gewis stellen in de twee stukjes, van lateren datum, hierachter voor het eerst afgedrukt, en waarvan bij Carton geen spoor te vinden is.

(1) Cf. *supra,* onder de emendaties op onverstaanbare plaatsen, en hierachter, *Add.* II, in voetnoot.
(2) Ook bij VERDAM, *art. cit.,* bl. 287.
(3) Dit vers had de kopiïst overgeslagen en heeft het daarna achter den tekst *in margine* bijgeschreven. Het is nu gedeeltelijk onleesbaar en aan 't slot door den binder verminkt.
(4) De woordjes *te, te na,* en *u* werden boven den tekst bijgevoegd.
(4) De woordjes *te, te na,* en *u* werden boven den tekst bijgevoegd.
(4) De woordjes *te, te na,* en *u* werden boven den tekst bijgevoegd.

Add. II (fol. 38).

Ic danc u jonstelyc, vrauw ghenuecht,
Met herten ende met zinne,
Dat ghij mi liet in jongher jeucht
Ghebruken uwer minne.
Ic moets hu minlyc spreken danc,
Mijn leven lanc,
Alles truerens voort verdrach.
't Schilt[1] wel jonnen ende beniden,
Vrauw ghenuecht doet mi verbliden.
Ich wensch haer eewelyc goeden dach.

Melancolye hadde mi ontwuecht
Des cam mi trueren inne;
Ic hebbe mijn hertze also ghevuecht
Mijn trueren makic dinne.
Danc, vrauw ghenuecht, mijn coninghinne,
Mijn keyserrinne,
Mijn hoochste vruecht zonder verghanc.
In u bedwanc
Blivic met al des ic vermach.
't Schilt wel jonnen, etc.

Op, jong ende hald, met rechter vruecht,
Ghenuecht leicht nu ten tinne;
Maect twifele mat zo waer ghij muecht
Met rocken ende met vinne.
Hets al ghestof van coppeghe spinne
In vruechden zwinne.
Laet ons voort vroylijc maken zanc
Aen allen want:
't Schilt mi niet zo vele alst plach.
't Schilt wel jonnen, etc.

(1) Zooals op fol. 11, is hier ook het woord *schilt* afgebeeld, met opzettelijke verwisseling van werkwoord en substantief, als een driekantig wapenschild. Carton had deze zinnebeeldige voorstelling niet begrepen en zich met drie puntjes uit den slag getrokken (bl. 57).

Add. III (fol. 38 v°).

Ach, zich voor dich, truw hertzen reyn,
Wil niet te lichtelyc wanen waers,
Want quantelicghen ende quantelaers
Sijn nu ghemeyn
In Venus land.

Wat noede es minne van eenigher tonghe
Niet, want haer weerck, dat es haer woort;
Al waert dat scaemt de spraek bedwonghe,
Haer weerck wil altoos commen voort.
Ach, dat mer nu zo vele naer hoort
Naer woorden zonder weercx acoort
Des gaet den menighen rauwe an hand.
Ach, zich voor dich, etc.

Waer moghen zij hebben gheweist ter scolen
Die quantelen hier ende quantelen daer?
Ghebaren of zij van minnen dolen
Ende zweeren... daer is so niet waer.
Dus trecken zij eenigher herten naer
Waer zij dan comen, zij vinden paer
Trouwe ende bereet door elker hand.
Ach, zich voor dich, etc.

Wanneer zals Venus nemen wrake
Dat men haer weerck dus corrumpeirt?
Het doen de minres vander sprake
Dat men met truwen nu bordeirt.
Nochtan la[(1)] doen zo wiet uzeirt;
Zijn loon wert noch gheteermineirt,
Van quaetsten coop an zinen cant.
Ach, zich voor dich, etc.

(1) Bovenstaande zonderlinge verbaalvorm, na veel dubbens aldus gelezen op het moeilijk te ontcijferen blad, is geen *hapax.* Men vindt hem nog, en dit bevestigt onze leeswijze, fol. 29, v. 4, maar niet in de uitgave van Carton, die, zonder er den lezer op te wijzen, de *lectio* van 't hs. verbetert (?) in *laet* (bl. 175, v. 8), zooals onder de palaeographische aanteekeningen werd opgemerkt.

Met deze aanvullingen en verbeteringen op Carton's uitgave en op Verdam's critisch opstel is onze taak volbracht. De lezer wordt hiermee in staat gesteld, druk en handschrift zonder veel moeite onderling te vergelijken en den uitgegeven tekst op menige plaats te verbeteren. Mocht hij daarna, net als Verdam, al te minachtend oordeelen over Carton en zijn uitgave, dan vergete hij niet, dat daar veel moois voor het eerst werd geopenbaard en dat de onnauwkeurigheid, welke men er maar al te dikwijls in aantreft, meer aan zijn tijd dan aan hem zelf te wijten is. En dan, slechts wie nooit gezondigd heeft werpe hem den eersten steen! Wel hebben we sedert een eeuw grooten vooruitgang geboekt op het gebied der wetenschappelijke tekstuitgave, maar 'we staan nog ver af van die acribie, die toch alleen wetenschappelijk mag heeten'(1). Terecht schreef dan ook de stichter der *Bibliotheca Neerlandica manuscripta*: 'Het wordt tijd, dat we er ons van doordringen, dat de overgroote meerderheid onzer tekstuitgaven niet langer bruikbaar is, omdat ze ons niet geven wat in de hss. staat'(2). Voor een verdienstelijke uitgave als die van Carton, hoe onvolmaakt ook, is het taak en plicht, in een opstel als dit, niet te laken en te hekelen, maar te verbeteren en aan te vullen, om ze aldus meer en beter bruik- en betrouwbaar te maken.

Brussel - Leuven, Sint-Jansdag en Kerstmis 1940.

(1) Zoo verklaarde Pater A. STRACKE, *Iets over de punctuatie in de middelnederlandsche dichtwerken,* in de *Leuvensche Bijdragen,* IX (1910-1911), bl. 212. - Over de interpunctie bij Carton meende Verdam (bl. 275), dat deze uitgever ook 'door het aanbrengen van verkeerde leesteekens op vele plaatsen den zin in de war heeft gemaakt'. Daar hij hiervan slechts een geval terloops aanhaalt (bl. 277), citeer ik hier nog een typisch voorbeeld. Waar Carton (bl. 218) punctueert: 'soe sprac so: set..., leze men liever: soe sprac: 'so set hu dan ter were'.

(2) W. DE VREESE, *Over middelnederlandsche handschriftenkunde in verband met taal- en letterkunde,* in *Taal en Letteren,* 1900, bl. 337.

Querela sive dialogus animi et corporis damnati (Museum Plantin-Moretus, Antwerpen, Ms. 384) Addenda.

door Dr J. Schoups

In een klein voorwoord tot den tekst van de ‘Querela sive dialogus animi et corpus damnati’, verschenen in ‘De Gulden Passer’, 16-17 (1938-1939) I, pp. 80-101, haalden wij een reeks argumenten aan, die ons tot het besluit deden komen, dat we hier met twee verschillende teksten te doen hadden, ‘de eene, die de verzen 1-42 en 112-343 omvat, en één volledig geheel vormt, terwijl de andere de verzen 43-111 beslaat, en verkeerdelijk met den eerste samengebundeld werd’.

Dr. H.F. Bouchery, conservator van het Museum Plantin-Moretus, die ons steeds met de grootste bereidwilligheid bijstond in het oplossen van de moeilijkheden, die zich onvermijdelijk bij tekstuitgaven voordoen, liet ons naderhand opmerken, dat er alleszins eenig verband tusschen de twee teksten bestaat; en hij wees op een paar uitdrukkingen die schenen tot de veronderstelling te leiden, dat de tweede tekst, vv. 43-111, in werkelijkheid zou dienen gelezen te worden onmiddellijk na v. 343. Aldus zouden we, door verschuiving van de pp. 5-8 van het ms. na de pp. 9-20, één doorloopenden en volledigen tekst krijgen.

En bij nader onderzoek schenen inderdaad enkele aanduidingen voor deze veronderstelling te pleiten:

a) Wat de *uitdrukkingen* betreft:
In v. 333 staat te lezen: ‘quam (scil. animam) secum *ad inferos gementem traxerunt*’; terwijl we in vers 47 vinden: ‘Posthac tandem anima *gemens* suspiravit’, wat nauw aansluit bij het ‘gementen’ van vers 333; en in

vers 49 staat te lezen: ‘quando vero *barathri limen subintravit*’, wat het vervolg is van ‘ad inferos... traxerunt’ uit vers 333.

b) Wat den *gedachtengang* betreft:

1° Op het einde van het stukje (vv. 320-343) geeft de auctor een beschrijving van twee duivels (vv. 320-331), die de ziel meesleuren naar de hel (vv. 332-333), waar ze, tot groote vreugde van de kwade geesten (vv. 334-335), allerlei folteringen te doorstaan heeft (vv. 336-343).
Deze beschrijving wordt vervolgens verlevendigd door een rechtstreeksch optreden van de duivels (vv. 44-58), waarna we tenslotte een kleinen epiloog krijgen (vv. 59-111), die aansluit bij het begin van het stuk.

2° Ter inleiding zegt de schrijver ons dat hij een droom heeft, dien hij ons gaat vertellen, en waarin wij een twist bijwonen tusschen de ziel en het lichaam van een verdoemde, (v. 2: deditus quodammodo sommo spiritali, en v. 5: cum *dormirem* paululum *vigilando* fessus).

Wanneer nu de schrijver de ziel zoo door de duivels gefolterd ziet (vv. 336-343), en hoort dat er voor haar geen hoop op een beter lot meer bestaat, maar dat ze voor eeuwig verdoemd is (vv. 55-58), schrikt de auctor op, en wordt plotseling wakker (vv. 59-60): Talia dum videram *dormiens expavi,* et dextra me positus statim *vigilavi.* Tenslotte geeft hij in den epiloog beschouwingen over de ijdelheid van de wereld, en richt een gebed tot God, om Hem te smeeken dat hij van een zoo zware straf moge gespaard blijven (vv. 61-62: mox expansis manibus ad Deum clamavi, orans, ut me protegat a poena tam gravi), en dat hij het eeuwig geluk moge genieten (111: sed, ut suis merear jungi, Deum oro).

Al deze argumenten schijnen er wel op te wijzen, dat we hier werkelijk slechts één doorloopenden tekst hebben. Maar, alvorens een besluit te trekken, moeten we rekening houden met een paar andere feiten, die even onomstootbaar vaststaan, en die niet tot dezelfde conclusie leiden:

1° Zooals wij in het voorwoord (p. 80) reeds lieten opmerken, vertoonen de pp. 3-4 (vv. 1-42) en 9-20 (vv. 112-343) een zeer regelmatig en schuin schrift, terwijl het geschrift van de pp. 5-8 (vv. 43-111) rechter en minder verzorgd is, zoodat we zeker met twee verschillende handen te doen hebben.

2° Ook het derde argument van het voorwoord (p. 81) dient hier terug in herinnering gebracht te worden. De titel van het stukje is 'Querela sive *dialogus* animi et corporis damnati'. Wanneer we de vv. 43-111 eruit laten, hebben we een werkelijken *dialogus*: Ziel en lichaam trachten mekaar de schuld op den nek te schuiven. Ter inleiding zegt de auctor hoe de ziel tegenover het lichaam komt te staan: het is een droom van den schrijver; en tot slot beschrijft de auctor de folteringen die de ziel te verduren heeft.
Neemt men echter aan dat de vv. 43-111 ook van hetzelfde stukje deel uitmaken, dan kan er van geen *dialogus* meer sprake zijn, want juist in dezen passus komen de duivels tot tweemaal tusschen (vv. 43-46 en 51-58).

3° Vanaf v. 39 tot v. 43 en van v. 112 tot v. 155 wordt door de ziel een reeks beschouwingen gegeven over de tegenstelling tusschen den toestand van het lichaam vóór en na den dood, en daarbij aansluitend over de vergankelijkheid der aardsche dingen.
Kijken we nu even naar de vv. 63-103: daar wordt eveneens het thema van de vergankelijkheid der aardsche dingen behandeld, - en dat is trouwens ook een gemeenplaats uit de letterkundige productie van dien tijd.
In de veronderstelling dat we slechts één tekst zouden hebben, krijgen we hier een herhaling, die door niets gewettigd is, en die ons niets nieuws leert.

Wanneer we deze twee reeksen argumenten tegenover mekaar stellen, komen we tot een dubbele conclusie:

a) dat de vv. 1-42 en 112-343 eenerzijds en de vv. 43-111 anderzijds zeker met mekaar in verband staan,

b) maar dat ze geen doorloopenden tekst (waarbij we de verzen als volgt zouden moeten lezen: 1-42; 112-343; 43-111) vormen.

Daaruit vloeit de vraag voort: Welk verband bestaat er dan tusschen deze twee teksten? En hier moeten we, bij gebrek aan documenten, een hypothese vooruitzetten.

De *oorspronkelijke* en *volledige* tekst omvat wel degelijk vv. 1-42, waarbij onmiddellijk 112-343 aansluiten. Maar later heeft iemand, bij het lezen van dezen tekst, een vervolg daarop willen maken, en het daarbij ingelascht. Neemt men deze veronderstelling aan, dan wordt het tevens klaar waarom wij dezelfde woorden terugvinden (gemens-gementem; ad inferos traxerunt-barathri limen subintravit; dormirem, vigilando-dormirem, vigilavi): degene die dit tweede stukje eraan toegevoegd heeft, wilde dat zijn verlengstuk volledig met het voorgaande zou aansluiten, en heeft daarom niet alleen gezorgd voor een nauwe aansluiting wat den gedachtengang betreft, maar ook nauwgezet uit het eerste stukje de woorden gekozen, die als vertrekpunt van zijn eigen uiteenzetting moesten dienen.

Dat hij hier oorspronkelijk werk geleverd heeft, gelooven wij niet, evenmin als we zulks gelooven voor het eerste stuk. Het is een van de gemeenplaatsen uit de literatuur van de Middeleeuwen en van de Renaissance. Reeds in 1522 vinden we twee dialogen, die door hun titels ten zeerste aan de twee verschillende stukken herinneren, die we hier onderscheiden:

a) Czwen neuw nutzliche und lustige Dialogi oder Gesprech. Darin zu vinden wie een yeder dem fleysch wiederstreben soll durch D. Johanne Copp gedicht: Under redner des erste ein *mensch* und der *geyst.* Des andern ein *mensch,* der *geyst,* das *fleysch* und der *teufel.* Satan genannt. (Erfurt, 1522), 19 Bl. 4. (Göttingen, HEE, 104i).

b) Twe nie, nütte und lustige Dialogi, edder Gespreke, Darinne to finden, wo ein jeglick dem Flesche wedderstaen schall. Dorch D. Johannem Copp gedichtet. Unde reden tom ersten ein *minsche* und der *gest.* To dem andern ein *Minsche,* de *Gest,* dat *Fleesch* und de *Düvel* Sathan genömet (1522), 4[(1)].

(1) K. GOEDEKE, *Grundriss zur Geschichte der Deutschen Dichtung aus den Quellen,* 2e Aufl., 2er Band, (Dresden, 1886), p. 268, n. 19. - Het is me niet mogelijk geweest ter vergelijking een van deze dialogen in te zien.

Ook de dialoog- of gesprek-vorm meer in het algemeen, was geen nieuwigheid. Het was een vorm die reeds door de eerste humanisten, in navolging van de Ouden, werd gebruikt. Zoo verscheen in 1401 een werkje van Leonardi Bruni, waarin een gesprek weergegeven wordt, dat plaats zou gegrepen hebben tusschen Salutato, Niccoli, Roberti Rossi en Bruni zelf: Niccoli breekt in een eerste gesprek de verdienste af van de drie groote dichters, Dante, Petrarca en Boccaccio; en in een tweede gesprek, dat, naar Bruni veronderstelt, reeds 's anderendaags plaats vond, hemelt dezelfde Niccoli deze dichters op, en verklaart daarbij dat hij ze in het voorgaande gesprek slechts afgebroken heeft om hun lof uit den mond van Salutato te hooren(2).

Bernadetto Accolti, Aretijn van geboorte en opvolger van Poggio als kanselier te Florentië, schreef een werkje in dialoogvorm, waarin hij aantoonde dat zijn tijd evenzeer groote mannen kende als de oudheid(3).

Valla eveneens gebruikte meermaals den dialoogvorm, o.a. in zijn ‘De voluptate’, dat zooveel stof opjoeg, en dat bij een tweede bewerking den titel ‘De vero bono’ kreeg.

En ten slotte mogen we de ‘Colloquia’ van Erasmus niet vergeten, die bij ons, gezien de faam van den schrijver, ontzaglijk bijdroegen tot het succes van den dialoog-vorm.

De ‘Querela sive Dialogus...’ is een van de vele werkjes, die dezen vorm overgenomen heeft, omdat het onderwerp er zich zoo schitterend toe leende.

(2) Van dit werkje verschenen in 1889 drie uitgaven: *Leonardi Aretini ad Petrum Istrum dialogus ed.* Klette in: *Beiträge zur Geschichte und Litteratur der italienischen Gelehrtenrenaissance,* 2es Heft, (Greifswald, 1889). - *Leonardi Bruni Aretini dialogus de tribus vatibus Florentinis ed.* KARL WOTKE, (1889). - *I dialogi ad Petrum Histrum di Leon. Bruni per cura di* KIRNER, *(Livorno, 1889).*

(3) PHILIPPUS VILLANUS, *Liber de civitatis Florentiae famosis civibus... ed.* G.C. GALLETTI, (Florentiae, 1847), pp. 101 sqq: Dialogus de praestantia virorum sui aevi.

De oude inventarissen der Antwerpsche stadsbibliotheek door Am. Dermul.

I. Het legaat Pauwels van 1480 (1481).

Zooals werd gezegd in de inleiding van den Catalogus der handschriften van de Stadsbibliotheek[1] mag Antwerpen er fier op zijn, de oudste, werkelijk gemeentelijke bibliotheek van België te bezitten. Deze werd, als dusdanig, officiëel opgericht in 1608, en ongeveer tien jaar later voor het publiek opengesteld.

Men kan echter haar oorsprong veel verder doen opklimmen, nl. tot het legaat Pauwels, dagteekenend van 1480 (oude stijl), alhoewel deze opvatting reeds door F.H. Mertens bestreden werd[2] op grond dat de schenking Pauwels niet gedaan werd ten voordeele van een openbare bibliotheek, of met de bedoeling te dienen als eerste kern voor het oprichten van zulk een instelling, doch enkel ten gerieve en ten gebruike van de leden van het Stadsbestuur.

Dit is alleszins juist, en het zou dan ook moeilijk te verdedigen zijn, den oorsprong van de Stadsbibliotheek tot voornoemd jaar te willen doen opklimmen. Anders is het echter gesteld, naar onze opvatting, wanneer men de zaak beschouwt van het standpunt uit van de stedelijke boekenverzameling zelf. Wel is waar is er van het veertigtal boeken, door Meester Willem Pauwels bij testament van 5 April 1480 (1481) aan de Stad overgemaakt, thans geen enkel meer in de huidige Stadsbibliotheek aanwezig, en bestaat er zeer weinig kans dat er ooit een van zou worden teruggevonden, doch veronderstellen wij een oogenblik, dat dit

(1) AM. DERMUL. *Catalogue des manuscrits de la Bibliothèque de la Ville d'Anvers.* Gembloux, Impr. J. Duculot; Paris, Société d'Editions des Belles-Lettres. 1939. 190 blz. in-8°.

(2) F.H. MERTENS. *Catalogue méthodique de la Bibliothèque publique d'Anvers.* Deel. II, 1846, blz. II-IV der Inleiding.

niet het geval ware, dat zij integendeel in hun geheel of althans ten deele bewaard gebleven waren, dan lijdt het wel geen twijfel of ze zouden op het een of ander tijdstip bij de boekenverzameling der openbare bibliotheek gevoegd geworden zijn, en men zou dan terecht kunnen beweren dat het oudste fonds van de huidige Stadsbibliotheek herkomstig is van 1480.

Trouwens, bij het onderzoek van een lateren inventaris (1571) zullen wij zien dat, wat er toen nog van het legaat Pauwels overbleef, reeds bij de 'stadt boecken' op de 'Liberaryen' ondergebracht was.

Het is in dien zin, en onder dit voorbehoud, dat wij den inventaris van het legaat Pauwels beschouwd hebben als de oudste inventaris van de Stadsbibliotheek. De inhoud van dit legaat is ons bekend door een akte van het Schepencollege, opgenomen in het 'Groot Pampiere Privilegieboeck', fol. 239 v° en 240 r°. Eigenlijk is deze akte niets anders dan een afschrift van het ontvangstbewijs dat aan de testamentuitvoerders werd overhandigd, zooals blijkt uit de nota die bovenaan, in margine, en door een andere (latere ?) hand is aangebracht:

> Recepisse dat de stad van Antwerpen gegeven heeft den testamenteurs van meester Willem Pauwels wilen vanden boecken die de selve meester Willem der stad gegeven ende beset heeft.

Blijkbaar stelde het toenmalige Magistraat de schenking zoozeer op prijs, dat het dit stuk liet overschrijven in het Groot Pampiere Privilegieboeck, waarin enkel privilegiën, verdragen en overeenkomsten, die van belang werden geacht voor het beheer van de stad, werden opgenomen.

Van een andere hand ook is de titel, die bovenaan de bladzijde voorkomt, en alleen tot doel heeft de opzoekingen in het lijvige register te vergemakkelijken:

> Aengaende den boecken die meester Willem Pauwels, wilen pensionaris der stad van Antwerpen, der selven stad in testamente beset heeft.

Deze collegiale akte, of dit ontvangstbewijs, werd overgedrukt door F.H. Mertens in de inleiding (blz. ii-iii), die het tweede deel van zijn catalogus der Stadsbibliotheek voorafgaat. Deze catalogus dagteekent van 1846 en is sinds lang uitverkocht; men

treft er slechts zeer zelden een exemplaar van aan op een openbare boekenveiling, zoodat het wel zijn nut kan hebben zoowel de akte van aanvaarding van het geschenk, als den inventaris, die daarop volgt, hier opnieuw uit te geven, en in ruimer kring bekend te maken.

De wederuitgave van dit stuk is bovendien gewettigd door het belang dat het oplevert voor de geschiedenis van de bibliotheken in ons land, alsook voor die van het humanistische tijdvak, want het laat ons toe een blik te werpen op wat in een private bibliotheek van de 15e eeuw aanwezig was, een onderwerp waarover slechts zeer weinig bescheiden bekend zijn.

In zijn zeer interessante studie 'Antwerpsche bibliotheken rond 1500'(1) zegt Kanunnik Floris Prims, Stadsarchivaris van Antwerpen en lid van de Koninklijke Vlaamsche Academie: 'We bezitten geen enkele boekenlijst voor personen die geen "klerken"(2) waren. Wij gelooven echter dat men er moeilijk één enkele zou vinden, buiten de vorstelijke bibliotheken. In ieder geval wanhopen we *voor Antwerpen* ooit een boekencatalogus te ontdekken van rond 1500 voor een persoon die geen "klerk" was'. Blijkbaar heeft de geleerde stadsarchivaris en geschiedschrijver hier niet gedacht aan het legaat Pauwels van 1480.

Allereerst de akte; de tekst daarvan luidt als volgt:

> 'Allen den ghenen die dese letteren zelen zien oft hoeren lesen, Borgermeesters ende Scepenen der stad van Antwerpen Saluyt. Doen cont ende te kennen openbaerlic dat wij van H. Cornelis Den Hont priester, Costene van Halmale ende peeteren de bot, als executuers vanden testamente wijlen meester Willems pauwels advocaets doen hij leefde der voirs. stad gehadt ende ontfangen hebben ende ons bij hen dueghdelyc achtervolgende den inventaris daer op gemaect ende hier na geinsereert van stucke te stucke gelevert sijn de boeke des selfs wijlen meester Willems die hij in ende met sijnen testamente deser voirs. stad goedertierlijke gegeven ende gemaect heeft om die te leggen in een camere tot behoef ende gebruke der pensionaris ende Secretarysen ende clercken der stad dienende, sonder die wech te leenene te vercoepene oft te verthierene. Ende mids desen, achtervolgende der condicien inde voirs. makinghe toegevoeght, soe ontlasten wij inden

(1) *Gazet van Antwerpen,* 21 Mei 1938.
(2) Dit wil zeggen: tot den clerus of den geestelijken stand behoorend.

> nam ende van wegen der voirs. stad den voirg. wijlen meester Willem, sine weduwe, ende executuers, ende alle andere des quitancie behoevende, van al tghene des hij ten tijde van sinen overlidene inder voirs. stad gehouden mocht sijn. Den inventaris voergeruert volght hier na ende es desen:'

De titels der boeken zijn doorloopend achter elkaar geschreven, over de volle lengte van de regels. Ter wille van de duidelijkheid, alsook om de toelichting die wij er aan toevoegen, zullen wij het voorbeeld volgen van F.H. Mertens, die een afzonderlijken regel gebruikt voor elken titel; bovendien zullen wij de titels van een volgnummer voorzien.

* * *

Vooraleer tot de opsomming over te gaan, achten wij het nuttig een paar woorden ter opheldering over de bibliotheek van Meester Willem Pauwels te zeggen. Over den persoon van den schenker is ons weinig of niets bekend: wij weten alleen, dat hij een rechtsgeleerde was, in leven 'pensionaris' of advocaat der stad. Zijne bibliotheek bevatte dus in hoofdzaak werken over zijn vak, en, voor niet-ingewijden, weze hier op het volgende gewezen:

Hebben wij, in onze moderne samenleving, enkel met het burgerlijk recht af te rekenen, van in de middeleeuwen tot in de late Renaissance was dit niet het geval. Toen stond, naast het burgerlijk recht, het kerkelijk of canoniek recht minstens op gelijken voet. Het eerste verschilde natuurlijk van land tot land, doch het laatste, ook het goddelijk recht genoemd, was bindend voor alle volken der christenheid, en had in sommige gevallen zelfs den voorrang op het burgerlijk recht. De studie der rechtswetenschap liep dan meestal over de beide takken, en een rechtsgeleerde, die zijn vak grondig wilde kennen en beoefenen, of daarin een vooraanstaande plaats wilde innemen, streefde er naar den doctorstitel in 'de beide rechten' te bekomen (doctor utriusque juris). Dit liet hem dan toe achter zijn naam de bekende initialen te voegen: D.U.J. of U.J.D., die men vaak op het titelblad van oude werken achter den schrijversnaam aantreft.

De grondslag van het modern burgerlijk recht is de wetgeving van Keizer Justinianus (6e eeuw), in de volgende vier werken

samengevat: 1. *Institutiones,* in 4 boeken, die kracht van wet kregen op 30 December 533; het is een wetboek, tevens leerboek der rechtswetenschap. 2. *Pandectae* of *Digesta,* in 50 boeken, kracht van wet zooals de voorgaande. 3. *Codex Constitutionum,* of kortweg de *Codex,* in 12 boeken, kracht van wet op 29 December 534. 4. *Novellae Constitutiones,* uitgegeven na den dood van Keizer Justinianus, in 535-565.

Samen dragen de verschillende bestanddeelen van de Justiniaansche wetgeving den naam van *Corpus juris civilis;* zij werden door de glossatoren en commentatoren der middeleeuwen als volgt ingedeeld: 1. *Digestum vetus* (= Pandectae, boeken I-XXIV, 2). 2. *Infortiatum*(1) (= Pandectae, boeken XXIV-, 3-XXXVIII). 3. *Digestum novum* (= Pandectae, boeken XXXIX-L.). 4. *Codex* (= Codex Constitutionum, boeken I-IX). 5. *Volumen parvum* (= Codex, boeken X-XII), waarbij meestal werd gevoegd het *Liber feudorum.*

De meest gekende van deze oudere commentatoren en glossatoren zijn FRANCISCUS ACCURSIUS (1182-1260), leeraar in de rechtsgeleerdheid te Bologna, wiens *Glossa ordinaria* alom verspreid was, en kortheidshalve 'de' *Glossa* werd genoemd, en ADRIANUS ALCIATUS (1492-1550), de hernieuwer van de rechtsgeleerdheid; verder BARTOLUS DE SAXOFERRATO (1314-1357), de bijzonderste uitlegger der wetteksten, en zijn leerling BALDUS DE UBALDIS (± 1349-1400); JACOBUS ALVAROTTUS, leeraar in de rechtswetenschap te Padua, en NICOLAS DE TUDESCHIS (1389-1466), aartsbisschop van Palermo, meer bekend onder zijn bijnaam PANORMITANUS(1). Wij zullen enkele van deze namen, samen met andere, die minder bekend zijn, in den inventaris Pauwels terugvinden.

Wat nu het canoniek recht betreft, samengevat in het *Corpus juris canonici,* dit bestaat eveneens uit vijf verschillende deelen:

(1) Van het Latijn *fortis,* sterk, en het voorvoegsel *in,* dus letterlijk: versterkt. Het woord dankt zijn oorsprong aan de zwaarlijvigheid van het boek, en den daardoor vereischten stevigen band, en was evenzeer in het gebruik verspreid als dat van 'donaat' voor de Latijnsche spraakleer van Aelius Donatus, het meest gekende schoolboek van de middeleeuwen. Men denke aan de bekende verzen van Boileau (*Lutrin,* V, 203-204):

> A ces mots il saisit un vieil *Inforciat,*
> Grossi des visions d'Accurse et d'Alciat.

(1) Van *Panorma,* den ouden naam van Palermo.

1. Het *Decretum* van GRATIANUS, een private rechtsverzameling van omstreeks 1140. 2. De officiëele verzameling decretalen (d.z. de pauselijke decreten en beslissingen, of *canones*) van GREGORIUS IX (1234), genaamd *Liber Extra.* 3. Die van BONIFACIUS VIII (1298), genaamd *Liber Sextus,* soms kortweg de *Sextus.* 4. Die van CLEMENS V (1317), genaamd de *Clementinen.* 5. Twee private verzamelingen, genaamd *Extravagantes,* uitgegeven door den Franschen rechtsgeleerde JEAN CHAPPUIS in 1500. De eerste vier deelen zullen wij in den inventaris Pauwels aantreffen; het laatste deel, dat van na 1480 dagteekent, natuurlijk niet.

Zooals dit het geval is voor het burgerlijk recht, zijn de hoofdfiguren onder de oudere verzamelaars, commentatoren en glossatoren van het canoniek recht, Italianen. De belangrijkste is GRATIANUS, voornoemd, over wien ons weinig bekend is; hij leefde in de eerste helft van de 12e eeuw, waarschijnlijk te Bologna, en is de eerste verzamelaar van de *Decretalen.* Dan hebben wij nog PANORMITANUS, dien wij reeds naar aanleiding van het burgerlijk recht hebben vermeld; verder TANCREDI DA BOLOGNA, uit het begin der 13e eeuw, schrijver van de *Quinta compilatio,* de *Summa de sponsalibus* en het *Ordo iudiciarius*; eindelijk enkele van mindere vermaardheid, doch wier werken in de middeleeuwen voortdurend gebruikt werden.

Bij het afdrukken van den inventaris zullen wij trachten, voor zoover dit mogelijk is, na te gaan welk boek of welke uitgave door elk nummer wordt bedoeld. Daar de boeken zelf niet meer voorhanden zijn, spreekt het vanzelf dat wij ons tot gissingen en veronderstellingen zullen moeten beperken. Wij kunnen niets meer doen, dan in bibliographiën opzoeken welke uitgaven, vóór 1480 verschenen, ons bekend zijn van de in den inventaris opgesomde werken, om dan tot het besluit te komen dat het vermoedelijk één van die zal geweest zijn, die in de bibliotheek van Meester Willem Pauwels voorkwam. Vermoedelijk, doch niet zeker; want het is maar al te zeer bekend dat naast de enkele duizenden incunabelen of wiegedrukken, waarvan een exemplaar bewaard gebleven is, er nog een zeer groot aantal moet bestaan hebben, die als geheel verloren dienen beschouwd. Met de werken over rechtsgeleerdheid, die reeds in de eerste

jaren van de boekdrukkunst een groot aantal uitgaven beleefden, zal dit ongetwijfeld ook wel het geval zijn, en daarin ligt een reden te meer om te betreuren dat van de schenking Pauwels, voor zoover bekend is en kan nagegaan worden, niets is overgebleven. Wat er nog van voorhanden was in 1576, - en wij zullen bij het onderzoek van een lateren inventaris (1571) zien waaruit dit bestond, - zal wel bij den rampzaligen brand van het Antwerpsche stadhuis in vlammen opgegaan zijn.

Bij een blik op de volgorde van de titels in dezen inventaris valt al dadelijk de degelijkheid van de rangschikking op. De boeken zijn niet op willekeurige wijze achter elkaar opgeschreven: vooraan komen de werken van en de commentaren op het canoniek recht en die van het burgerlijk recht, zooals het past in den catalogus der bibliotheek van een rechtsgeleerde. Daarop volgen een paar theologische werken, b.v. een Bijbel, alsook het in dien tijd veel gelezen werk van Vegetius ‘De re militari’. Dan, door elkaar, enkele schoolboeken en een aantal uitgaven van klassieke schrijvers, wier werken in dien tijd om zoo te zeggen het verplicht ornament uitmaakten van elke bibliotheek, namelijk Cicero, die de eereplaats inneemt met vier werken, Valerius Maximus, Seneca, Terentius en Quintilianus. Het ‘Tractatus de casu magnae Trojae’, in handschrift, zal wel een Dares Phrygius of een Dictys Cretensis geweest zijn. Naast de voornoemde klassieken is het humanistische element vertegenwoordigd door Isidorus Hispalensis, Laurentius de Valla, Gasparinus Barzizius, Carolus Virulus en Aeneas Sylvius Piccolomini.

In de meeste gevallen wordt aangeduid of het werk een gedrukt boek *(impressus,* of *in pressura)* was, of een handschrift *(scriptus);* waar eenvoudig wordt vermeld *in pergameno,* mogen wij veronderstellen dat het een handschrift betreft, daar men slechts bij uitzondering op perkament drukte, en deze boeken dan ook zeer duur waren.

De degelijke rangschikking der titels, en de zorg waarmede over 't algemeen het onderscheid in gedrukte werken en handschriften wordt doorgevoerd, wijzen er op, dat de inventaris werd opgemaakt door iemand die vertrouwd was met boeken. Volgens uit de akte van aanvaarding der schenking blijkt, zou hij het werk zijn van de testamentuitvoerders, namelijk Cornelis

den Hont, priester, Costene van Halmale en Peeter de Bot. Van Costene van Halmale mogen wij veronderstellen dat hij een verwant was van den overledene, waarschijnlijk de vader van dezes schoonzoon, Jan van Halmale, van wien in het stuk wordt gezegd, dat hij het handschrift van Vegetius nog eenigen tijd in bruikleen mocht behouden.

* * *

Hier volgt nu de inventaris met, waar het mogelijk is, eenige opheldering.

Inventarium librorum quondam magistri Wilhelmi Pauli legatorum opido antwerpiensi et in sua domo repertorum:

1. Primo[1] decretum cum apparatu.
   Gratiani decretum cum apparatu. Venetiis, per Andr. Torresanis de Asula. Zonder jaar. Ofwel: Gratiani decretum cum apparatu Bartholomaei Brixiensis.
   Argentinum (Straatsburg), per Henricum Eggesteyn. 1471. In-fol^{o} max^{o}. Ofwel ook de tweede uitgave, bezorgd door denzelfden drukker in 1472.
2. Item decretales, Sextus, Clementine.
   Van de Decretalen van Paus Bonifacius VIII zijn een tiental uitgaven van vóór 1480 bekend. Vermoedelijk gaat het hier om eene gezamenlijke uitgave van Decretales, Sextus en Clementine, door Johannes Andreas. Als zoodanig zijn bekend eene uitgave van Straatsburg, Henr. Eggesteyn, zonder jaar, en eene andere, zonder aanduiding van plaats, drukker noch jaar.
3. Panormitanus super quarto et quinto decretalium.
   Niet noodzakelijk een onvolledig werk, daar naast de commentaren op de vijf boeken der Decretalen (Venetië, 1476-77; ibid., 1477; Basel, 1477) er ook uitgaven bestonden van de commentaren op afzonderlijke boeken, b.v. Lectura super IV. et V. Decretalium. Venetiis, Ioa. de Colonia et Ioa. Manthen de Gherretzem, zonder jaar; Romae, Geo. Laur. de Herbipoli, 1475; Nuremberg, Ioa. Sensenschmid, 1477.

(1) In plaats van ‘Primo’ heeft F.H. Mertens hier, zonderling genoeg, gelezen ‘Jorimo’, wat natuurlijk geen zin heeft. Hij heeft zich daarvan dan ook rekenschap gegeven, en er het woordje ‘sic’ tusschen haakjes bijgevoegd.

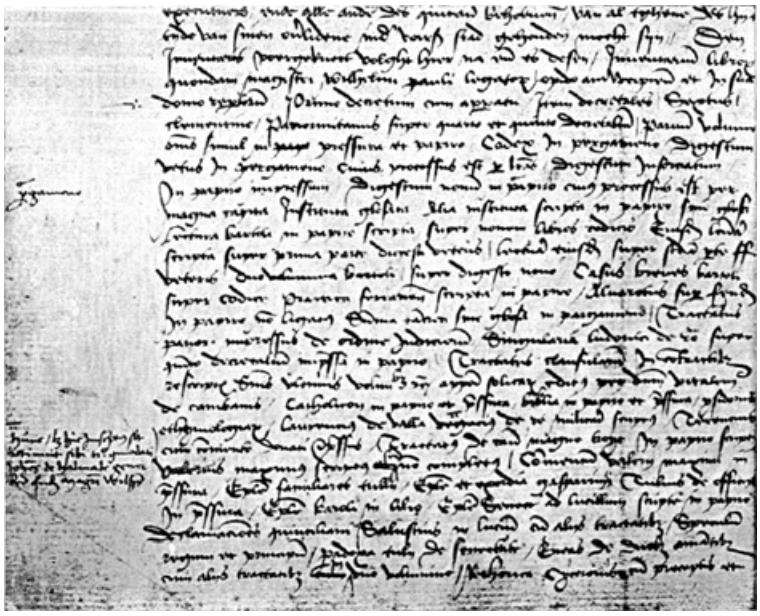

Inventaris van het legaat W. Pauwels (1480), volgens het Groot Pampiere Privilegieboeck. fol^{o} 239 v°.

4. Parvum volumen, omnia simul in pressura et papiro.
   Er bestonden verschillende uitgaven van het Volumen parvum, gevolgd of niet door de Libri feudorum (Venetiis, Iac. Rubeus, 1477; Basileae, Mich. Wentzler, 1478; Moguntiae, Petr. Schoeffer, 1477).
   De woorden 'omnia simul in pressura' slaan op de nummers 1 tot en met 4, en wijzen er op dat het gedrukte boeken waren. Wel mag worden betwijfeld of door 'simul' bedoeld wordt, dat al deze werken tot eenzelfde uitgave behoorden; dit lijkt weinig waarschijnlijk.
5. Codex in pergameno.
   Een handschrift dus, op perkament, van den Codex Justiniani.
6. Digestum vetus in pergameno, cuius processus est per litteras.
   Een handschrift van de Digestum vetus, op perkament, en gerangschikt per rubriek, om het raadplegen te vergemakkelijken.
7. Digestum inforciatum, in papiro impressum.
   Er bestonden reeds talrijke gedrukte uitgaven vóór 1480.
8. Digestum novum, in pergameno(1), cuius processus est per magna capita.
   Handschrift op perkament. De Digestum novum op een speciale manier geclasseerd (per hoofdstuk), om de opzoekingen te vergemakkelijken.
9. Instituta glosata.
   Hoogstwaarschijnlijk gedrukt, wijl niets aanduidt dat het een handschrift zou geweest zijn. De Institutiones werden herhaaldelijk gedrukt, en reeds vóór 1480 bestond er een groot aantal uitgaven van; de oudst bekende is van 1468.
10. Alia instituta scripta in papiro sine glosa.
    Handschrift op papier van den tekst alleen van de Institutiones.
11. Lectura bartoli in papiro scripta, super novem libros codicis.
    Handschrift, op papier, van de commentaren van Bartolus de Saxoferrato op de eerste negen boeken van den Codex.
12. Eiusdem lectura scripta super prima parte digesti veteris.
    Ook een handschrift dus, van de commentaren van Bartolus de Saxoferrato op het eerste deel van de Digestum vetus.

(1) In den tekst staat 'in papiro', doch eene correctie in margine duidt aan, dat het 'in pergameno' was; deze bijzonderheid is aan F.H. Mertens ontsnapt.

13. Lectura eiusdem super secunda parte ff. veteris[2].
    Het vervolg van het voorgaande. Er wordt niet bij vermeld of het een handschrift was of een gedrukt boek. In verband met de vorige twee nummers is het echter waarschijnlijk dat het een handschrift was.
14. Duo volumina bartoli, super digesto nouo.
    Zoo het hier niet om een handschrift gaat, dan was het waarschijnlijk een van de volgende uitgaven: Lectura super prima et secunda parte digesti novi. Venetiis, Wendelinus, 1471-1473; of: Neapoli, Sixtus Riessinger, 1475-1476; of Venetiis, Nic. Jenson, 1478.
15. Casus breves bartoli super Codice.
    Een werk van Bartolus de Saxoferrato, dat dezen titel draagt, is niet bekend. Waarschijnlijk wordt bedoeld eene uitgave van zijne commentaren op den Codex. Mogelijk ook was het een handschrift, en verschenen de gedrukte uitgaven onder een gewijzigden titel. Zooals men ziet waren de werken van dezen rechtsgeleerde goed vertegenwoordigd in de bibliotheek van Meester Willem Pauwels.
16. Practica ferrariensis scripta in papiro.
    De ‘Practica nova judicialis’ van Johannes Petrus de Ferrariis, in handschrift. De oudst bekende druk is van Mainz, zonder aanduiding van plaats, drukker noch jaar.
17. Alvarotus super feudum, in papiro, non ligatus.
    Jacobus de Alvarottus: Opus super feudis. Hier hebben wij het Liber feudorum. De oudst bekende uitgaven zijn van Venetië, 1477 en Lyon, 1478. De vermelding ‘non ligatus’ (d.i. ongebonden) komt slechts éénmaal in dezen inventaris voor, zoodat wij mogen veronderstellen dat al de andere boeken ingebonden waren.
18. Summa tancreti, sine glosa, in pargameno.
    Een handschrift van de ‘Summa de sponsalibus et matrimonio’ van Tancredi da Bologna, geschreven rond 1214. Een gedrukte uitgave van de 15e eeuw werd nergens vermeld gevonden.
19. Tractatus panor.[1] impressus de ordine iudiciorum.
    Als uitgaven van vóór 1480 zijn bekend: eene zonder aanduiding van plaats, drukker noch jaar, en eene van Leuven, door Joh. de Westphalia, van 1475. Mogelijk was het deze laatste welke Meester Willem Pauwels in zijne bibliotheek had.

(2) Een conventioneel teeken, dat min of meer op ff. gelijkt, werd algemeen gebruikt om de Digesta aan te duiden.

(1) Zeer waarschijnlijk Panormitanus (= Nicolas de Tudeschis).

20. Singularia ludovici de Romanis super quinto decretalium, impressa in papiro.
    Ludovicus Pontanus, geboren 1409 te Spoleto, eerst leeraar in de rechtswetenschap te Siena, daarna protonotarius apostolicus van Paus Eugeen IV, stierf van de pest in 1439. Van zijn 'Singularia' of commentaren op de Decretalen zijn meerdere drukken bekend van vóór 1480.
21. Tractatus clausularum in contractibus rescriptis, Sententiis ultimis voluntatibus etc.(1) apponi solitarum, editus per dominum Vitalem de cambanis.
    De volledige titel luidt: Tractatus clausularum que solent apponi in contractibus, in rescriptis, in privilegiis, in ultimis voluntatibus, in sententiis, in inventariis et in aliis dispositionibus.
    Slechts ééne uitgave bekend van vóór 1480: Neapoli, Math. Moravum, 1478.
22. Catholicon in papiro et pressura.
    Welk werk kan hier bedoeld worden? Misschien wel: Johannes Balbus: Summa, quae vocatur Catholicon, waarvan de eerste druk verscheen te Mainz, 1460, zonder naam van drukker (Gutenberg ?). Dit is eene spraakkunst die, nog vóór 1480, verschillende malen werd uitgegeven. Het lijkt echter onwaarschijnlijk dat een dergelijk werk zich op deze plaats in den inventaris zou bevinden, onmiddellijk na de handboeken over rechtsgeleerdheid, en vóór den Bijbel. Het is best mogelijk dat men hier te doen heeft met een ons onbekenden incunabel.
23. Biblia in papiro et pressura.
    De Bijbel, het eerste boek dat de eer van de pers genoot, werd natuurlijk herhaaldelijk herdrukt, reeds vóór 1480. Het ware wel interessant te weten welke uitgave Meester Pauwels in zijne bibliotheek had.
24. Ysidorus ethymologiarum.
    Isidorus, Episcopus Hispalensis. Etymologiarum libri XX. Er zijn drukken bekend (van vóór 1480) van Straatsburg, Joh. Mentelin, zonder jaar; Keulen, Ulr. Zell; Augsburg, Gintherus Zainer, 1472.

(1) Hier heeft F.H. Mertens, die nochtans elders blijken heeft gegeven van schranderheid in het ontcijferen van oude teksten, zich geheel vergist. In plaats van 'sententiis, ultimis voluntatibus etc.' heeft hij gelezen 'suis ultimis voluminibus', wat in dezen titel geen beteekenis heeft.

25. Laurencius de Valla.
    Laurentius de Valla, beroemd taalkundige, (Rome, 1406 - Napels 1457) is het meest bekend door zijn 'Elegantiarum linguae latinae libri sex', dat jarenlang in de scholen bij de studie van het Latijn werd gebruikt, en dan ook, reeds in de 15e eeuw, een groot aantal drukken beleefde. Bij ontstentenis van elke aanduiding betreffende den titel, mogen wij veronderstellen dat het een der uitgaven is van dit schoolboek, dat hier wordt bedoeld.
26. Vegecius de re militari, scriptus(2).
    Een handschrift, dat wel nooit zijn plaats in de boekenverzameling op het Stadhuis zal ingenomen hebben.
27. Terencius cum commento Donati, impressus.
    De blijspelen van Publius Terentius Afer, met toelichtingen van Aelius Donatus, werden reeds vóór 1480 herhaaldelijk in druk uitgegeven.
28. Tractatus de casu magne troye, in papiro scriptus.
    Handschrift. Waarschijnlijk een Dares Phrygius of een Dictys Cretensis, of zelfs beide samen.
    Dares, de Phrygiër, is een min of meer legendarisch personnage, van wien beweerd werd dat hij den Trojaanschen oorlog medemaakte, en daarover een heldendicht schreef in het Grieksch. Hiervan is echter alleen de Latijnsche vertaling 'De excidio Troiae historia' tot ons gekomen. Algemeen wordt aangenomen dat het stuk niet ouder is dan de 6e eeuw n. Chr., en dat er waarschijnlijk nooit een origineele Grieksche tekst bestaan heeft. Ondertusschen is dit epos als een der vertrekpunten te beschouwen voor de ontwikkeling van de ridderromans in de middeleeuwen.
    Aan Dictys, de Kretenzer, is ongeveer dezelfde legende verbonden. Zijn werk over den Trojaanschen oorlog is enkel bekend door de Latijnsche bewerking van L. Septimius (3e of 4e eeuw n. Chr.). Beide auteurs werden dikwijls te zamen uitgegeven en, naast Homerus, waren zij in de middeleeuwen de eenige beschikbare bronnen voor de geschiedenis van den Trojaanschen oorlog.
29. Valerius maximus, scriptus sed non completus.
    Een onvolledig handschrift dus, van de 'Factorum dictorumque memorabilium libri IX', een boek dat bij het onderwijs in de Romeinsche geschiedenis werd gebruikt.

(2) Wij hebben reeds gezien dan Jan van Halmale, schoonzoon van den schenker, zich dit werk tijdelijk in bruikleen voorbehield. In margine komt dan hier de volgende aanteekening voor: 'Hunc, licet hic inscriptus sit, retinuit sibi titulo commodati Johannes de Halmale, gener dicti quondam magistri Wilhelmi'.

30. Commentum Valerii maximi in pressura.
    Al de ons bekende uitgaven van het werk van Valerius Maximus, met commentaren, zijn van na 1480, zoodat wij hier voor een ons onbekenden incunabel zouden staan. Tenzij het volgende werk wordt bedoeld: 'Dionysius de Burgo Sancti Sepulchri. Commentarius super Valerium Maximum'. Zonder plaats noch drukker (Straatsburg, Ad. Rusch), en zonder jaar, doch niet na 1480.
31. Epistole familiares tullii.
    Cicero was een van de meest gelezen auteurs in de middeleeuwen en in de Renaissance. Van zijn 'Epistolae familiares' was reeds een groot aantal drukken verschenen vóór 1480, o.a. eene te Leuven, door J. Veldener, zonder jaar. Mogelijk was het deze uitgave die in de bibliotheek van Meester Pauwels voorhanden was.
32. Epistole et exordia gasparini.
    Ook de brieven van Gasparinus Barzizius (1370-1431) werden bij het onderwijs in de Latijnsche taal gebruikt. De eerste uitgave, rond 1470, is van Parijs, zonder naam van drukker (Ulrich Gering, Martin Crantz en Michael Friburger) en zonder jaar, en is, naar alle waarschijnlijkheid, het eerste boek dat in die stad werd gedrukt.
    Het gaat hier eigenlijk om twee werken van denzelfden schrijver: de 'Epistolae' en de 'Exempla exordiorum'. Een gezamenlijke uitgave is niet als wiegedruk bekend; van het tweede werk dagteekent de oudst bekende uitgave eerst van 1483 (Padua, Matth. Cerdonis), zoodat wij hier, in ieder geval, voor een ons onbekenden incunabel staan.
33. Tulius de officiis, in pressura.
    Voor het 'De officiis' van Cicero geldt wat onder Nr. 31 werd gezegd over de 'Epistolae'. Ook hiervan verschenen reeds tal van drukken vóór 1480.
34. Epistole Karoli in lilio.
    Dit is vermoedelijk de verzameling modellen van brieven opgesteld door Carolus Virulus (Karel Menniken, of Meynigken, of Manneken, vandaar de Latijnsche vertaling Virulus), geboren te Cassel in 1413, en die te Leuven, in zijn eigen huis 'De Lelie', een college van humanisten had gesticht. Uit dit college ontstond later de eerste van de vier paedagogieën (de Lelie) van de faculteit der Schoone Kunsten aan de Leuvensche hoogeschool. Zijn boek beleefde verschillende uitgaven (Leuven, Koenraad van Westphalen, en Leuven, Jan Veldener), reeds vóór 1480.

35. Epistole Senece ad lucillum, scripte in papiro.
    Handschrift van de brieven van L. Annaeus Seneca aan Lucilius. Ook dit werk beleefde reeds verschillende drukken vóór 1480.
36. Declamaciones quintiliani.
    Er zijn twee uitgaven bekend van de 'Declamationes' van Quintilianus van vóór 1480, alle twee zonder aanduiding van plaats, drukker noch jaar. De tweede zou gedrukt zijn te Venetië, rond 1472.
37. Salustius in lucium cum aliis tractatibus.
    Dit is het bekende 'De conjuratione Catilinae' van Cajus Crispus Sallustius, dat reeds vóór 1480 een groot aantal drukken beleefde, waaronder verschillende zonder eenige aanduiding van plaats, drukker noch jaar. Wat de 'alii tractatus' betreft, deze zullen waarschijnlijk geweest zijn het 'Bellum Jugurthinum', de 'Sallustii in M.T. Ciceronem invectiva' en de 'Responsio Ciceronis', die dikwijls samen uitgegeven werden.
38. Speculum regum et principum.
    Een incunabel die dezen titel draagt, vonden wij nergens vermeld. Mogelijk was het de 'Speculum regum' van Alvarez Pelayo (of Alvarus Pelagius), maar dan in handschrift, alhoewel deze bijzonderheid niet wordt vermeld. Wij zullen dit werk opnieuw ontmoeten bij de beschrijving van den inventaris van 1571, waarin het voorkomt onder den titel 'Speculum Regum fratris Alvari Hispani, scriptum'.(1).
39. Paradoxa tulii, de senectute.
    Het 'De Senectute' van M.T. Cicero werd verschillende malen gedrukt vóór 1480, afzonderlijk, of samen met een of meer andere werken van denzelfden schrijver. Eene uitgave van de 'Paradoxa' met 'De Senectute', zonder meer, is niet als wiegedruk bekend. Vermoedelijk wordt hier bedoeld de uitgave, zonder aanduiding van plaats, drukker noch jaar (Brescia, Statius Gallicus, rond 1475), die inhield: 'Paradoxa', 'Laelius', 'De Senectute' en 'Somnium Scipionis', en werden dan in den inventaris enkel twee van de vier werken vermeld.

(1) Van den 'Speculum Regum' zijn nog een tiental handschrift-exemplaren bekend. Het werk verscheen nooit in zijn geheel in druk, doch R. SCHOLZ heeft er uittreksels van uitgegeven in '*Unbekannte Kirchenpolitische Streitschrifte aus der Zeit Ludwigs des Bayern*', deel X, Rome, 1911-1914, blzn. 514-529. Over den schrijver raadplege men: N. IUNG. *Alvaro Pelayo.* Paris, J. Vrin, 1931.

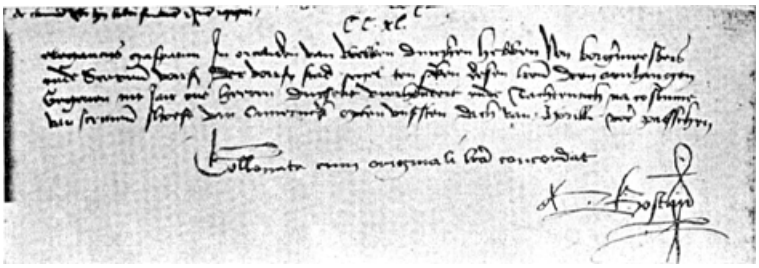

Inventaris van het legaat W. Pauwels (slot).

40. Eneas de duobus amantibus cum aliis tractatibus, in uno volumine.
Ook de ‘Historia de duobus amantibus Euryalo et Lucretia’ van Aeneas Sylvius Piccolomini (= Paus Pius II) was een zeer verspreid werk, en werd herhaaldelijk gedrukt, reeds vóór 1480. Jammer genoeg worden de titels niet opgegeven van de ‘alii tractatus’ die bij het exemplaar van Meester Pauwels waren gebonden.
41. Rethorica Cyceronis cum preceptis et eleganciis gasparini.
Eene uitgave van de ‘Rhetorica’, bezorgd door Gasparinus Barzizius, hebben wij nergens in wiegedruk vermeld gevonden. Mogelijk ook was het een handschrift, alhoewel dit niet wordt gezegd, en dan zou het wel hetzelfde werk kunnen zijn als datgene, dat wij later zullen aantreffen in den inventaris van 1571 met de beschrijving: ‘Rethorica Ciceronis scripta’.
Hier eindigt de inventaris; hij wordt gevolgd door de verklaring van het Schepencollege:
In orconden van welken dinghen hebben wij borgermeesters ende Scepenen voirs. der voirs. stad segel ten saken desen letteren doen aenhangen. Gegeven int Jair ons Heeren Duysent vierhondert ende Tachtentich na costume van scrivene shoefs van Cameryck opten vijfsten dach van Aprille vore passchen.
Collationata cum originali littera concordat.
(Onderteekend: Bostijn).

Het verlies van een oude bibliotheek is altijd betreurenswaardig. Voor die van Meester Willem Pauwels is dit des te meer het geval, daar zij minstens twaalf handschriften bevatte[1] en twee of misschien meer incunabelen[2] waarvan ons thans geen enkel exemplaar meer bekend is.

Men mag zelfs veronderstellen dat er nog heel wat meer thans onbekende incunabelen in aanwezig waren dan de enkele die wij ter plaatse hebben aangehaald. Immers, indien men bedenkt dat schenker overleden is in April 1480 (= 1481), en wij bij het identificeeren van zijne boeken heel dikwijls geen oudere

(1) De nummers 5, 6, 8, 10, 11, 12, 13?, 15?, 16, 18, 26, 28, 29, 35, 38? en 41?
(2) De nummers 15?, 22?, 30, 32, 38?, en 41?

uitgave hebben kunnen aanduiden dan van het einde der jaren '70, dan zou men daaruit de gevolgtrekking kunnen maken dat hij het grootste deel van zijne bibliotheek heeft samengesteld enkele jaren vóór zijn dood. Het is natuurlijk mogelijk, en daar wij niet weten op welken ouderdom hij overleed[1], kunnen wij daarover moeilijk een oordeel vellen of er een besluit uit trekken. Toch lijkt dit weinig waarschijnlijk, en blijft het mogelijk dat verschillende werken uit dezen inventaris in werkelijkheid in een veel oudere uitgave voorhanden waren dan de oudste, ons thans bekende.

Voor de studie van de drukkunst in het algemeen, en voor die van de incunabelen in het bijzonder, is het dus wel erg jammer dat sommige nummers uit deze oude private bibliotheek niet bewaard zijn gebleven.

(1) Zoo heel jong kan hij toch niet geweest zijn, vermits wij weten dat hij, bij zijn overlijden, een reeds gehuwde dochter naliet.

Aanteekeningen betreffende Christoffel Plantin's houding op godsdienstig en politiek gebied door H.F. Bouchery.

Wie aandachtig het beeld ontleedt, dat zijn laatste biograaf, de betreurde Prof. Dr. M. Sabbe, van Plantin schetste - bij voorbeeld in '*De Meesters van den Gulden Passer*'(1) -, wordt getroffen door den apologetischen toon van menige bladzijde. M. Sabbe had zich blijkbaar tot taak gesteld, de figuur van Plantin te bevrijden van de verdenkingen die, tijdens het leven van den drukker en ook later, tegen zijn rechtgeloovigheid werden geuit en van de beschuldiging van onoprechtheid, die hem vaak ten laste werd gelegd, en waartoe vooral zijn houding op politiek gebied de aanleiding is geweest.

In een onlangs gepubliceerde dissertatie, '*De voorgeschiedenis van de "Algemeene Landsdrukkerij"*'(2) behandelt Dr. M. Schneider uitvoerig Plantin's bedrijvigheid als drukker van de Staten-Generaal (benoeming op 17 Mei 1578, nadat hij reeds eerder voor dit lichaam had gewerkt), en wijdt aan 's drukkers houding ten overstaan van de politieke gebeurtenissen enkele critische beschouwingen, die zeker niet van aard zijn om hem in een gunstig daglicht te stellen.

Na de Spaansche Furie, zegt Dr. Schneider (p. 24), toen het eigenlijke gezag van den Koning overging op de Staten-Generaal, die een nationale en calvinistisch-georiënteerde politiek voerden, schikte Plantin, koninklijke drukker, zich zonder innerlijk conflict in de zoo radicaal veranderde politieke omstandigheden. Hij liet zich tot drukker der Staten benoemen. Dat wekte

(1) Amsterdam, 1937.
(2) 's Gravenhage, Algemeene Landsdrukkerij (1939) (Proefschrift Rijksuniversiteit te Leiden).

argwaan. ‘Steeds opnieuw verklaart Plantijn, dat zijn gevoelens tegenover kerk en koning onveranderd gebleven zijn. Deze herhaalde verzekeringen op zichzelf zeggen al voldoende!... Als publicaties van hem soms anti-Spaans waren, heeft hij deze eerst gedrukt na de grootst mogelijke tegenstand geboden te hebben. Maar vrijwillig, volkomen vrijwillig drukte Plantijn verschillende werken om bij de Staten-Generaal en de door dit lichaam gekozen prinsen in de gunst te komen!’ (p. 26), en de schrijver wijst op de uitgave van de *Triumphante Incompst van Oraignien* en op het gedicht dat Plantin ter eere van den prins schreef bij dezes bezoek aan zijn drukkerij. Tot den hertog van Anjou, dien de Staten-Generaal na de afzwering van Philips II op 26 Juli 1581 als vorst hadden aangesteld, richtte Plantin het verzoek alle door hem bevolen publicaties te mogen drukken en eindigde zijn brief met dezen zin, die in de gegeven bijzondere omstandigheden meer beteekende dan een gewone beleefdheidsformule: ‘il priera pour l'accroissement, grandeur et prospérité de Vostre Altesse’.

Samenvattend zegt Dr. Schneider: ‘Verklaart hij zich aan de éne kant een trouw zoon van de Katholieke Kerk en een even trouw onderdaan van den Spaansen Koning, aan de andere kant ontziet hij zich niet alles in het werk te stellen om zich bemind te maken bij de tegenstanders van die kerk en dien Koning! Bij Plantijn wordt alles afhankelijk gesteld van deze vraag: “Hoe is mijn drukkerij er het meest mee gebaat?”... Tegenover Spanje verontschuldigt hij zich, dat hij gedwongen wordt tot het drukken van anti-Spaanse publicaties, zich vergelijkend met een dienaar, die onvoorwaardelijk de bevelen zijns meesters moet opvolgen[3]; hij vergeet er evenwel bij te vermelden, dat hij zich zelf als dienaar heeft aangeboden...’ (p. 29).

De schrijver besluit aldus zijn beschouwingen: ‘Op die dag [1 Juli 1589: dood van Plantin] ging een waarlijk groot man heen. Een kapitalistisch genie, wij zeggen het Pirenne gaarne na. Maar onmiddellijk moet daaraan toegevoegd worden, dat zijn genie een zeer sterke opportunistische inslag heeft gehad, vooral in de tijd - die wij besproken hebben - dat hij drukker der Staten-Generaal was. Men kan niet aan de indruk ontkomen,

(3) *Corr. Pl.* VI, n° 851: Plantin aan Buyssetius, 10 December 1579.

dat de drukkerij, die hem boven alles en alles ging, eerder Plantijn leidde, dan dat Plantijn de drukkerij leidde. De drukkerij was hem - met een variant op Plantijn's reeds eerder aangehaalde verba ipsissima - een ware kolk of afgrond, in wiens muil Plantijn onder veel, taai en ononderbroken zwoegen, alles moest werpen, alles, ja zelfs zijn eigen overtuiging. En heeft het monster - de drukkerij - den meester niet verslonden, dan heeft het toch wel zijn standvastigheid verslonden, in die zin, dat hij op de stormachtige politieke zee van zijn tijd liever schipperde en laveerde om niet ten onder te gaan, dan resoluut de éénmaal aangenomen koers te houden. Zijn devies "labore et constantia" geldt den d r u k k e r Plantijn, dien wij dank weten voor zijn cultuurhistorische betekenis, maar geldt niet den m e n s Plantijn' (p. 30)[4].

Beschouwt men de feiten op zichzelf, dan lijkt Dr. Schneider's oordeel - hoe ongunstig het ook moge klinken - volkomen gewettigd. Herleest men de bladzijden die Max Rooses in zijn standaardwerk '*Le Musée Plantin-Moretus*'[5] aan dit aspect van Plantin's personaliteit wijdt, en waarin hij alle belangrijke gebeurtenissen, die zich in 's drukkers veel-bewogen leven tijdens deze periode voordeden, uitvoerig bespreekt[6], dan valt er niet

(4) MAX ROOSES, *Le Musée Plantin-Moretus* (Anvers, 1914), p. 206, was tot hetzelfde besluit gekomen, maar drukte zich in minder scherpe bewoordingen uit: 'Il y aurait bien quelque chose à redire à la sincérité complète de cette longue justification, minutieuse et étudiée comme un plaidoyer [d.i. de in n. 3 vermelden brief van 10 Dec. 1579]. On n'a pas oublié qu'en demandant un subside à la ville, Plantin avait offert spontanément ses services aux ennemis du roi d'Espagne, et que, dans les hommages rendus aux chefs du parti national, il dépassait notablement ce que la contrainte ou les nécessités de sa position exigeaient de lui. Dans cette période si troublée, Plantin fut moins un modèle de loyauté politique qu'un homme avisé, dirigeant habilement sa barque entre les nombreux écueils dont sa route était semée et la conduisant au port sans trop d'encombre et d'avarie'.

(5) Anvers, 1914. Hoofdstuk XIII: *Rapports de Plantin avec les partis politiques.*

(6) Dr. P. EM. VALVEKENS, O.P. heeft onlangs in een artikel getiteld *Een Privilegium der Rebellen voor Chr. Plantin* (8 Februari 1580) (in *De Standaard* van 10 Februari 1940) de aandacht gevestigd op een door hem teruggevonden document, dat eens te meer de betrekkingen van Plantin tot de opstandelingen illustreert. Het is een privilegie voor het drukken der *Acta Pacificationum* der Keulsche Conferentie van 1579 aan Plantin, op dezes verzoek, door Aartshertog Matthias 'in naam van Philips II' toegekend op 8 Februar 1580. Genoemd stuk, zegt P. Valvekens, zit onder vorm van minuut in karton 1750 van het fonds Audience in het Algemeen Rijksarchief te Brussel.

aan te twijfelen of Plantin heeft getracht zich zoo goed mogelijk aan te passen bij de wisselende omstandigheden, en - den blik steeds gericht op dat ééne, zijn drukkerij - zich ingespannen om de gunst der nieuwe meesters te winnen zonder met de oude tot een breuk te moeten komen(7).

Toch gelooven wij dat er nog het een en ander te zeggen valt over de wijze waarop men, in het licht der tijdsomstandigheden en rekening houdend met zijn levensopvatting, Plantin's gedrag dient te verklaren, en wij kunnen met de moreele waardeering, die Dr. Schneider uitspreekt, niet instemmen.

* * *

Plantin's houding op politiek gebied hangt natuurlijk nauw samen met zijn religieuze overtuiging. Bleef hij altijd een trouw Roomsch-Catholiek, zooals hij tegenover zijn machtige Spaansche beschermers steeds met nadruk heeft betoogd, of bestaan er redenen om de verdenkingen, die vaak betreffende zijn orthodoxie werden geuit, als gegrond te beschouwen? Men weet dat over dit probleem de meeningen verdeeld zijn.

Max Rooses was er van overtuigd dat Plantin, althans gedurende enkele jaren, groote sympathie koesterde voor de nieuwe leer, en hij aarzelde niet te schrijven: ‘Plantin, tout en jouissant de la faveur du Roi Catholique et de la protection de maint dignitaire de l'église romaine, fut plusieurs fois en butte à des soupçons d'hétérodoxie. Quels que fussent le soin et l'habileté avec lesquels il jouait son rôle, la vérité transpirait toujours jusqu'à un certain point, et la vivacité de ses protestations de dévouement à l'église catholique se proportionnait à la crainte qu'il ressentait de voir dévoiler ses sentiments intimes’(8).

(7) Het is de taak van den historicus onbevooroordeeld tegenover de feiten te staan. Dr. Schneider merkt te recht op: ‘Ik ben mij wel bewust Plantijn anders voor te stellen, dan gewoonlijk het geval is. Maurits Sabbe begint zijn “De meesters van den gulden passer” aldus: “Wij kennen in de wereld geen museum, waar een bepaald tijdperk uit de geschiedenis zoo volledig en aangrijpend voortleeft als in het Museum Plantin-Moretus te Antwerpen op het rustige schilderachtige pleintje der Vrijdagsche Markt”. Juist dat aangrijpende heeft schuld aan een al te subjectieve beschouwing van Plantijn. Wij moeten ons daarom hoeden voor een betrokken worden in een “Plantiniaanse sfeer”, gevolg van de - volgens Sabbe - “vrome glans”, die de werkelijkheid zo gemakkelijk doet verwazen’ (p. 30, n. 74).

(8) *Op. cit.,* p. 54.

M. Sabbe daarentegen meende dat ‘Plantin heel oprecht (kon) zijn, wanneer hij zich tegen elke verdenking van ketterij schrap zette’[9].

Eigenaardig is dat dit twistpunt zelfs het groote publiek schijnt te boeien. Enkele maanden geleden verschenen in het Antwerpsche dagblad ‘*La Métropole*’ een reeks artikels, onderteekend ‘Pons’ en getiteld ‘*L'orthodoxie de Christophe Plantin*’[10], waarin steller wil bewijzen dat Plantin was ‘un catholique sans peur et sans reproche’: ‘Plantin mourut comme il avait toujours vécu, en catholique fervent, d'une foi inébranlable’

* * *

De voor Plantin's rechtgeloovigheid bezwarende feiten zijn vooral van tweeërlei aard: zijn betrekkingen tot de secte-leiders Hendrik Niclaes en Barrefelt (Hiël), en zijn vriendschap met vooraanstaande Calvinisten als de gebroeders van Bomberghe.

M. Sabbe heeft op overtuigende wijze aangetoond[11] dat ‘het niet op (gaat) den Antwerpschen drukker voor te stellen als een heele of een halve ketter op grond van zijn aansluiting bij de Barrefeltisten’, tot wie hij van omstreeks 1580 af in nauwe betrekking stond. Immers, ook de bekende Catholieke theoloog, B. Arias Montanus, die op last van Philips II de uitgave van de *Biblia Polyglotta* leidde, en wiens orthodoxie zeker niet kan in twijfel getrokken worden, kende Hiël, stelde hem door bemiddeling van hun beider vriend Plantin verschillende vragen over theologische aangelegenheden, gebruikte Hiël's antwoorden in zijn eigen werken en, den mystischen leider

(9) *Op cit.,* p. 32.

(10) In de nummers van 10, 17, 24 September, 1, 8, 15, 22 October 1939. In dezelfde reeks verschenen *Christophe Plantin et les siens* (13/14, 20, 27 Augustus, 3 September 1939), *Plantin et ses collaborateurs de la Bible royale polyglotte* (29 October, 5, 19, 26 November 1939) en *Les fidèles du logis de Christophe Plantin* (3 en 10 December 1939).

(11) *Hoe stond Benedictus Arias Montanus tegenover de leeringen van Hendrik Jansen Barrefelt (Hiël)?,* in *De Moretussen en hun Kring* (Antwerpen, 1928), p. 27-51. - Cf. LOOFS in de *Realencycl. f. protest. Theol. u. Kirche,* s.v. *Familisten*: ‘Hier mag es genügen, zu bemerken, dasz der mystische Indifferentismus “Hiels” die hierarchischen und kultischen Traditionen des Niclaes abgestreift hat: aller äuszere Gottesdienst gilt ihm nichts. Um so weniger war Plantin - und mit ihm wohl der ganze Freundeskreis Barreveldts - gehindert, äuszerlich in der katholischen Kirche zu bleiben, ja Plantin konnte trotz seiner Uebereinstimmung mit Barreveldt der Spanisch-katholischen Partei angehören’.

bij name vermeldend in de inleiding tot de Apocalypsis (in zijn *Elucidationes in omnia sanctorum apostolorum scripta)* (1588), getuigde hij van hem: '... Dei providentia effectum est, ut cuiusdam Christianae veritatis viventis testis, cui nomen ipsa Christi virtus & veritas Hhiel indidit, opera ac subsidio, aliqua praetensa fuerit lucis pars, qua huius libri mysteria omnia... spectare cognoscerem...'[(12)].

In deze omstandigheden bevreemdt des te meer de geheimzinnigheid waarmede Plantin en Montanus in hun correspondentie deze aangelegenheden omringen. Ook Sabbe stipt dit verschijnsel aan, zonder er een verklaring van te geven: 'Plantin noemde ze [Hiël's tractaten die hij voor Montanus vertaalde] gedichten en hun auteur "poeta", omdat hij niet wenschte, dat, ingeval zijn brief in vreemde handen viel, men zou te weten komen in welke betrekkingen hij en zijn vriend tot Hiël stonden. Een dergelijke beeldtaal met geheimen sleutel, gebruikte Plantin meer in zijn briefwisseling met de leden van het "Huis der Liefde"'[(13)].

Wij veronderstellen dat de theorieën van Hiël door bevoegde lieden als Montanus zeker niet als strijdig met de leer der Roomsch-Catholieke Kerk werden beschouwd, maar dat zij toch niet elders dan in theologische geschriften mochten aangeraakt worden: zorgvuldig moest vermeden worden - zoo toch lijkt het - dat door een onbescheidenheid zou bekend geraken hoe ook gezaghebbende leeken, wier voorbeeld op het volk invloed zou kunnen hebben, de voorschriften van dezen mysticus hoogschatten en in eere hielden.

Deze bezorgdheid om alles, wat betrekking had op Barrefelt, geheim te houden, blijkt ook uit een brief, dien Balthasar Moretus, in opdracht van zijn vader Jan I, op 12 September 1600 stuurde

(12) 'Wij hebben ons, zegt Sabbe (p. 44), ook willen rekenschap geven van het gebruik dat Arias Montanus van Hiël's verklaring der Openbaringe maakte bij het uitgeven van zijn *Apocalypsis.* Wij kwamen tot het besluit, dat de negen tienden van de scholiën, die Montanus bij den evangelischen tekst voegde en waartegen geen bezwaar werd geopperd door den Antwerpschen "librorum censor", Kan. Waltherus van der Steeghen, die het "Approbatio" voor Montanus' *Apocalypsis* gaf, eenvoudig de vertaling zijn van de verklarende aanteekeningen van Hiël', wat Sabbe bewijst door de vergelijking van enkele teksten.

(13) SABBE, p. 33; cf. p. 40. Nadere bijzonderheden over deze conventioneele taal bij ROOSES, *Op. cit.*, p. 45.

Titelprent van Barrefelt's werk: *Imagines et Figurae Bibliorum* (H. 21,50 cm., B. 26,50 cm.).

INTERPRETATIONS OV DECLARATIONS DAVCVNS IMAGES, ET FIGVRES DES PLVSIEVRS HISTOIRES DE LA BIBLE.

APPLIQVEES où reduictes d'icelles Histoires peculierement, figuratiues au tesmoignage de l'essentielle Verité, que chacun fidele peut (par la grace de Dieu, moyennant la renouation de soymesmes) & est tenu de congnoistre & sentir dedans son ame & cueur, à vne renouation de vie pour son salut, & paix auec Dieu, par l'eternel fils d'iceluy Iesuschrist nostre Seigneur & sauueur, en l'vnion du sainct Esprit, vn seul Dieu en Trinité, qui a esté, est, & demeurera à tamais.

INTERPRETATIONES SIVE EXPLICATIONES IMAGINVM ALIQVOT HISTORIÆ BIBLICÆ.

QVÆ vtcunq; & accommodata ab Historia propriè figuratiua ad testimonia veritatis essentialis: quam Christianus quilibet (adiuuante diuina gratia, & præsente renuntiatione sui) potest & debet in anima ac pectore percipere atque agnoscere: ad vitæ salutaris renouationem, & pacem cum Deo, per filium eius æternum Dominum & Saluatorem nostrum Iesum Christum, in vnitate sancti Spiritus, qui in Trinitate vnius Deus fuit, est, & erit in sæcula.

Beduydinghe oft Verclaeringhe van sommighe figuren der Bybelscher Hiſtorien.

Ghetoghen ende ghebracht uut der selver Hiſtorien, beelderlijcke eyghenschap tot de ghemeynschenisſe der wesentlijcke waerheyt: Welcke een yeghelijck Christen (door de ghenade Godes / voorgaende salichmakinge) can ende moet waernemen / ende ghewoorden inder siele ende ghemoet, tot vernieuwinghe des levens / ons salich te worden / ende vrede te hebben met Godt door synen eenighen sone Jesum Christum onsen Heere ende salichmaker / in eenicheyt des heyleghen Ghees, die ende Drievuldicheyt is ghemeten in ende Godt sal een eenich Godt en eenicheyt.

Primus homo de terra terrenus: secundus homo de cælo cæleſtis, &c. 1. *Corinth.* xv. 47.

In lucem edita à Renato Christiano, Anno Domini M. D. LXXX.

Eerste bladzijde van Barrefelt's *Imagines et Figurae Bibliorum.*

aan zijn vriend Johannes Woverius, toen te Sevilla verblijvend. Woverius had, ten behoeve van iemand, dien hij aldaar had leeren kennen, boeken besteld; over één dezer werken zegt Moretus het volgende: ‘Interpretationes Imaginum Historiae Biblicae, a Christiano Renato editae, nescio an Francfurti in nundinis inveniri adhuc possint; alias de fide suspectas nonnihil esse, admonitum te volo’[14]. Het gold dus een boek dat Moretus niet in voorraad zou gehad hebben, waarvan hij niet wist of hij het op de jaarmarkt te Frankfurt zou kunnen vinden, en dat als kettersch getint doorging. Wat was dat voor een boek? Het ligt voor de hand dat hier sprake is van de ‘*Imagines et figurae Bibliorum*’, een reeks platen met verklarende bijschriften; zij dragen de vermelding: ‘Exprimebat Jacobus Villanus, Anno Domini M.D.LXXXI’ en ‘In lucem editae à Renato Christiano, Anno Domini M.D.LXXX’. Max Rooses heeft bewezen dat het werk werd gedrukt door Plantin voor Barrefelt! En Jan I Moretus zelf stond in nauwe betrekking tot Hiël en onderhandelde zelfs in Februari 1591 met hem over het uitgeven van een vervolg op deze *Imagines!*[15]. Het kan dus niet anders of Jan I wenschte de waarheid te verbergen toen hij zijn zoon den hierboven vermelden brief liet schrijven. Hij oordeelde het blijkbaar voorzichtiger aan een onbekende in Spanje geen compromitteerende drukken te sturen; misschien had hem daartoe ook het feit aangespoord dat in diezelfde bestelling een werk voorkwam van Stapleton (‘un des plus habiles controversistes de son temps. Ses ouvrages sont un arsenal où l'on trouve toute sorte d'armes contre les protestants’)[16], een van Bullingerus (de auteur van het tractaat ‘*Teghen de wederdooperen*’) en de ‘*Disquisitiones Magicae*’ van Del Rio; wat er wel kon op wijzen dat 's koopers belangstelling een zeer bijzondere richting uitging.

* * *

Plantin was door hechte en trouwe vriendschapsbanden aan Barrefelt verbonden; dit blijkt duidelijk uit de briefwisseling die zij voerden en waarvan enkele brokstukken zijn bewaard

(14) *Plant. Arch.* 12, 118.
(15) *Op. cit.,* p. 54.
(16) *Biogr. Univ.* 43, 470.

gebleven. Warme genegenheid spreekt uit Barrefelt's brieven aan ‘mijn herts lieve vrunt ende broder in Godt’ en wij hebben alle reden om te gelooven dat Plantin blijk gaf van groote gehechtheid aan de principes die de mysticus verkondigde.

Anders schijnt de drukker te hebben gestaan tegenover Hendrik Niclaes (Barrefelt's voorlooper) en dezes ‘Huis der Liefde’, waarbij hij zich zeer waarschijnlijk kort na zijn aankomst te Antwerpen had aangesloten(17).

Rooses heeft er op gewezen hoe de door deze secte gehuldigde opvattingen moeilijk te vereenigen zijn met een oprechte gehechtheid aan de Roomsche Kerk(18) en ook Sabbe erkent dat ‘H. Niclaes zijn *Familia Caritatis* met haar hiërarchische inrichting, haar priesters en haar cultus-ceremoniën een karakter gegeven (heeft), dat haar veel dichter plaatst bij de Doopsgezinden... Ook wordt Niclaes gewoonlijk onder de doopsgezinde gereformeerden meegerekend’(19).

Ware het uitgemaakt dat Plantin uit religieuze overtuiging tot het Huis der Liefde was toegetreden en een warm aanhanger der verkondigde leerstellingen was, dan zou men hem - althans voor den duur van zijn aansluiting bij de secte - als een gereformeerde moeten beschouwen.

(17) ROOSES, *Op. cit.,* p. 42. Misschien door de tusschenkomst van H. Niclaes' zoon Frans, die toen als handelaar te Antwerpen was gevestigd. Cf. F. NIPPOLD: *Heinrich Niclaes und das Haus der Liebe* (Zeitschr. f. histor. Theol. (1862) 323-402; 473-563) 356 sq.

(18) *Op. cit.,* hoofdstuk IV: *La crise de 1562-1563. Relations de Plantin avec les Réformés.*

(19) *Moret. en hun Kring,* p. 29; op p. 31 zegt Sabbe dat er wel eenige reden kan bestaan om aan Plantin's orthodoxie tijdens de eerste helft van zijn leven te twijfelen, maar dat hij als een oprecht catholiek moet beschouwd worden tijdens ‘het tijdvak zijner aansluiting bij het “Huis der Liefde” en vooral bij de Barrefeltisten’. Dit is in tegenspraak met de pas aangehaalde zinsnede; en in het opstel waaraan beide uittreksels zijn ontleend, bewijst Sabbe dan ook slechts de vereenigbaarheid van Hiël's theorieën - en niet die van Niclaes - met het Catholicisme. - Over Niclaes' verhouding tot de Roomsche Kerk cf. L. KNAPPERT in het *Nieuw Biogr. Woordenboek,* V, 357 sqq. In den *Index librorum prohibitorum,* in 1570 door Plantin zelf gedrukt, komen al de werken voor van ‘Henricus Nicolai, sive libri omnes H.N. signati, qui et sine loco et impressoris nomine sparguntur in vulgus’; cf. Fr. H. REUSCH*: Die Indices librorum prohibitorum des sechzehnten Jahrhunderts* (Tübingen 1886, Unveränderte Neuauflage, Leipzig 1936), p. 295, en van denzclfde: *Der Index der verbotenen Bücher,* I (Bonn 1883), p. 412; LOOFS in de *Realencycl. f. protest. Theolog. u. Kirche,* s.v. *Familisten*; A.J. VAN DER AA, *Biogr. Woordenboek der Ned.*, IX (1872) s.v. *Niclaes (Hendrik)*.

152 Henrick Niclaes, Vader van den Huyſe der Liefden.

Vader van 't Huys der Liefd daer word ick voor vermaert,
Heel vergodet te zijn, was mijn voorgeven met,
Gerechtheyts ſpiegel mijn ontdeckt mijns leeraers aert:
Met dat Boeck ende meer heb icker veel beſmet.

PORTRET VAN HENDRIK NICLAES
(Uit: *Grouwelen der voornaemster Hooft-Ketteren / Die voortijts (ende in dese leste tijden) soo in Duytslant als in Nederlandt / hen opgeworpen hebben: Haer Leere / leven / begin ende eynde. Mitsgaders de Afbeeldinghen.* Naer de Copye van Delft. Ghedruckt voor Niclaes de Clerck.) Natuurlijke grootte.

Maar uitgemaakt is dit niet. Het tegendeel schijnt eerder waar te zijn.

Te Leiden berust het handschrift '*Chronika des Hüsgesinnes der Lieften*'[20]. Daarin worden over Plantin's handelwijze tegenover de secte zeer zonderlinge dingen verteld, die Sabbe onbesproken laat, en waaruit ook Rooses, die nochtans uitvoerige fragmenten uit dit document in vertaling aanhaalt, naar het ons voorkomt, niet de voor de hand liggende conclusies getrokken heeft.

Rooses stelt vast[21] dat de schrijver dezer Chroniek Plantin van zeer nabij moet hebben gekend ('il savait à fond et en détail, non seulement la situation des affaires de notre imprimeur, mais aussi les moindres événements de sa vie') en alhoewel uit zijn mededeelingen duidelijk blijkt dat Plantin hem niet sympathiek was en zijn relaas dan ook misschien niet volkomen objectief is, kan men niet zonder meer de waarde van dit belangrijk getuigenis verwerpen[22].

Een eerste passus uit deze Chroniek, die op Plantin betrekking heeft, - al de passussen waarin over hem gesproken wordt hebben we in den oorspronkelijken tekst als bijlage bij dit artikel opgenomen[23] - wordt door M. Rooses als volgt uitstekend samengevat[24]:

> 'Lorsque ce Christophe Plantin se fut converti à la doctrine de Henri Niclaes, il ne se soucia point de se soumettre aux exigences de cette doctrine; il songea uniquement à lui-même et à devenir quelque chose de grand. Il

(20) Handschrift n° 620 uit de Bibliotheek van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden. De volledige titel luidt: '*Chronika des Hüsgesinnes der Lieften, daerinne betüget wert de wunderwercken godes tot lester tijdt: unde idt iene dat Henrik Niclaes unde dem Hüsgesinne der Lieften wederfaren is, dorch Daniel mede-older in dem Hüsgesinne am-dach gegeven*'. (Cf. *Catalogus Universiteitsbibliotheek Leiden,* XXXVII, p. 28 sq.).

(21) *Op. cit.,* p. 38.

(22) Cf. NIPPOLD, p. 327: 'Ist nun die Chronica die ausführlichste Quelle, die in eingehendster Weise über viele Einzelheiten berichtet, deren Historicität - wenn auch der Gesichtspunct der Darstellung natürlich mehr als parteiisch ist - aus mancher merkwürdigen Uebereinstimmung mit der sonst bekannten Geschichte erhellt...'.

(23) De tekst der passussen uit de Chroniek, die betrekking hebben op Plantin, werd mij medegedeeld door den Heer C.J.P. Kars te 's Gravenhage, die een uitgave van de Chroniek voorbereidt. Hij moge hier de betuiging van mijn erkentelijkheid vinden. Ook aan den Heer Dr. A.A. van Rijnbach, Bibliothecaris van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden, bied ik mijn dank aan voor de nuttige inlichtingen, die hij mij verschafte.

(24) ROOSES, p. 36 sq.; Chroniek, 35a, 21-36a, 28.

s'appliqua donc avec zèle et s'exerça journellement à apprendre le flamand, et dans la suite il puisa beaucoup de connaissances dans les écrits de Henri Niclaes.
Ce qu'il s'était approprié ainsi des ouvrages de Henri Niclaes. ce qu'il y ajoutait de son invention, ses relations avec Henri Niclaes, tout cela il le fit sonner bien haut auprès de quelques commerçants de sa connaissance à Paris; il conquit ainsi leurs coeurs, et ils lui accordèrent leur confiance et une grande autorité dans leurs affaires.
Ayant de cette manière obtenu de la confiance et de l'influence, par son savoir puisé dans la doctrine et dans les écrits de Henri Niclaes, ayant appris ensuite qu'on songeait à faire imprimer encore plusieurs livres et en outre un grand ouvrage, Plantin songea activement à son propre intérêt: il fit ressortir auprès de ses amis de Paris la nécessité de cette impression, et leur dit que chacun devait montrer du zèle pour la faire exécuter. Par là il se fit que quelques-uns s'y montrèrent fort enclins et voulurent favoriser le service de la Charité.
Mais en réalité Plantin ne travaillait pas dans la simplicité du coeur au service de la Charité: il cherchait sous le couvert de ce service, à se pousser lui-même en avant. Cependant il agissait en tout ceci comme s'il n'avait eu en vue que le service de la Charité. Mais le fond de sa pensée était faux, ce dont ces négociants ne s'apperçurent point; et à sa demande, ils lui fournirent du secours. De sorte qu'il établit lui-même une imprimerie dans la ville d'Anvers, fit de bonnes affaires, mais ne fut d'aucune utilité au service de la Charité. Il ne contribua en rien aux dépenses de Henri Niclaes, mais songea uniquement à lui-même'.

Alvorens de gegevens, welke deze tekst verstrekt, van naderbij te onderzoeken, kunnen wij alvast dit belangrijke feit aanstippen: men had klaarblijkelijk in het Huis der Liefde geen goede herinnering aan Plantin bewaard; en zoo de naaste omgeving van H. Niclaes zelf - want daartoe behoorde de zeer goed ingelichte chroniekschrijver[25] - het er voor hield dat Plantin niet uit overtuiging, maar slechts wegens overwegingen van practisch belang, zich bij de secte had aangesloten, dan bestaat er ook geen reden om hem op grond van deze aansluiting als voor de reformatorische gedachte gewonnen te beschouwen, - waarmede nog niet is gezegd dat hij zich als Catholiek steeds onberispelijk zou hebben gedragen.

(25) De Chroniek werd geschreven door één van Niclaes' naaste medewerkers, Daniel, 'mede-older'. Cf. NIPPOLD, p. 326: 'Der Verfasser wird unter den 24 Aeltesten genannt, die mit H.N. zugleich von Gott berufen worden sind'. De Chroniek werd kort na den dood van Niclaes (hij stierf omstreeks 1580: cf. *Nieuw Biogr. Woordenb.* V, 367) geschreven. (NIPPOLD, p. 327).

De vraag dient nu gesteld, of Plantin werkelijk veel materieelen steun van het Huis der Liefde heeft genoten.

Laten wij eerst het probleem van de oprichting der Plantijnsche drukkerij even onderzoeken. Zij is nog niet op bevredigende wijze verklaard. Men weet dat zij doorgaans in verband wordt gebracht met de verwondingen die Plantin bij een verraderlijken aanval van gemaskerde dronken lieden opgeloopen had en die hem zouden belet hebben nog langer het boekbindersambacht uit te oefenen: 'At vero deinceps cum se laboribus, ad quos corpus nimium agitari et inflecti deberet, imparem fore sentiret, de Typographia... instituenda deliberat' verhaalt Balthasar Moretus in zijn *Typographiae Plantinianae Incunabula*(26).

Dit voorval brengt ons echter niet nader tot de oplossing. Want heel het probleem komt neer op deze vraag: waar haalde Plantin de noodige fondsen voor de oprichting van zulk bedrijf? Zelf bezat hij daartoe niet de middelen, want om een boekbinderswinkel te kunnen openen, moest hij reeds geld leenen van zijn vriend Alexander Grapheus, zooals het z.g. Document Vander Aa leert(27).

De opsteller van laatstgenoemde document heeft blijkbaar ook naar een verklaring gezocht: hij verhaalt den aanslag waarvan Plantin het slachtoffer werd en schrijft dan:

> 'Plantin ayant prins garde aux habits des mascarades; quelques temps après, estant guerry, venant au marché du vendredi, vit les mêmes habits, et demandant à qui ils avaient esté loué, au jour qu'il avoit esté blessé, et ayant venu à la cognoissance des personnes, qui estoyent de bonnes moyens et qualités, s'accorda avec eulx (pour ne point se plaindre à la justice) qu'il auroit donc bonne somme d'argent lequel il employa à acheter une presse et quelques instruments d'imprimerie, commençant d'imprimer des Almanachs et Abécédaires pour les enfants comme quelques petits livres de prières...'

(26) ROOSES, p. 380.

(27) Overgedrukt in J.B. VAN DER STRAELEN: *Geslagt-Lyste... Plantin* (Antwerpen, 1858) p. 8, n. 1; cf. ROOSES, p. 5. - Het Document spreekt van Sr Scribonius Grapheus; Rooses (p. 14) meent dat slechts Cornelius Grapheus aldus werd genaamd en besluit daaruit dat de schrijver van het Document een vergissing heeft begaan; Scribonius is echter, evenals Grapheus, een vertaling van den naam De Schrijver, die ook op Alexander toepasselijk is: cf. *Biogr. Nat.* 8. 238. - Sabbe *(Meesters v.d. Gulden Passer,* p. 18), vergist zich wanneer hij schrijft: 'Om zich als drukker te vestigen ontving Plantin een zekere som te leen van Alexander Grapheus'; het Document zegt uitdrukkelijk dat Grapheus' hulp diende om een boekbinderswinkel te openen.

Dit is waarschijnlijk niets anders dan een onhandige poging om de gekende feiten te verklaren; naast belangwekkende inlichtingen, bevat bedoeld document ook verschillende waardelooze verzinsels[28].

Intusschen kan evenmin bewezen worden dat de Chroniek van het Huis der Liefde, die wél een aannemelijke oplossing van het vraagstuk geeft, waarheid spreekt. Maar enkele gegevens, uit andere bronnen geput, schijnen sommige feiten, door de Chroniek medegedeeld, te bevestigen.

Plantin heeft inderdaad, zooals de Chroniek beweert, het vertrouwen van Fransche handelaars weten te winnen en voor hen veel zaken te Antwerpen beredderd: hij had vooral zeer drukke betrekkingen met Pierre Gassen te Parijs[29]. Een deel van dezes handelscorrespondentie met Plantin is bewaard gebleven; uit sommige dezer brieven blijkt dat ook hij zeer waarschijnlijk tot Niclaes' secte behoorde[30].

Een ander handelaar te Parijs was Plantin's jeugdvriend, de apotheker Pierre Porret; in een brief van 24 Mei 1565[31] noemt Gassen hem ‘Nostre amy et *frère*... Porret’, wat weer de uitlating der Chroniek, dat deze laatste nl. ook tot het Huis der Liefde behoorde[32], schijnt te bevestigen.

(28) ROOSES, p. 6.

(29) Op 4 November 1570 schrijft Plantin aan Cayas (*Corr. Pl.* II, p. 175): ‘La troisiesme (van zijn dochters) nommée Catherine, aagée maintenant de dix-sept ans, s'estant, outre les susdictes occupations premières de l'enfance, trouvée idoine à manier affaires et comptes de marchandises, je l'ay, depuis l'aage de 13 ans jusques à ores, instruicte et occupée aux commissions qui me sont ordinairement données de mes parents et amis demourant en France pour leurs marchandises et principalement pour ung mien amy demourant à Paris qui est nommé Pierre Gassen, lingier de Messieurs frères du Roy et leur pourvoyeur de marchandises. Lequel marchant s'est tellement trouvé du service que, par mon ordonnance, elle luy a faict par deçà à la sollicitation et achapt des ouvrages de lingerie et toilles fines que, maintenant, il luy laisse la charge et se confie en elle de sesdictes affaires de par deçà, qui se montent chaicun an plus de douze mille ducats’.

(30) *Corr. Pl.* I, n° 14 van 24 Maart 1565; n° 16 van 7 April 1565. - Eigenaardig is dat, als P. Gassen op 13 Mei 1568, tijdens Plantin's afwezigheid, aan dezes vrouw schrijft, hij dit P.S. aan zijn brief - die nochtans uitsluitend over commercieele aangelegenheden handelt - toevoegt: ‘Je vous prie ne montrés pas à personne mes letres, pour cause, mais les ayant, conservés les’ (*Corr. Pl.* I, n° 126, p. 276).

(31) *Corr. Pl.* I, n° 18.

(32) *Chroniek* f. 42a § 6 en 7; f. 52a § 12 tot f. 53 § 17. cf. ROOSES, p. 37. Cf. *Corr. Pl.* II, n° 219, p. 124, brief van Gilles Beys aan Plantin, 28 Februari 1570: ‘Les petits cahiers en livrets que me prestastes en partant de là, je ne les ay plus, car au commencement des troubles, il y aura ceste esté trois ans, je les dechiré, pour cause dont j'estois bien marry. Toutesfois vostre frère [d.i. P. Porret] en a des mesmes et d'aultres avec. Pourquoy, il me semble qu'il n'y a pas grande perte et qu'il n'est pas de besoin de luy bailler ce qu'il a’.

In een brief van Plantin aan H. Niclaes is er sprake van Gaspard van Zürich, die - naar Rooses in zijn commentaar opmerkt[33] - was ‘négociant d'Anvers, qui prêtait souvent de l'argent à Plantin. Cette lettre fait présumer que van Zürich était un bailleur de fonds de la Famille de la Charité, et semble confirmer ce passage de la Chronique de cette secte, où il est dit que Plantin agrandit ses affaires, au moyen de l'argent que les adhérents d'Henri Niclaes lui avançaient’[34].

Op een nauw verband van Plantin's drukkerij met het Huis der Liefde schijnt ook het feit te wijzen, dat zijn tweede drukkersmerk, ‘Christus vera vitis’, dat hij in 1556 gebruikte, rechtstreeks aansluit bij een van Niclaes' apocalyptische beelden[35].

In 1562 werd tegen Plantin een gerechtelijk onderzoek ingesteld, omdat op zijn persen een kettersch boekje was gedrukt; daarover deelt de Chroniek het volgende mede:

> ‘Pendant que les affaires de Plantin s'étaient ainsi embrouillées à Anvers, il laissa les siens à la maison de Pierre Peret (P. Porret te Parijs) et se rendit auprès de Henri Niclaes qui s'occupait de l'avancement du service du Seigneur, à Kampen, dans le pays d'Overysel. Cependant, comme Henri Niclaes n'avait pas de ménage à lui à Kampen, mais partageait la table d'un ami fidèle, il ne lui fut point possible de recevoir Plantin et il le logea chez Augustin, qui, à cette époque, imprimait pour Henri Niclaes les livres qui n'avaient point encore paru. Il lui permit de rester auprès d'Augustin aussi longtemps que cela lui plairait, et paya toutes les dépenses que Plantin faisait là et tout le vin qu'il buvait’... Niclaes ondervroeg hem over een kist juweelen, door een Parijsch handelaar aan het Huis der Liefde gelegateerd en aan Pierre Porret toevertrouwd; de schat was spoorloos verdwenen, maar het bleek dat toch enkele steenen in het bezit waren van Plantin. De uitleg die de drukker hem daarover verstrekte, voldeed Niclaes niet, en hij ging dan ook niet in op Plantin's verzoek om hulp, hoe jammerlijk deze ook zijn nood kloeg. ‘... Ainsi donc, quelque temps après, Plantin se rendit en secret à Anvers et d'Anvers de nouveau à Paris, et il obtint un peu plus tard de bons conseils et du secours de quelques négociants qui

(33) *Corr. Pl.* I, p. 158, n. 3.
(34) G. van Zurich leende aan Plantin 13.872 fl. voor het drukken van de Polyglotta (ROOSES, p. 210).
(35) ROOSES, p. 42; NIPPOLD, p. 531.

> étaient de son métier et s'appelaient les Bomberger. Ceux-ci le débarrassèrent de ses créanciers, l'installèrent de nouveau dans son industrie et lui procurèrent de l'ouvrage. Et ainsi, Plantin parvint à la tête d'une industrie et d'un négoce beaucoup plus importants que ceux qu'il avait dirigés auparavant'[36].

Dat de Bomberghe's Plantin ter hulp kwamen wordt door andere bronnen bevestigd. Cornelis van Bomberghe was een van de beide schuldeischers die de door den Markgraaf aangeslagen goederen van Plantin op 28 April 1562 openbaar deden verkoopen[37]. Dit was niet een jegens Plantin vijandige daad, want Bomberghe was den ongelukkigen drukker integendeel zeer gunstig gezind. Was hij, samen met Lodewijk van Somere, een fictieve schuldeischer, die, vóór het gerechtelijk onderzoek was geëindigd, den verkoop van Plantin's goederen aanvroeg, om hem, na een eventueele veroordeeling, weer in het bezit van zijn kapitaal te kunnen stellen?[38]. Wij kunnen het slechts veronderstellen. In elk geval, een jaar later, op 16 Juni 1563, - toen de drukker onschuldig was bevonden - stelde dezelfde Bomberghe zich borg te zijnen gunste, en sloot, korten tijd nadien, samen met zijn kozijn Karel en twee andere familieleden, Dr. Joh. Goropius Becanus en Jac. de Schotto, een overeenkomst met Plantin tot oprichting van een vennootschap[39]. Dank zij de financieele hulp, die hij aldus kreeg, kon Plantin aan zijn drukkerij een tot dan toe ongekenden bloei geven.

Behoorden de Bomberghe's ook tot het Huis der Liefde? Is het ter wille van den 'Denst der Lieften', dat zij Plantin zoo bereidwillig hebben geholpen? Zekerheid daaromtrent hebben

(36) Resumé van Rooses, p. 38; *Chroniek*, 53, 18-56a, 29.

(37) ROOSES, p. 29 sqq.

(38) Rooses, in zijn commentaar *Corr. Pl.* I, p. 25, zegt: 'Afin d'empêcher que ses biens ne fussent confisqués, il les fit saisir par des amis qui se disaient ses créanciers'. Plantin's goederen werden waarschijnlijk van bij het begin van het onderzoek aangeslagen: cf. ROOSES, *Mus. Pl.-Mor.,* p. 30 en 37; aldus luidt ook het verhaal van de Chroniek.

(39) ROOSES, p. 30: 'Certaines circonstances, néanmoins, font supposer qu'il ne s'agissait pas ici d'une faillite ordinaire ni de créanciers bien cruels. L'une des deux personnes qui, en 1562, firent vendre l'avoir de Plantin est Corneille de Bomberghe qui, l'année suivante, devint son associé et resta toujours un de ses amis les plus dévoués et les plus généreux. Bien plus, ce même Corneille de Bomberghe, le 16 juin 1563, se porta garant vis-à-vis de l'amman pour toutes les sommes indûment comptées à Plantin sur le produit de la vente'; cf. ROOSES, p. 57 sqq.

wij niet, maar er is wel een gegeven dat een bevestigend antwoord op deze vraag schijnt mogelijk te maken.

In 1580 werkte te Keulen een drukker, Nicolas Bohmbargen genaamd, die in nauwe betrekking stond tot H. Niclaes en op zijn persen verschillende werken voor de secte drukte[40]. Daar ook een ander lid der familie Bomberghe, nl. Daniel III (dit is de broeder van Plantin's vennoot Karel)[41], te Keulen werkzaam was (in 1568-1570 en in 1587)[42], ligt het voor de hand te veronderstellen dat de genoemde Nicolas Bohmbargen met hem was verwant. Van Ortroy[43] beschouwt hem dan ook als den zoon van Antoon II[44] (over wien wij verder nog handelen), broeder van Plantin's vennoot Cornelis van Bomberghe.

Is deze hypothese juist, dan lijkt een nauwere betrekking van Cornelis van Bomberghe tot het Huis der Liefde al zeer waarschijnlijk.

Ook in latere jaren schijnt Plantin van Niclaes' hulpvaardigheid nog veel te hebben verwacht. Kenschetsend is de brief dien hij op 2 Augustus 1567 tot den secte-leider richtte[45]: daarin is van niets anders dan van geldelijke aangelegenheden sprake; Plantin klaagt bitter zijn nood en verwacht blijkbaar eens te meer hulp van zijn correspondent. Hoe Niclaes, kort

(40) F. VAN ORTROY: *Contribution à l'histoire des imprimeurs et des libraires belges établis à l'étranger* (Paris, 1924; extr. de la Rev. des Bibliothèques (1924) n° 10-12) p. 105 sq. haalt de volgende drukken van hem aan: 'a) des planches apocalyptiques de Henri Niclaes; b) six planches allégoriques entourées de texte en bas allemand: Zeugnusse ausz der heil. Schrifft; vom rechten Weinstock; Zeugnusse von Sion; Abbildung der zweierley Wege...; Von der waren Frucht der Gerechten; Heulet oder Weinet; on y lit la devise: Charitas extorsit, et l'adresse: Gedruckt zu Coelhn durch Niclaes Bohmbergen; c) l'opuscule: H[enri] N[iclaes]. Terra pacis. Ware getügenisse von idt geestelick landtschap des fredes. Cöln am Rhein dorch Niclas Bohmbargen, Anno 1580'. Cf. NIPPOLD, p. 360, n. 113; F. VAN ORTROY: *Les Van Bomberghen d'Anvers* (Gulden Passer, 2 (1924) 131-144) 140 sq.

(41) HENRI VAN BOMBERGHEN: *Généalogie de la famille van Bomberghen* (Bruxelles, 1914) p. 64. Over de betrekkingen van dezen Daniel III tot Plantin, wien hij Hebreeuwsche letters verkocht en een manuscript in bruikleen toevertrouwde, dat Arias Montanus wilde raadplegen, geeft Van Ortroy interessante bijzonderheden: *Imprim. étrang.,* p. 106 sqq; Gulden Passer, p. 141 sqq.

(42) VAN ORTROY: *Imprim. étrang.*, p. 106 sqq.; Gulden Passer, p. 141 sqq.

(43) *Imprim. étrang.*, p. 105; Gulden Passer, p. 140.

(44) *Généalogie*, p. 58.

(45) *Corr. Pl.* I, n° 74, p. 157-160.

daarna, een zwaar verlies dat de drukker had geleden, vergoedde, wordt verder nog door ons uiteengezet.

Dit alles schijnt dus wel de bewering van de Chroniek, dat Plantin groot materieel voordeel trok uit zijn aansluiting bij de secte, te bevestigen.

* * *

Welke waren Plantin's betrekkingen tot de Protestanten? Laten wij vooreerst zijn houding nagaan tegenover zijn vennooten Cornelis en Karel van Bomberghe en J. Goropius Becanus. De beide eersten waren lid van het Consistorie der Calvinisten en stonden, evenals Becanus en Plantin zelf, in 1567 op Francisco Pays' lijst van verdachten(46).

Toen na den Beeldenstorm de Spaansche regeering op felle wijze reageerde, voelde Plantin zich door deze vennooten gecompromitteerd. Het contract van vennootschap zou op 1 October 1567 vervallen(47). Maar op 30 Augustus van dit jaar haastte Plantin zich aan zijn machtigen beschermer Gabriel de Cayas, secretaris van Philips II, te melden dat hij zich van zijn vennooten had losgemaakt, omdat zij hem niet meer orthodox voorkwamen. Hij legt daarop sterk den nadruk en wil blijkbaar zijn correspondent suggereeren - al zegt hij dit niet uitdrukkelijk - dat hij zich onmiddellijk van hen had verwijderd, toen hij eenige verdenking tegen hun rechtgeloovigheid begon te koesteren(48). Welke waarde aan deze verklaring moet gehecht worden, blijkt duidelijk als wij vaststellen dat het laatste boek, voor rekening

(46) F.H. MERTENS & K.L. TORFS: *Geschiedenis van Antwerpen,* IV (Antwerpen, 1848) p. 609 sqq.

(47) ROOSES, p. 60.

(48) *Corr. Pl.* I, n° 83, p. 181 sq.: 'Quant à mes particularités de la maison et de ma traffique de l'imprimerie et de toutes autres aftaires, je me suis totalement séparé d'avec quelques-uns qui cy-devant m'avoyent assisté de deniers pour fournir aux despents de mon imprimerie, de sorte que je fay maintenant moins que par avant, mais mieux à mon gré, d'autant que je ne suis pas lié à personne. Et aime beaucoup mieux de faire moins doresnavant que d'estre subgect à des gens de qui, à l'avanture, je ne serois pas seur ni de volonté, ni du faict de la religion catholique, à laquelle je me suis tousjours maintenu (encores que j'aye eu beaucoup d'assauts et vitupères des ennemis de ladicte religion catholique) et maintiendray, avec la grâce de Dieu, jusques au dernier souspir de ma vie sous l'obéissance de la saincte Eglise catholique et romaine et de la Majesté de nostre Roy très catholique, l'heureuse venue de laquelle nous attendons avec grande dévotion et espérons fermement'.

van de vennootschap gedrukt, van zijn persen kwam op 28 Augustus 1567, precies twee dagen vóór hij aan de Cayas schreef[49].

Om mogelijke verdenkingen af te wenden, heeft Plantin ook wel eens de waarheid verdraaid. Zoo schreef hij in Maart 1568 aan Joh. Mofflin, kapelaan des Konings:

> '... je n'ay oneques eu familiarité, commerce, accord ni entente avec aucun en chose contraire à la religion catholique et romaine. Vray est que Corneille de Bomberghe m'a quelquesfois aidé d'argent en mes nécessités, et que pareillement il m'a délivré les charactères hébraïques de ses ancestres, desquels j'ay imprimé les Bibles en hébrieu, mais avec le congé et privilège de Sa Majesté. Et depuis ay payé et satisfaict ledict Bomberghe, tant de l'argent qu'il m'avoit presté et respondu pour moy que desdicts charactères que je luy ay très bien payés, de sorte qu'il n'y a pas moins de trois ans que je ne luy doibs rien ni à autre, touchant le faict de l'imprimerie'[50].

In werkelijkheid was de toedracht der zaak eenigszins anders dan Plantin het hier voorstelt.

Pas op 12 Februari 1567 neemt Plantin acte van het feit dat Cornelis van Bomberghe zijn aandeel in de vennootschap aan zijn schoonbroeder Jac. de Schotto heeft verkocht en wordt er vastgesteld:

> 'Au jourdhui ce dousieme de fevrier an mille cincqcens soixante sept stylo Romano ont compté ensemble Corneille de Bomberghe et Cretofle Plantin. Car ayant ledit de Bomberghe vendu sa part d'imprimerie a son beaufrere Jaques de Scotti et receu payement a son contentement / a Venise / ne se meslera plus de ladite Imprimerie mais ledit Cretofle aura a rendre compte audit de Scotti estant pour le present a Pesaro...'[51].

Door hetzelfde stuk worden verder de laatste aangelegenheden van financieelen aard tusschen Plantin en C. van Bomberghe definitief geregeld[52] en nogmaals wordt gezegd: 'Et quant

(49) ROOSES, p. 61. Deze datum vinden wij in het Grootboek van de vennootschap (*Arch.* 4 f. 121 v°), dat met de grootste nauwkeurigheid is opgesteld (cf. ROOSES, p. 60).

(50) *Corr. Pl.* I, n° 117, p. 255. Deze brief is niet gedateerd; maar de vergelijking van het begin van dezen brief met den aanvang van den onmiddellijk daarop volgenden (van 18 Maart 1568), bewijst dat beide omstreeks den zelfden tijd werden geschreven.

(51) *Plant. Arch.*, 98, 141.

(52) 'Et outre cela trouve quil lui venoit encore par closture de comptes cent soixante huit livres seize sous et six deniers de gros monnoye de Flandres laquelle il avoit desbourse outre son contingent. Laquelle sommes il a vendu à moy Cretofle sudit pour...' (*Plant. Arch.,* 98, 141).

au reste ledit de Bomberghe confesse par cestes navoir plus nulle part ne alla dite imprimerie ne a la boutique'[51].

Uit dezen tekst blijkt zonder eenigen twijfel dat Cornelis van Bomberghe tot kort vóór zijn vlucht (op 21 Februari had hij waarschijnlijk reeds het land verlaten)[53] in nauwe betrekking stond tot de Plantijnsche drukkerij. Wanneer hij precies zijn aandeel afstond aan de Schotto, weten wij niet[54], maar het zoo pas aangehaalde document schijnt er op te wijzen dat dit niet lang vóór Februari 1567 gebeurde[55]; een bevestiging van deze veronderstelling vindt men in het feit dat op den Bijbel

(51) *Plant. Arch.*, 98, 141.

(53) ROOSES, p. 57.

(54) Uit Plantin's woorden schijnt men te moeten afleiden dat dit gebeurde in het voorjaar 1565; immers in Maart 1568 zegt hij dat hij zich sinds drie jaar heeft vrij gemaakt van zijn verplichtingen jegens Cornelis van Bomberghe. Dat stemt overeen met wat hij schrijft in een brief van 1 Augustus 1568, gericht tot Claude de Withem (over wien wij verder nog handelen) (*Corr. Pl.* I, p. 317): '... ni débiteur de celuy que nommés, depuis environ 13 mois dès devant que je congnusse V.S.'; daar wij Plantin voor het eerst met Withem in betrekking zien in Juni 1566 (Cf. ROOSES, *Corr. Pl.* I, p. 301 n. 2), wordt daarmede als datum aangegeven: Mei 1565. Plantin zegt dat hij toen al zijn zaken met Cornelis van Bomberghe liquideerde op dezes eigen verzoek: 'Or, de bonne fortune, je luy avois, longtemps au paravant, rendu, payé ou assigné tout ce que je luy devois, ainsi qu'il l'avoit requis et demandé de moy. Et ce par un accident qui le contraignit à s'aider de tout son bien, d'autant qu'ayant presté 6000 florins à un nommé Elixa, il en avoit receu banqueroutte, et depuis avoit encores perdu quelques autres 8000 florins en asseurances marines, de manière qu'il ne luy estolt rien demeuré pour vivre. Et croy bien que, par telles rencontres, estant tombé en despération, il se rengea, par l'occasion survenue, vers les séditieux' (*Corr. Pl.* I, p. 256). Aan Withem zegt hij dat dit faillissement dagteekent van 18 maanden vóór hun kennismaking, dus waarschijnlijk van December 1564: 'Et de faict, dès lors il y avoit plus de 18 mois qu'il avoit tout perdu, par banqueroutes qui luy avoyent esté faictes par diverses personnes, de sorte qu'il ne vivoit que d'emprunt, chose toutesfois qui n'a pas été sceu de personnes autres que de 3 ou 4 de ses amis qui luy assistoyent à vivre, et d'autant qu'il avoit payé quasi tous ceux à qui il devoit et qu'il faisoit tousjours monstre, cela ne s'est pas cogneu ne sceu sur la Bourse' (*Corr. Pl.* I, p. 317). Wij weten niet of de voorstelling die Plantin van deze feiten geeft, juist is. Wel zien wij, op 23 Februari 1566, den koopman Fernando de Bernuy, een kozijn van de Bomberghe's, een aandeel van 300 pond koopen en aldus mede-vennoot worden (ROOSES, p. 60). Was het Cornelis van Bomberghe's part dat hij overnam? Voor het onderhavige onderzoek is vooral van beteekenis dat deze Bernuy in de Calvinistische beweging een even belangrijke rol speelde als Bomberghe zelf (VAN ROOSBROECK: *Wonderjaar*, Register *s.v.* Bernuy).

(55) Rooses' uiteenzetting van deze feiten is eenigszins verward: op p. 57 zegt hij dat Plantin de bijkomende uitgave van 168 pond etc. aan Bomberghe betaalde in November 1566 (wij weten niet op grond van welk document Rooses dezen datum heeft vastgesteld), en schijnt hij Bomberghe's uittreden uit de vennootschap rond den zelfden tijd te plaatsen; op p. 59 laat hij deze beide feiten 'au commencement de 1567' gebeuren.

van 1566 en op den Pentateuch van 1567, gedrukt met de Hebreeuwsche letters der vroegere drukkerij Bomberghe te Venetië, door Cornelis aan Plantin afgestaan, overeenkomstig een bepaling van het contract van vennootschap, de vermelding voorkomt: Gedrukt op last van Bomberghe[56].

Wat er ook van zij, het staat vast dat Plantin pas op 12 Februari 1567 zijn laatste financieele verplichtingen tegenover Corn. van Bomberghe vereffende[57] en hij, ook na dien datum nog altijd rekenschap over het beheer van zijn drukkerij verschuldigd was aan de Schotto, zoodat zijn verklaring ‘qu'il n'y a pas moins de trois ans que je ne luy doibs rien ni à autre, touchant le faict de l'imprimerie’ bepaald onjuist is.

Daardoor verliest zijn zelfverdediging ook alle waarde; want juist dàt, waarmee hij de oprechtheid van zijn trouw aan Kerk en Koning wil bewijzen - dat hij nl. met Corn. van Bomberghe heeft gebroken vóór de troebelen, uit afkeer voor zijn ketterij, en niet nà de troebelen, uit vrees te worden gecompromitteerd - blijkt niet waar te zijn.

Deze valsche voorstelling der feiten, die onmogelijk aan een vergissing kan toegeschreven worden, stemt ons sceptisch tegenover wat Plantin verder in zijn brief aan Mofflin beweert:

> ‘Outre plus, je vous certifie que j'ay tousjours trouvé ledict (C. v. Bomberghe) bon catholique et ennemy de toutes sectes, jusques au jour que les séditieux et malheureux rebelles commencèrent ici leurs enragements. Car alors il commenca à fleschir et parler en la faveur des nouveaux prédicants, dont je fus tellement esbahi qu' onques je ne le fus davantage, et ayant parlé à luy en nostre boutique et trouvé qu'il fleschissoit du droict chemin, je luy priay de ne plus hanter si familièrement en mon logis, s'il vouloit ainsi continuer, à cause que ce me pourroit estre scandale, veu principalement qu'il se déclaroit; ce qu'il me promist et l'observa, car il n'y hanta onques depuis’.

Het is duidelijk genoeg: Plantin, die nog in het begin van 1567 met zijn vennoot geregeld betrekkingen had, heeft deze pas verzocht niet meer bij hem aan huis te komen, toen hij zag dat de regeering vast besloten was te allen prijze ‘de orde te herstellen’; niet omdat zijn geweten hem verbood omgang te hebben met een ketter, wees hij den goeden vriend (die hem

(56) ROOSES, p. 59, 166 en 244, waar men 1566 lezen moet in plaats van 1568.

(57) Er weze hier opgemerkt dat desondanks Plantin nog in 1577, 800 pond schuldig was aan Cornelis van Bomberghe's weduwe (ROOSES, p. 57).

zooveel jaren lang trouw ter zijde had gestaan) de deur, maar ‘à cause que ce me pourroit estre scandale, veu principalement qu'il se déclaroit’, - wat zeer gevaarlijk kon worden!

Dat overigens zijn plechtige verklaring, geen uitstaan te willen hebben met van ketterij verdachte elementen, niet als ernstig dient te worden beschouwd, bewijst zijn latere handelwijze. ‘Die verloochening van C. van Bomberghe - merkt M. Sabbe op[58] - belette Plantin echter niet in het vervolg nog met even besliste calvinisten om te gaan. De bekende Fransche predikant Hubert Languet had hem tot vertrouwensman te Antwerpen gekozen, Metellus, Dousa, Alexander Grapheus[59] en andere gereformeerden mee behoorden tot zijn latere vrienden’.

Ook met Cornelis van Bomberghe zelf, nadat deze zich naar het buitenland had begeven, bleef Plantin betrekkingen onderhouden. Dit blijkt uit verschillende brieven gericht tot den geleerden Andreas Masius, die ook een bekende was van Hendrik Niclaes[60]. Op 17 Maart 1568 en 26 December 1569 handelt Plantin[61] over brieven van en aan Corn. van Bomberghe, welke hij voor Masius bezorgt: voorzichtigheidshalve deed hij dit van uit Frankfurt, waarheen hij zich vaak begaf voor de boekenfoor; ook schrijft hij den naam van zijn vroegeren vennoot niet voluit: in den eersten brief heet hij C. de Bomb., in den tweeden Sr C.B.[62]. Uit twee brieven aan Masius van

(58) *Uit het Plantijnsche Huis* (Antwerpen, 1924), p. 20.

(59) Met Alexander Grapheus, die Stadssecretaris van Antwerpen werd, was Plantin sinds lang bevriend; in de aanteekening, die Franc. Raphelengius Jr schreef bij een portret van zijn grootvader (Museum Plantin-Moretus, Zaal XVII) spreekt hij van ‘pluribus aliquot annorum serie ipsius manu scriptis epistolis, atque adeo vitae ipsius prioribus annis ab ipso descriptis ac ad Alexandrum Graphaeum destinatis’ (Cf. ROOSES, p. 343, n. 1). Zoowel de woorden ‘vitae prioribus annis’ als het feit dat Plantin en Grapheus met elkaar correspondeerden en zij derhalve blijkbaar niet in dezelfde stad woonden, bewijzen dat hun vriendschap dagteekende van vóór Plantin's vestiging te Antwerpen (In deze stad verbleef Grapheus sinds 1548: cf. *Biogr. Nat.* 8.238). Had Grapheus te Parijs gestudeerd en had hij aldaar den toekomstigen drukker leeren kennen? (Cf. P. GENARD in de *Biogr. Nat. l. c.:* ‘Nous ignorons à quelle université il obtint son diplôme d'avocat’).

(60) Brief van Plantin aan H. Niclaes (waarschijnlijk van 2 Augustus 1567): ‘Je vous envoye ici les lignes de Masus pour autant qu'ils vous touchent, ainsi que pouvés voir’ (*Corr. Pl.* I, p. 160).

(61) *Corr. Pl.* III, p. 40 en 54.

(62) MAX LOSSEN: *Briefe von Andreas Masius* (Leipzig, 1886) p. 437, merkt bij dezen tweeden brief op: ‘Le Seigneur C.B. ist Cornelius de Bomberghe, auf den sich vielleicht auch der im P.S. erwähnte von P[lantin] vernichtete Brief M[asius]'s bezogen haben wird, falls nicht auf noch bedenklichere religiöse Angelegenheiten’. Dit postscriptum in *Corr. Pl.* III. p. 55.

27 Februari 1570 en van 18 Maart 1571[63] vernemen wij dat Plantin Bomberghe wel eens persoonlijk ontmoette, eveneens te Frankfurt. Op 21 November 1572 meldt Plantin aan Masius dat Johannes Moretus hem in dezelfde stad heeft gezien[64].

Met Karel van Bomberghe heeft Plantin evenmin gebroken. Toen hij, na de Spaansche Furie, in groote financieele moeilijkheden verkeerde, leende zijn vroegere vennoot hem 9600 fl. (op 6 April 1577) 'pour subvenir à ses payements en laditte foire (van Frankfurt) après la pillerie d'Anvers'[65]. Ook zijn naam werd zorgvuldig verborgen gehouden[66].

Tegenover Goropius Becanus trad Plantin anders op. De doctor had eveneens in den loop van 1567 Antwerpen verlaten en was zich te Luik gaan vestigen, waar hij de bescherming genoot van Laevinus Torrentius. '... Becanus n'avait jamais eu à justifier publiquement ses opinions religieuses. Pendant les années 1568 et 1569, il avait paru aux visites bisannuelles des lépreux, en vertu de sa charge de médecin juré. ... nous nous inclinons volontiers à croire que ces séjours étaient... destinés à donner le change, à montrer ostensiblement qu'il n'avait rien à craindre parce qu'il n'abondait pas dans le sens de ses parents hérétiques'[67]. Aan de verdediging van Becanus' orthodoxie hielp Plantin ijverig mee, blijkbaar met het doel aldus ook zichzelf vrij te pleiten. In December 1566 schreef hij aan Philips' secretaris de Cayas:

(63) *Corr. Pl.* III, p. 59: '... prest de partir pour la foire de Francfort, là où je m'employray de tout mon pouvoir à tascher de vous faire quelque service, pour le moins de rapporter quelque response de C.B. aux vostres que je luy ay envoyées; car en cas qu'il ne vienne à Francfort je n'espargneray pas le port de diverses lectres pour essayer à en tirer une de luy'. - *Corr. Pl.* III, p. 78: 'Quant à vostre debteur [d.i. Corn. v. Bomberghe; cf. LOSSEN, *op. cit.,* p. 455], je ne parleray pas à luy de long temps à ce que je voy. Car je n'oserois aler ni envoyer aucun de mes gendres ou fiables serviteurs à Francfort craignant...'; over de reden waarom hij niet naar Frankfurt durfde gaan: *Corr. Pl.* III, p. 79, n. 3.

(64) 'Johannes dixit mihi se vidisse Corn. B. Francofurti pueros ad docendum ambire illumque satis esse miserum, quod credo' (*Corr. Pl.* III, p. 242).

(65) ROOSES, p. 196 en 210.

(66) ROOSES, p. 58: 'Lors du retour des Espagnols à Anvers, son nom fut soigneusement gratté par Jean Moretus dans les registres de Plantin et remplacé, à partir de l'année 1582, par celui de Charles van den Berghe. Sous cette désignation il figure dans les comptes plantiniens jusqu'en 1588'. Cf. VAN ORTROY: Gulden Passer 2 (1924) p. 135, n. 2.

(67) Dr. VAN SCHEVENSTEEN: *Notes biographiques sur Joannes Goropius Becanus, médecin-philologue (1518-1573)* (Extr. des Compt. Rend. 2e Congrès Nat. d. Scienc. 1935) p. 122.

> ‘Nous avons davantage ici quelques aultres bons marchans catholiques, qui, comme ils me promettent, demeureront plèges pour moi et m'assisteront où j'auray besoing de leur aide jusques à la fin de laditte oeuvre [de Polyglotta]. Et entre autres nous avons ici Monsigneur le Docteur Bechanus, jadis médecin de feu de haute mémoire la Roine de Hongrie, homme fort sçavant en la cognition de la langue grecque et l'un des plus excellens Philosophes que je scache, qui nous promect faire toute l'assistence qu'il luy sera possible à une telle oeuvre’(68).

Kon Becanus medewerken aan Philips' grooten Bijbel, dan zou men hem wel niet langer verdenken. Maar Plantin had nog meer te melden: hij hoopte weldra te drukken

> ‘une histoire paradoxique de ces Pais-Bas qui sont sous l'obéisance de Sa Majesté, de laquelle histoire [de Origines Antverpianae] je me tiens asseuré qu'il n'y aura homme en l'univers, qui aime les lectres et ait iamais ouï parler des fables poétiques, qui ne s'en émerveille et l'admire tant pour la divine explication de tous les dieux et fables poétiques, comme aussi pour les secrets de Philosophie qui sont déclarez en icelle, avec telle dextérité et sçavoir qu'on verra manifestement les anciens avoir ignoré maintes choses, les récents y avoir bien peu entendu, et la postérité devoir se tenir extresmement obligée à célébrer l'heur de Sa Majesté à qui ledit docteur a proposé de la dedier, ainsi comme par plusieurs fois il le m'a dict, et mesmes encores cejourdhuy’.

Hoe zou men hém nog kunnen verdenken, die zijn Catholieke Majesteit zulk een schat aanbood! Ook aan Kardinaal Granvelle werden de *Origines* warm aanbevolen(69). En, blijkbaar om door een rechtstreeksch contact de kennismaking te bevorderen, liet Plantin, terwijl hij in het voorjaar 1567 te Frankfurt was voor de jaarmarkt, uit zijn naam Becanus met de Cayas correspondeeren over de *Polyglotta*(70).

* * *

Spreekt de hierboven reeds genoemde Chroniek van het Huis der Liefde waarheid, dan bestaat er nog een ander treffend

(68) *Corr. Pl.* I. p. 59.

(69) *Corr. Pl.* I. n° 102 van 29 Januari 1568. - Over de opdracht van het vierde boek der *Origines* aan Cardinaal Granvelle cf. *Corr. Pl.* II. n° 153, p. 5 van 21 Augustus 1568.

(70) *Corr Pl.* I. n° 28 en 32. - Den 13^{den} December 1568 suggereert Plantin aan de Cayas (*Corr. Pl.* II, n° 160, p. 25) dat de Koning Becanus opdracht zou moeten geven nog een ander, grootsch opgevat werk te schrijven.

bewijs, dat Plantin er geen bezwaar in zag de Protestanten ter wille te zijn, als dit hem voordeel aanbrengen kon[71].

> 'A cette époque, - wordt in dit document gezegd[72] - Augustin [de drukker van de secte] abandonna l'impression et la copie des livres à Kampen et se rendit de nouveau auprès de Plantin pour travailler chez lui, ce qui ne dura pas longtemps; mais, croyant que l'insurrection et la guerre contre l'Eglise Catholique conserveraient le dessus dans les Pays-Bas, il fut convenu entr'eux que Plantin céderait toute une imprimerie à Augustin et l'établirait à Vianen, sur les terres du seigneur de Brederode, un des principaux chefs de la révolte contre l'Eglise catholique, pour imprimer là, à bénéfices communs, des livres des sectes nouvelles et beaucoup d'autres ouvrages latins et allemands. Ils commencèrent et entreprirent ceci sans consulter Henri Niclaes; mais ils ne réussirent point, car les rebelles eurent le dessous et une foule de personnes s'enfuirent des Pays-Bas. Augustin s'enfuit aussi avec toute son imprimerie et ses ustensiles de ménage et se rendit de Vianen à Wesel, où pendant quelque temps il se tira d'affaire comme il put.
> Plantin supporta toutes les pertes qui en résultèrent. Cependant Henri Niclaes l'avait bien averti et vivement exhorté à se tenir tranquille dans ces troubles, et il lui avait dit ouvertement que la révolte finirait mal et causerait un grand dommage à tous les peuples qui s'en mêleraient'.

De meeste in dezen tekst vermelde feiten worden door het Plantijnsch archief bevestigd. Augustin van Hasselt komt in Plantin's Werkliedenboek voor van 14 Mei 1564 tot 7 Juni 1565 en van 10 September tot 2 November 1566[73]. Enkele maanden later woonde hij te Vianen; van daar richtte hij op 10 Maart 1567 een brief tot Plantin[74], waaruit blijkt dat hij, na onderhandelingen met zijn patroon, een drukkerij had opgericht en dat hij uit dien hoofde schulden aan hem had. Den 2^{den} Augustus 1567 meldde Plantin aan H. Niclaes[75] dat hij niets meer hoorde van Augustin, wien hij voor een aanzienlijke som drukmateriaal had geleverd:

> 'Mais depuis je n'en (d.i. van Augustin) ay rien entendu, non plus que de tout ce qui estoit entre les mains dudict Augustin, chose mesmes qui me mect aussi en peine, à cause que j'ay déboursé plus de cinq cens florins, tant

(71) In strijd met de reeds aangehaalde plechtige verklaring in den brief aan Mofflin: 'Je n'ay oncques etc.'
(72) Resumé van Rooses, p. 38; *Chroniek* 60. 3-61.
(73) ROOSES, p. 42.
(74) *Corr. Pl.* I, n° 26.
(75) *Corr. Pl.* I, n° 74, p. 158.

pour papiers, cuirs, ancres, ports et advances etc., dont je n'ay onques retiré qu'environ 40 fl. de quelque partie des Apoc. et Rec. etc.'[76]

Of Plantin werkelijk Augustin had uitgestuurd om voor de Protestanten te drukken, vertelt ons zijn correspondentie natuurlijk niet.

Op het eerste gezicht lijkt dit nogal onwaarschijnlijk. Hoe zou Plantin, die, voor zoover wij weten, nog nooit rechtstreeks in contact was getreden met de leiders der nationale partij, er toe gekomen zijn zich ten dienste van Brederode te stellen? Wel schenen de gebeurtenissen, in de eerste weken na den Beeldenstorm, zich in een voor de Protestanten gunstige richting te ontwikkelen, zoodat Calvinisten en Lutheranen o.m. te Antwerpen eigen tempels konden bouwen en er plaatselijk een 'godsdienstvrede' heerschte, die alle confessies op gelijken rang stelde[77]. Maar was Plantin niet té voorzichtig om zich, uit eigen beweging, zoo maar dadelijk in zulk een avontuur te werpen?

Het probleem krijgt een heel ander uitzicht, en de verklaring die de Chroniek van Plantin's overeenkomst met Augustin geeft, wint veel aan waarschijnlijkheid, als men de volgende feiten in overweging neemt.

Cornelis (II) van Bomberghe, die tot het begin van 1567 Plantin's vennoot was, had een broeder Antoon (II)[78] (1532-1568) die, na in dienst te zijn geweest van den Graaf van Egmont, Europa afreisde en zich bij den Koning van Zweden, den Paltsgraaf en den Prins de Condé begaf, om hulp voor de Nederlandsche Protestanten te vragen; hij was, zeer waarschijnlijk, een der onderteekenaars van het Eedverbond der Edelen. Toen troepen werden gelicht, stelde Antoon van Bomberghe zich ter beschikking van de nationale partij: 'Bréderode avait rassemblé des soldats à Vianen, plusieurs capitaines s'y trouvaient avec lui, entre autres... Antoine van Bomberghen; peu après, Bréderode se rendit à Anvers, où Charles et Corneille van Bomberghen

(76) Nota van den uitgever: 'Probablement deux titres d'ouvrages de Niclaes imprimés par Augustin Van Hasselt: les Images apocalyptiques et les Refrains'.

(77) H. PIRENNE: *Histoire de Belgique,* III (3e éd., 1923) p. 469 sqq.

(78) *Généalogie,* p. 58 sq.

étaient parmi les chefs du consistoire évangélique'.[79]. Dit gebeurde kort na den Beeldenstorm. Het is dus zeer goed mogelijk dat Antoon van Bomberghe als bemiddelaar zou zijn opgetreden tusschen Brederode eenerzijds en de vennooten Cornelis van Bomberghe en Plantin anderzijds[80].

Maar met welk doel zou Brederode van deze bemiddeling gebruik gemaakt hebben om met Plantin in betrekking te komen?

In de correspondentie van Willem van Oranje komen enkele brieven voor waarin sprake is van een door de landvoogdes ingesteld onderzoek; in één dezer documenten, een schrijven van Margaretha aan Sr de Quaderebbe en aan den secretaris de la Torre, gedagteekend van 11 Januari 1567 (1566 O.S.)[81], wordt gezegd:

> 'cejourd'hui sommes esté advertie comme *à Viene* a naguères esté imprimée fort grande quantité de certain livre contenant la concordance, faicte en la ville d'Anvers, de la confession d'Auguste et de la religion calvinisticque, et que grand nombre desdicts livres seroit desjà *par les officiers et gens du seigneur de Brederode,* esté conduict et distribué en la ville d'Amstelredamme[82], et pourra estre en aultres villes et lieux d'Hollande, en oultre, que, pour la diligente continuation de l'impression dudict livre et aultres héréticques et séditieulx, *l'on employe tant de imprimeurs audict Viane, et les y sallarie-l'on si bien, que fort grand nombre se y seroit retiré dudict Anvers*'.

De zaak lijkt thans volkomen duidelijk. Brederode wilde gebruik maken van de gunstige omstandigheden na den Beeldenstorm om de reformatorische propaganda te versterken en deze in zijn domein te Vianen te centraliseeren. Hij zocht daarom drukkers die zich aldaar wilden vestigen[83]. Door bemiddeling

(79) *Id.*, p. 144 sqq.; 149.

(80) Later, tusschen 4 en 21 December 1566, is Cornelis van Bomberghe misschien zelf bij Brederode te Vianen geweest: cf. R. VAN ROOSBROECK: *Het wonderjaar te Antwerpen 1566-1567* (Antwerpen, 1930) p. 231.

(81) Ch. DE CHÊNEDOLLÉ: *Correspondance de Guillaume le Taciturne* (Bull. Biblioph. Belge 7 (1850) 285-294) p. 291. Wij cursiveeren de belangrijke passussen. Cf. M. GACHARD: *Correspondance de Guillaume le Taciturne,* II (Bruxelles 1850) CCCCXCIII p. 328 sq., CCCCXCVII p. 338; Appendice C: I p. 419 sq., II p. 420 sq.. III p. 421 sq., VI p. 426 sq., VII p. 430, X p. 438.

(82) Margaretha aan Oranje, 13 Januari 1567 (1566 O.S.): "... et que grand nombre a esté porté par le drossart dudict Vianne, en deux grans coffres, en Amestredam, et depuis illec vendus et départy publicquement le jour de Noël dernier et ensuivant" (Cf. CHÊNEDOLLÉ, p. 287).

(83) Margaretha aan Brederode, 2 Februari 1567 (1566 O.S.): 'et, comme ledict Vianne n'est ville marchande ny d'estude, vous povez bien penser que ces deux libraires n'ont changé de leur domicile, ny sont venuz demeurer audict Vianne, pour y faire bien' (Cf. CHÊNEDOLL p. 292). - Brederode speelde, gedurende den Winter 1566-1567, een groote rol te Antwerpen en genoot er de bijzondere sympathie der Calvinisten: cf. VAN ROOSBROECK, p. 243 sq. - In Augustus 1567 werd door Margaretha bevel gegeven tot het instellen van een onderzoek tegen den Antwerpschen drukker Gillis Van Diest, die er van beschuldigd werd kettersche boeken te hebben gedrukt. In een brief van 28 Augustus gelast de landvoogdes Jacques Hessel, 'Chevalier de la Chambre, Conseiller du Roy à Gand' met dit onderzoek; hij moet o.m. nagaan: 's'il [G. Van Diest] n'a ung sien filx se meslant du mesme mestier qui se seroit retiré à Viane, et illecq faict semblables impressions héréticques et scandaleuses'. Cf. EM.

van zijn luitenant Antoon van Bomberghe moet hij waarschijnlijk ook beroep gedaan hebben op diens broeder Cornelis en op Plantin, welke zijn gast Augustin van Hasselt ter beschikking stelde.

De onderneming liep echter spaak. Op 21 Februari 1567 verscheen Graaf van Meghem, bevelhebber der Spaansche troepen, vóór Vianen en moest Brederode de wijk nemen naar Amsterdam[84]; een tijd nadien was ook Augustin verplicht zijn drukkerij naar veiliger oorden over te brengen: hij vluchtte naar Wesel, waarheen - opmerkelijk samentreffen - zich ook Antoon van Bomberghe begaf, toen hij op 11 April 's Hertogenbosch, waarvan hij de verdediging op zich had genomen, moest verlaten[85].

Opgelost is het probleem evenwel nog niet.

In den hierboven reeds vermelden brief van 10 Maart 1567 schrijft Augustin aan Plantin:

> 'Weeth Christopher, gude frendt, dath ick van iuw twe diversche brieven ontfangen hebbe, daer inne gy qualick tho vreden zyt, dath ick my tot Vianen nedergeslagen hebbe, und segt, dath ick mit geveinstheit met u gehandelt hebbe, omme dath ick my geliet, dath ick tot Campen werken soude, het welcke ick oick sins was; dan int reysen wart het mij ontraden omme dath dit naerder was, und oick warde my belovet, dath men allent werck, dath ick drucken solde, my afgenomen sal werden, daromme behoorde gy dat niet qualick tho nemen waer ick wone, als gy tot uwe betalinge komet, gelyck oick onmidelick iuw wal gesecht heft Cornelis Kiel correcteur, den welcken gy ontrent vastelavont tot my sonden omme my mundelicks darvan tho straffen, und mit rechts sonder lange verdrach tho eysschen, dath ick u schuldich ben. Bidde daromme wilt my sulckes ten besten holden und mit my wat patientie hebben, want ick dencke tho paesschen tho uw tho komen um tho vernoegen na unsen vordrach'[86].

GACHET: *Quelques imprimeurs anversois en 1567. - Lettre de Marguerite de Parme touchant leur arrestation* (Bull. Biblioph. Belge 2 (1845) 249-254).

(84) PIRENNE, III, p. 478.

(85) *Généalogie*, p. 155. Cf. M. GACHARD: *Correspondance de Guillaume le Taciturne*, II, DIV p. 355 sq.

(86) *Corr. Pl.* I, p. 72 sq.

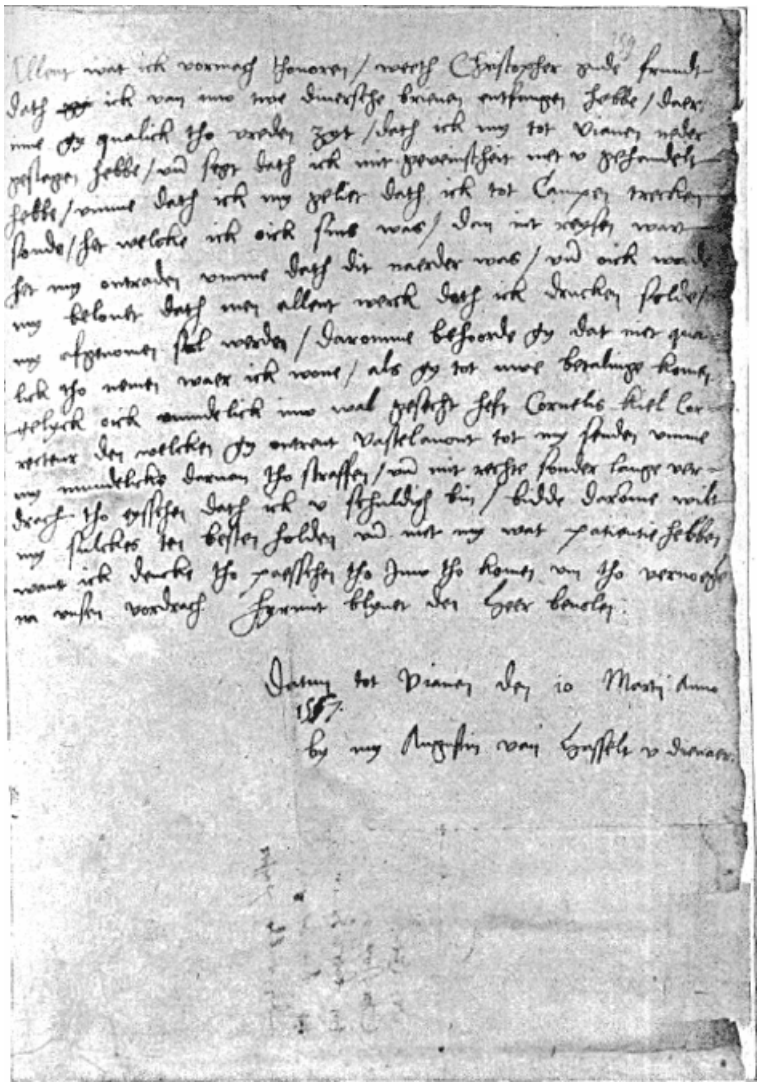

Brief door Augustin van Hasselt tot Chr. Plantin gericht op 10 Maart 1567 (Plantijnsch Archief 85 f. 259. - H. 33 cm., B. 21 cm.).

Plantin zou dus Augustin niet naar Vianen maar naar Kampen gestuurd hebben, en, ten zeerste verontwaardigd over het feit dat zijn werkman zich op eigen initiatief ten dienste van Brederode had gesteld, Kilianus rond Vastenavond speciaal naar Vianen hebben uitgezonden om den ongehoorzamen dienaar te straffen en op korter termijn de betaling van zijn schulden te eischen.

Al schijnt deze tekst op het eerste gezicht Plantin's onschuld te bewijzen, toch ware het voorbarig op grond van dezen brief het getuigenis der Chroniek zonder nader onderzoek te verwerpen. Want het komt ons voor dat hij ook voor een andere interpretatie vatbaar is.

Vooraf een opmerking. Bevreemdend is de mededeeling dat Plantin door Augustin een drukkerij te Kampen wilde laten oprichten. Hoe kon hij verwachten daar goede zaken te doen? Toen Augustin zich in dienst van Plantin stelde, kwam hij precies uit Kampen(87), en hij had blijkbaar dit oord verlaten omdat zijn bedrijf er niet wilde gedijen. Verklaarbaar ware de keuze van deze stad slechts indien Augustin er voor het Huis der Liefde moest gaan drukken; maar indien dit het geval ware geweest zou de Chroniek-schrijver dit zeker wel geweten hebben; bovendien had, sinds enkelen tijd, H. Niclaes zijn hoofdkwartier naar Keulen verlegd(88), waar wij dan ook later de drukkerij der secte gevestigd zien(89).

Indien wij dan toch geneigd zijn de voorstelling der feiten, zooals de Chroniek deze weergeeft, als juist te beschouwen, en aannemen dat Plantin werkelijk hulp bood voor het oprichten van een drukkerij bij Brederode te Vianen, hoe kan dan Augustin's brief verklaard worden?

Die verklaring ligt voor de hand. Toen op het eind van 1566

(87) MAX ROOSES in de *Biogr. Nat.,* 8. 751.

(88) Voor de periode 1560 (zijn vertrek uit Emden) tot 1566, deelt NIPPOLD, p. 369 over de verblijfplaats van Niclaes mede: 'Wo aber war H.N. selbst in dieser Zeit? Die Acta berichten Nichts darüber; die Cronica theilt dagegen ganz beilaüfig mit, wie er nach Kampen geflüchtet sei und sich dort eine Zeitlang in Stille aufgehalten habe, und wie dorthin dann später Plantyn zu ihm gekommen sei [in 1562: cf. hierboven p. 99]. Einige Jahre später finden wir ihn in Cöln, wo er schwer erkrankt ist, aber sich doch wieder erholt'.

(89) Te Keulen drukten voor de secte Augustin van Hasselt (cf. verder p. 115) en Nicolas Bohmbargen (cf. hierboven p. 101).

en in het begin van het volgende jaar, de Spaansche regeering steeds krachtdadiger optrad en met de gewapende macht de Protestanten ging bestrijden, zag Plantin in hoe gevaarlijk voor hem zijn onderneming te Vianen kon worden. Op 11 Januari 1567 werd door Margaretha een onderzoek ingesteld tegen Brederode's drukkers(90); den 22sten van dezelfde maand stuurde de landvoogdes een waarschuwing aan Brederode zelf(91). Plantin, die al spoedig moest ingelicht zijn(92). zocht een uitweg. Het kwam er op aan te bewijzen dat niet hij Augustin naar Vianen had gestuurd; hij zou het dus zóó voorstellen, alsof de werkman zich buiten zijn medeweten, geheel uit eigen beweging, daarheen had begeven; Kilianus werd naar Vianen uitgezonden om met Augustin dit plan te bespreken en van hem de geschreven bevestiging van deze 'verklaring' der feiten te bekomen. Daarop bezorgde Augustin aan zijn patroon den bewusten brief van den 10^{den} Maart, die - dit lijdt geen twijfel - een voortreffelijk politiek 'alibi' voor Plantin uitmaakte(93).

Was het grootste gevaar aldus afgeweerd, in financieel opzicht beteekende het avontuur voor Plantin, die na de ontbinding van de vennootschap toch al geen schitterende zaken maakte(94), een gevoeligen slag. In den hierboven vermelden brief van 2 Augus-

(90) Zie de 'Lettre de la duchesse de Parme au Sr de Quaderebbe et au secrétaire de la Torre, sur des livres hérétiques et séditieux qui s'impriment à Vianen, et les remontrances qu'ils doivent faire à ce sujet au seigneur de Brederode, vers lequel ils avaient été envoyés par elle avec une lettre de créance' (Overgedrukt in *Bull. Biblioph. Belge* 7 (1850) 291).

(91) *Ibid.*, p. 288. Eén der verdachte drukkers wordt bij name vermeld: Albert Christiaenssens; den 27^{n} Februari 1567 (1566 O.S.) dringt Margaretha bij Brederode aan 'afin que veuillez incontinent donner ordre aux remède et provision requises, par appréhension et chastoy condigne dudict imprimeur: en quoy, pour le mal que causent telles gens en la républicque, ferez chose bien aggréable au Roy, mon seigneur, et en mon endroit le recepvray à bien singulier plaisir' (Cf. *Ibid.,* p. 290 sq.).

(92) Cf. verder p. 119 sq.

(93) Cf. verder p. 119 sq. en nota 112.

(94) Op 12 Januari 1567 verklaart Plantin dat hij bijna geen middelen van bestaan meer heeft (*Corr. Pl.* III, n° 338, p. 13) en hij bekent aan Alva dat hij, vóór dezes komst, den moed geheel had opgegeven (*Corr. Pl.* II, n° 165, p 33): hij redde zijn financies slechts door den verkoop van liturgische werken (*Corr. Pl.* II, n° 279, p. 220: 7 Juli 1571), waarvoor hij, in Juni 1567, aan den Paus het monopolie vroeg (*Corr. Pl.* I, n° 87, p. 195). Tijdens de troebelen heeft hij veel moeten verkoopen om aan geld te geraken (*Corr. Pl.*, I, n° 84, p. 184: 1 October 1567); zijn bedrijvigheid is fel verminderd (*Corr. Pl.* I, n° 83 p. 182: 30 Augustus 1567); hij ondervindt groote financieele moeilijkheden en gevoelt zich zwak, maar heeft weer moed gevat en zal volharden (*Corr. Pl.* I, n° 59, p. 135: 19 Juli 1567; n° 99, p. 220: einde December 1567 - begin Januari 1568). Toch wordt zijn geldelijke toestand niet beter: hij vermag niets meer zonder de hulp van den koning (*Corr. Pl.* I, n° 124, p. 272: 3 Mei 1568); hij vraagt herhaaldelijk credieten, die hij zeer moeilijk vindt (*Corr. Pl.* I, n° 148, p. 311: 24 Juli 1568; II, n° 154, p. 8: 27 Augustus 1568; II, n° 177, p. 55: 18 Juni 1569; II, n° 194, p. 86: 26 November 1569); vooral de financieele lasten van de Polyglotta zijn zeer drukkend (*Corr. Pl.* II, n° 199, p. 95: 16 December 1569; III, n° 359, p. 53: 26 December 1569; II, n° 229, p. 139: 13 Mei 1570; II, n° 264, p. 194: 3 Maart 1571).

tus 1567 aan H. Niclaes uit Plantin bittere klachten over zijn geldelijken toestand[95]. De ‘goede vader’ hielp hem uit den nood: ‘Il est encore fait mention de Plantin, zegt Rooses[96], dans le chapitre 37, alinéas 9 et 13, de la Chronique. On y raconte que Plantin céda à Henri Niclaes tout le matériel d'imprimeur qu'il avait fourni à Augustin et que celui-ci n'avait pas encore payé. A la suite de cet arrangement, Augustin se rendit à Cologne pour imprimer au service de Henri Niclaes’.

Dezelfde brief van 2 Augustus 1567 vermeldt nog een ander feit, waaruit schijnt te blijken dat de betrekkingen van Plantin tot de leden van het Huis der Liefde stilaan minder hartelijk werden.

Er is daarin sprake van Sr Jaspar van Zurich, een Antwerpsch handelaar, die aan Plantin dikwijls geld leende en, naar deze brief laat vermoeden, een geldschieter was van Niclaes' secte[97]. Deze van Zurich nu had Plantin eens te meer geldelijke hulp toegezegd voor een schuld welke hij nog moest aflossen:

> ‘la somme de 115 lb de gros de Hierosme Corru, dont par avant il (d.i.v. Zurich) m'avoit deschargé et dict que je prise courage et qu'il feroit mesmes que j'aurois encores le reste de ce qui estoit à payer de viel’.

Achteraf had hij geweigerd zijn belofte te volbrengen en aan Plantin gezegd dat hij die som maar zelf moest betalen. Plantin's teleurstelling was groot.

(95) *Corr. Pl.* I, n° 74, p. 157-160. In den hierboven p. 109 sq. aangehaalden passus van dezen brief ligt nog een argument besloten ten voordeele van de stelling die wij verdedigen: indien Augustin werkelijk Plantin om den tuin had geleid door niet naar Kampen maar naar Vianen te gaan, dan zou Plantin niet nagelaten hebben - om daardoor nog meer Niclaes' medelijden op te wekken - in dezen brief dit schandelijk bedrog aan te klagen; behoedzaam echter bewaart hij het stilzwijgen over den grand van de zaak.

(96) ROOSES, p. 38, *Chroniek*, 94a, 9-95a, 12.

(97) Cf. hierboven p. 99.

> ‘Et sur cette espérance, j'avois prins courage et continué le train qui se porte fort bien, grâces à Dieu, ne fust ces vieilles playes susdictes, qui de rechef viennent à me remectre en soing. Et eusse mieux aimé qu'on ne m'eust donné aucun espoir, que puis après me l'oster; car, sur le faict et présence des affaires, je me fusse réglé et non sur l'espoir et attente’.

Ook in deze zaak verwachtte Plantin hulp van Niclaes; of hij die kreeg weten wij niet.

In elk geval schijnen, met de liquidatie van Augustin's schulden, de betrekkingen van Plantin tot het Huis der Liefde te eindigen(98). Onze drukker zag blijkbaar in dat hij thans meer steun van andere zijde kon verwachten: sinds December 1566(99) onderhandelde hij met Philips II over de uitgave van de *Biblia Polyglotta.* Rooses merkt dan ook op(100): ‘Il se sépara probablement de la secte en 1568, lorsque ses relations avec le roi d'Espagne devinrent suivies et fructueuses’.

* * *

Het is vreemd dat Plantin, ook al was hij in het bezit van Augustin's brief, geen oogenblik schijnt verontrust te zijn geworden in verband met deze, toch zeer verdachte geschiedenis van de drukkerij te Vianen.

Er wordt in het Plantijnsch archief gehandeld over een aangelegenheid, die daarvan misschien een verklaring geven kan. Plantin was namelijk schuldeischer van ‘Monsigneur Claude de Withem, Signeur de Risbourg’, voor wien hij zich, - gedurende korten tijd samen met Cornelis van Bomberghe, - had borg gesteld. Deze was blijkbaar niet zeer kapitaalkrachtig en bleef, tot groote ontevredenheid van Plantin, bij elken betalingstermijn in gebreke(101). De drukker geraakte door de schuld

(98) Wellicht moet dit ook in verband gebracht worden met de innerlijke twisten die, van omstreeks 1570 af, de leden van het Huis der Liefde verdeelden (Cf. NIPPOLD, p. 379 sqq.). Vooral Hendrik Jansen Barrefelt en Augustin van Hasselt traden fel tegen H. Niclaes op (NIPPOLD, p. 384 sqq.) en stichtten een nieuwe secte, waarbij Plantin zich later aansloot.

(99) *Corr. Pl.* I, n° 20.

(100) ROOSES, p. 42.

(101) Rooses, in zijn commentaar bij een brief van Plantin aan Withem (*Corr. Pl.* I, p. 301, n° 2), zegt dienaangaande: ‘Le 26 juin 1566, Plantin et Corneille de Bomberghe se portèrent garants, en faveur de Claude de Withem, envers le Chevalier de Sèvre, pour une somme de 1300 écus au soleil à 52 sous par écu. L'engagement était contracté pour un terme de neuf ans. Le chevalier de Risbourg s'obligeait de son côté à leur payer annuellement la somme de 2646 fl. 1 sou, le florin compté à 20 patars. A en juger par le début de la présente lettre, il faut croire que de Bomberghe passa sa part dans ce contrat à Pierre Gassen. Toute cette affaire du chevalier de Risbourg fut pour Plantin une source abondante de tracasseries et d'ennuis de tout genre. Elle se termina pour lui par une perte de 2630 florins’.

van Withem in grooten nood[102], Op 26 November 1569[103] verklaarde hij aan den rand van den afgrond te staan:

> 'Or est-il que je n'ay nul crédict sur la bourse pour trouver argent, et est mon stile et estat tel, que je ne trouverois pas cinquante escus au besoing sur tous mes livres; nonobstant quoy, il est nécessaire de tenir mon crédict ou d'abandonner le païs'.

Desondanks blijft Plantin maar geduldig wachten: een paar maal[104] herinnert hij zijn schuldenaar wel even, heel voorzichtig, aan de mogelijkheid van een proces, maar hij verandert vlug van toon en tracht hem vooral door zijn klagen te vermurwen:

> 'Vostredicte S^{ie}, laquelle, de rechef, je supplie, pour l'amour de Dieu, de la raison et de son honneur, qu'elle veille avoir pitié de moy et de me descharger de ce fardeau, sous lequel je me consomme, et je prieray Dieu pour sa prospérité et santé'[105].

Het lijkt wel of Plantin zich niet vrij gevoelde tegenover dezen schuldenaar. Had hij dan zelf verplichtingen tegenover hem? Het komt ons voor dat dit niet uitgesloten is. Immers, deze Claude de Withem was 'lieutenant de haut et puissant Signeur Monsigneur le conte de Meghe', denzelfde dien wij tegen Brederode zagen optreden. Was Withem tusschenbeide gekomen opdat de betrekkingen van de Officina Plantiniana tot Augustin's drukkerij te Vianen niet nader zouden worden onderzocht? Wij kunnen het slechts veronderstellen. Maar in die meening versterkt ons een brief aan Withem, van 1 Augustus 1568[106], waarin Plantin zegt 'Quant à l'advertissement donné, je remercie très

(102) In een brief van 1 Augustus 1568 (*Corr. Pl.* I, n° 151, p. 315) jammert hij: 'il m'a faillu payer le terme de Pasques, dès la propre semaine, et celuy de St Jehan, dès le dernier de juing dernièrement passés. Et qui pis est, je ne sceu alors trouver argent à crédict pour nul prix; de sorte que je fus en danger que tout mon bien eust esté vendu, mon crédit perdu et ainsi du tout ruiné'. Het geld dat de Koning hem had toegestuurd om papier voor de Polyglotta aan te koopen, heeft hij gebruikt om deze termijnen te betalen, op gevaar af dat dit misbruik Zijne Majesteit ter oore kwam en de ergste gevolgen kon hebben (*Id.*, p. 316).

(103) *Corr. Pl.* II, n° 194, p. 86.

(104) *Corr. Pl.* II, n° 188 en 194.

(105) *Corr. Pl.* II, n° 194, van 26 November 1569.

(106) *Corr. Pl.* I, n° 151, p. 315.

grandement V.S. du bien qu'en cela elle monstre me désirer et m'en tiendray toute ma vie d'autant plus obligé vers elle', en daarop uitvoerig handelt over zijn verhouding tot Cornelis van Bomberghe; hij tracht vooral te doen uitschijnen dat hij sinds lang niets meer te maken heeft met dien man(107), hij had hem zelfs liever niet bij de borgstelling (waartoe werd overgegaan in 1566) betrokken gezien(108); en hij legt er weer(109) sterk den nadruk op dat hij met zijn Calvinistischen vriend heeft gebroken lang vóór het uitbreken der troebelen:

> 'De sorte que je fus contrainct, longtemps devant qu'aucuns troubles commenceassent, de cercher autres moyens, ainsi que plusieurs gens de bien et des plus fidèles serviteurs de Sa Majesté ont bien sceu dès lors, et pourtant, Monsgr, il n'y a rien que je craigne de telle part'.

Withem die, toen tot de borgstelling werd besloten, volle vertrouwen had in C. van Bomberghe(108), wenschte dus nu nader ingelicht te zijn over dezes betrekkingen tot Plantin; misschien dient deze wensch, evenals het 'advertissement' dat hij aan den drukker stuurde, in verband gebracht met de zaak van Vianen.

* * *

Welke was nu, ten overstaan van deze gebeurtenissen, Plantin's houding tegenover de Spaansche machthebbers?

Wij hebben in den loop dezer uiteenzetting, reeds herhaaldelijk deze vraag aangeraakt; het is echter niet van belang ontbloot, naar het ons voorkomt, hier, aan de hand van enkele karakteristieke aanhalingen, de evolutie van zijn betrekkingen tot de vertegenwoordigers van het catholieke Spanje te schetsen.

Plantin's bekommering was in de eerste plaats zich te verdedigen tegen de verdenkingen en beschuldigingen waarvan hij het voorwerp was. Telkens er gevaar dreigde, richtte hij zich

(107) Cf. hierboven p. 103 sqq.

(108) *Corr. Pl.* I, n° 151, p. 317. 'alors que je promis de bailler plège pour elle [d.i. Vostre Signeurie] à Paris, ...je disais que ledict personnage [Plantin vermeldt voorzichtigheidshalve zijn naam niet] n'avoit que faire d'estre aucunnement nommé... Mais Vostredicte Sig^rie et la compagnie des plèges d'icelles vouloyent qu'elle [het part van Bomberghe] y fust, à cause que pensiés bien que je dépendisse de luy, ainsi que la renommée estoit entre aucuns et que ledict personnage le vouloit bien, afin de couvrir sa renommée'.

(109) Cf. hierboven p. 105.

(108) *Corr. Pl.* I, n° 151, p 317. 'alors que je promis de bailler plège pour elle [d.i. Vostre Signeurie] à Paris, ...je disais que ledict personnage [Plantin vermeldt voorzichtigheidshalve zijn naam niet] n'avoit que faire d'estre aucunnement nommé... Mais Vostredicte Sig^rie et la compagnie des plèges d'icelles vouloyent qu'elle [het part van Bomberghe] y fust, à cause que pensiés bien que je dépendisse de luy, ainsi que la renommée estoit entre aucuns et que ledict personnage le vouloit bien, afin de couvrir sa renommée'.

tot de meest invloedrijke personen, en vooral tot Gabriel de Cayas, den Secretaris van Philips II, in wiens handen 's drukkers lot berustte.

Voor het eerst achtte Plantin het noodig Cayas de verzekering van zijn trouw aan Kerk en Koning te geven, kort nadat de Spaansche regeering haar bedoeling had laten blijken krachtdadig tegen de opstandelingen op te treden. Op 12 December 1566 besloot hij een brief, dien Rooses noemt ‘une chaleureuse profession de foi catholique’, aldus:

> ‘Or, Monsigneur, je sçay avoir excédé les limites d'une déclaration de frais [in verband met het drukken van de Biblia Regia], mais la fervente amour qui quasi me ravist et contrainct à dédier mes labeurs et travail à chose qui puisse estre honorable à Sa Majesté et proffitable à la religion catholique m'y a contrainct’(110).

Op 12 Januari 1567 meldde Plantin aan Stephanus Pighius, den Secretaris van Cardinaal Granvelle, dat hij, tot zijn spijt, niet in staat was een uitgave te bezorgen, waarvoor de Cardinaal hem opdracht had gegeven, omdat zijn financieele toestand te slecht was (‘eo namque sunt res nostrae redactae, ut maximo cum anhelitu vix queam sumptus ferre ad ea perficienda, quae jamdudum incepi): zijn uitgaven vonden geen koopers meer, want ‘nulli omnino libri expetuntur, quam qui de novis illis religionibus tractant: talia vero imprimere neque distrahere est, aut fuit animus’(111). Is het een toeval dat dit geschreven werd precies den dag nadat de landvoogdes een onderzoek had inge-

(110) *Corr. Pl.* I, n° 21, p. 52 sqq.; p. 60. - Denzelfden dag, in een anderen brief aan denzelfden de Cayas (*Corr. Pl.* I, n° 20) zegt Plantin dat hij de schitterende aanbiedingen hem door andere vorsten gedaan, heeft afgewezen, en Antwerpen niet wil verlaten, omdat hij slechts Philips II dienen wil: ‘... les Signeurs de la ville de Francfort, qui m'en vindrent aussi parler estant audict lieu, et offrir d'entendre au déboursement des deniers d'une telle oeuvre, si je voulois l'aler faire en leur ville. Le semblable m'a esté offert au nom du prince électeur Palatin, si je voulois aler en sa ville de Heidelberghe pour l'imprimer. Mais à tous j'ay répondu ce que, estant à Paris durant le temps de mon infortune [d.i. in 1562-1563], je fis à Monsr le Conestable de France et à plusieurs autres qui me vouloyent rattirer en France et me bailler bon estat et moyen de fournir à mes entreprinses, c'est que, comme je me suis dédié à imprimer choses catholiques et proffitables à la République chrestienne, que je me suis aussi résolu de ne me transporter en autre lieu que sous l'obéissance de la Majesté de nostre Roy catholique, auquel j'ai donné le serment de fidélité et léale obéissance, en mains de ses officiers, en ceste noble et renommée ville d'Anvers’.

(111) *Corr. Pl.* III, n° 338, p. 12 sq.

steld tegen Brederode's drukkers te Vianen?[112].

In het voorjaar 1567 werd de toestand zeer critisch voor al diegenen, die van verre of nabij in betrekking tot Protestanten hadden gestaan. Plantin had dus reden genoeg om op zijn hoede te zijn.

Het kwam er voor hem op aan, zoo mogelijk, de moeilijkheden te voorkomen. Op 16 April 1567 schreef hij aan de Cayas:

> 'Estant retourné de Francfort et ayant trouvé par effect que la fin des outrecuidés était parvenue à ce que de longtemps je l'avois préveue, je me suis resjouy de voir que ceste tant noble ville fust grandement purgée d'un tas de gens effrontés, qui auroyent bien osé penser d'introduire quelques nouveautés contraires à l'intention de Sa Majesté et du bien public. Car j'ay trouvé que la plus part de tels s'en estoyent fuis et que plusieurs encores s'en retiroyent pour craincte de la punition juste qu'on pourroit prendre d'eux,

(112) Cf. hierboven p. 114. - Vier dagen later, op 16 Januari 1567, schreef Plantin aan denzelfden Pighius, Secretaris van Granvelle, een kort briefje, dat luidt als volgt: 'In Valerio perficiendo quam possumus maturamus, sed operae nostri indies morosiores sese praebent, quod moram affert, dum singulis ferme diebus aliquis a me discedit & Viennam aut nescio quo ad libros non licitos imprimendum commigrans. Hoc autem molestissimum est, quod libris imperfectis hoe faciant, ut jam bis intra tres dies mihi contigit. Sequenti in hebdomada totum Valerium me absoluturum spero, si tu indicem (quem per Petrum de la Tombe Bibliopolam vestrum misi) remiseris in tempore; quod ut facias rogo, ne, dum impressores fere omnes hinc abeunt, fiat ut eum vellem, non facile possem.' (*Corr. Pl.* III, n° 339, p. 15).
In het licht van wat wij hierboven vernamen over Plantin's onderneming met Augustin van Hasselt, krijgen deze verklaringen een bijzondere beteekenis.
Werd er ooit een onderzoek naar zijn betrekkingen tot Augustin ingesteld, dan kon een gunstig getuigenis van Cardinaal Granvelle voor hem van het grootste belang zijn. Het kwam er dus op aan bij voorbaat den Cardinaal - langs zijn Secretaris om - er van te overtuigen dat hij, Plantin, 1) geheel vreemd was aan de onderneming van Brederode: daarom verklaart hij dat hij niets af weet van wat er te Vianen of waar ook - let op het 'Viennam aut nescio quo' - gebeurde en dat hij verrast is door het wegblijven van zijn werklieden; 2) dat, zoo werklieden van hem aldaar drukten, hij daar niet het minste voordeel bij had (men herinnere zich dat, volgens de Chroniek, Plantin en Augustin waren overeengekomen de winst te deelen, - en dat Plantin zelf verklaart (cf. p. 110) van Augustin 40 fl. te hebben ontvangen!): daarom wijst hij op het groote verlies dat hij lijdt door het vertrek van sommige zijner werklieden, en de moeilijkheden die hij daardoor ondervindt, moeilijkheden waarvan Granvelle's Secretaris zelf den weerslag dreigt te zullen ondergaan; 3) dat de uitwijking der drukkersgezellen in grooten getale gebeurde; daar legt hij bijzonder den nadruk op (en overdrijft ongetwijfeld als hij spreekt van 'singulis ferme diebus' en 'impressores fere omnes'), opdat eventueel de zaak Augustin niet als een uitzonderingsgeval zou beschouwd worden en speciaal van nabij onderzocht, maar zou aangezien worden als één van de talrijke gevallen van drukkers die, tegen den wil in en tot groote schade van hun patroons, aangelokt door de schitterende werkvoorwaarden die men hun beloofde, naar Vianen trokken. (Plantin had echter zelf aan Augustin het noodige materieel verschaft om een eigen drukkerij op te richten!). Aldus bereidde Plantin de regeling voor die hij, kort daarop, met Augustin zou treffen, en waarover wij hierboven hebben gehandeld (p. 112-114).

> dont nous espérons bonne issue par la bonne provision et gouvernement de Son Altesse, mais comme, au subit arriver de gendarmerie en une ville et à la calumnie des envieux, il se trouve bien souvent des accidents dangereux, je me suis résolu d'y prévenir, et pour ce faire m'estant transporté cejourd'huy en ceste ville de Brusselles pour, par le moyen de la faveur de vos lectres, m'addresser au signeur Armenterios [privaat secretaris van de gouvernante Margaretha van Parma] lequel voyant estre occupé à la despesche de monseigneur Robles, n'ay osé ne voulu interpeller, me réservant de ce faire jusques à ce que j'entende qu'il ait bonne oportunité, de quoy j'ay bien voulu advertir vostre R.S.'[113].

Plantin moest toch werkelijk zeer ongerust zijn om er niet voor terug te schrikken zelf bij de hoogste instantie te Brussel te gaan aankloppen. Kenschetsend is ook het begin van dezen brief, waarin Plantin beweert zich te verheugen over de voor de Protestanten ongunstige wending welke de gebeurtenissen hadden genomen.

In dien zelfden geest zijn nu een reeks brieven gesteld, die kort op elkaar volgen en Plantin's onrust verraden[114].

(113) *Corr. Pl.* I, n° 28, p. 77.

(114) Van 25 Maart 1567 dagteekent de bekende brief van Pierre Porret aan zijn 'broeder' Plantin (*Corr. Pl.* I, n° 27, p. 74 sqq.), waarin hij als het ware de geschiedenis schrijft van hun jeugd. Twee eigenaardigheden vallen bij het lezen van dezen brief op: 1) dat hij is opgesteld als ware hij bestemd, niet voor een 'broeder', maar voor derden, die niets afweten van Plantin's jeugd; 2) dat bijzonder den nadruk wordt gelegd op het catholicisme van Plantin, van zijn familie en van het midden waarin hij werd opgevoed. De brief begint aldus: 'Mon frère, Je vous advertys que jamays monseigneur le chevallier d'Angolesme ne me rencontre qu'il ne me desmande de vos novelles, comme vous vous portés et que c'est que vous faictes. Il vous ayme grandement et qui plus l'incite à ce, c'est qu'il a bien entendu que jamays on ne vous a sceu faire trover bon ny condescendre à la novelle religion, quelque grande liberté qui se soit sceu monstrer par delà, et que vous avés destourné un sien serviteur allemand qui l'avoit laissé pour aller ouyr ces abilles ministres, de sorte que ledict jeune homme a faict entendre à mondict seigneur le chevallier comme vous l'avés exhorté de jamays n'abandonner l'obéissance de la saincte catholicque esglise romaine, de si long temps bien fondée, pour suivre je ne sçay quoy de noveau qui n'a point de fondement ny de durée.' Een getuigenis ten gunste van zijn ijver als catholiek, dat Plantin met vreugde moet hebben begroet en waarvan hij wel gebruik zal hebben gemaakt! Porret vertelt dan verder: Plantin heeft, gedurende drie jaar, verbleven bij 'un mien oncle qui s'appelloit Claude Porret, lequel a despuys esté obéancier de St Just de Lion, avec l'aide d'une sienne seur, qui estoit mariée à Chapelles, païs de Forês, à un nommé Anthoine Puppier. Ledict obéancier trespassa, eagé de 80 ans et plus, en l'an 1548. Or a il eslevé 4 de ses nepveux, enfans de sadicte seur, à-sçavoyr: Françoys, Anthoine, Charles et Pierre Pupiers, et les a faict tous quatre chanoynes de ladicte esglise de St Just, et les deux ont estés obéanciers, l'ung après l'aultre, avant qu'il trespassa, car il avoit résiné cum regressu, qui avoit lieu en ce temps-là. Pierre Puppier le feust après son trespas qui ne dura guère. C'est celluy que vous avés servi à Paris et Orléans...' Plantin's opvoeding was dus ongetwijfeld aan orthodoxe handen toevertrouwd! Ten slotte vermeldt Porret nog dat hij heeft ontmoet 'vostre cousin Jacques Plantin, fort vieux et quy jamays n'a proffité despuys qu'il a veu le ravage, de quoy ces mauldis rebelles, ennemis de Dieu, du roy et de nature, ont faict à St Just et St Liévin, les deux plus anciennes esglises de la crestienté. N'estant content d'avoyr tué le reste de nos amys par delà, défenceurs du repos public et de la religion catholicque, ils ont renvercé jusques aux fondemens ses deux anticques esglises, si bien servies et plaines de tant belles antiquités, et la maison où vous et moy avons esté nourris si amiablement et avec si gens de bien.'

20 April 1567 aan de Cayas:

Het lijkt wel alsof deze brief moest dienen als bewijsstuk van Plantin's rechtgeloovigheid tijdens zijn jeugd. Het is dan ook niet onmogelijk dat, op grond van de verdenkingen die op hem rustten, deze periode van zijn leven het voorwerp was van een aandachtig onderzoek; dit was des te meer gewettigd, daar Plantin te Caen gewerkt had bij Robert Macé: cf. *Rooses* p. 42: 'Il est à remarquer toutefois que la ville de Caen, au moment où Plantin y faisait son apprentissage, était un des centres les plus actifs du Calvinisme en France. En 1540, plusieurs y étaient "entachés d'hérésie" et, deux ans plus tard, le nombre des dissidents s'y était considérablement accru. Le patron de Plantin, Robert Macé II, avait pour marque d'imprimerie l'enfant Jésus debout sur un piédestal et tenant un coeur dans la main droite, avec la devise: Petra autem erat Christus. Ces mots nous paraissent prouver d'une manière indiscutable que l'imprimeur, qui les plaçait en évidence sur ces livres, avait embrassé la Réforme...'

> ‘Je loue Dieu grandement de ce que la volonté des malings est cessé et la religion catholique exercé publiquement, ainsi qu'il apartient, soubs la seule auctorité du Roy catholique’[115].

31 Mei 1567 aan de Cayas:

> ‘...j'ay prins ici la hardiesse de répéter à V.S. ceste mienne intention, et ce d'autant plus volontiers et alègrement m'y employeray je, que je suis ores en plus grand espoir que je ne fus onques de voir la religion et tous les bons catholiques estre jà si bien advancés d'estre de bref restaurée et florir ès parties où elle semblolt estre déplorée, que je m'asseure que de bref on verra nostre Roy catholique prospérer plus que jamais et par tel présage advancer sa domination jusques au bout de l'univers, car nous apercevons ici à veue d'oeil que la seule renommée de Sa Majesté a faict, par le bon gouvernement de Son Altesse, que les malings se soyent trouvés comme estourdis et sans force, oeuvre certes digne d'admiration et perpétuelle action de grâces’[116].

In zijn bezorgdheid om toch vooral zijn correspondent van zijn loyalisme en zijn orthodoxie te overtuigen, komt Plantin

(115) *Corr. Pl.* I, n° 29 p. 79.

(116) *Corr. Pl.* I, n° 32 p. 85. Deze vleierij aan het adres van Philips II herhaalt Plantin op 1 October 1567 (brief aan de Cayas: *Corr. Pl.* I p. 186 sqq.; cf. Rooses' commentaar p. 186 n. 2) en op 13 December 1568 (brief aan de Cayas: *Corr. Pl.* II p. 26).

steeds op hetzelfde terug: om de maand hernieuwt hij de verzekering van zijn trouw in steeds nadrukkelijker bewoordingen.

22 Juni 1567 aan de Cayas:

> ‘A quoy faire je me trouve d'autant plus délibéré que, grâces à Dieu, nous avons maintenant un espoir indicible du bon portement et prospérité des affaires qui concernent la vraye religion catholique et romaine en ces tant nobles païs, naguères tant troublés et maintenant, grâces à Dieu, tant paisibles, par le bon conseil de Sa Majesté et ordre suivi par Son Altèze, que j'ay bien espoir et asseurance que les desvoyés ne viendront jamais à telle outrecuidance que de penser seulement à introduire leurs sectes à l'encontre de la saincte volonté de Dieu, de Sa Majesté et de tous les bons chrestiens, vrais amateurs de paix, repos et tranquilité’(117).

Juni 1567 aan Cardinaal Granvelle: Plantin zingt den lof van den Cardinaal

> ‘V.R.S., qui tant vertueusement s'est tousjours estudiée à l'advancement de la tranquilité, prospérité et ornement du bien public’

en spreekt de hoop uit dat voortaan volkomen rust zal heerschen ‘en ces nobles paiis de par deça’(118).

27 Juli 1567 aan de Cayas: in het klad van zijn brief verklaart Plantin weer met een omhaal van woorden:

> ‘Parquoy, Monsigneur, je n'en feray ici autre répétition que d'advertir V.S. que je continue tousjours en mes premiers desseings, et que, voyant de quelle providence et bon ordre procèdent les affaires et que rien ne se faict à la haste ni aux faux rapports et bruits des malings et envieux qui taschent continuellement à diffamer et mestre en extresme danger ceux qu'ils pensent leur estre nuisibles à leurs mauvaises entreprises ou honneurs et profficts particuliers, mais que toutes choses s'examinent à la vérité [Plantin hoopt natuurlijk dat men ook in zijn geval met evenveel omzichtigheid en zachtzinnigheid zal te werk gaan], voyant, dis-je, le commencement de si bon ordre,

(117) *Corr. Pl.* I, n° 43 p. 102.

(118) *Corr. Pl.* I, n° 87 p. 194: ‘Car il ne me soroit estre commandé chose que je fisse plus volontiers et de quoy je me tinsse mieux favorisé que de valoir d'estre employé à faire quelque service à V.R.S., qui tant vertueusement s'est tousjours estudiée à l'advancement de la tranquilité, prospérité et ornement du bien public, qu'à bon droict elle est révérée de tous ceux qui souhaittent la paix en la chrestienté et principallement en ces nobles paiis de par deça, jadis tant florissants sous le gouvernement de son prudent et admirable conseil, par lequel j'espère les revoir de bref redressés et confirmés en sa bonne et heureuse pollice, que les maladvisés et outrecuidés cognoistront tellement leurs fautes, que de mémoire d'homme n'entreprendront chose qui tant soit peu puisse troubler le repos public ne diminuer l'auctorité de Sa Majesté, ainsi qu'en effect nous commençons d'en voir les apparences.’

> je redouble mon espoir et courage de pouvoir cy-après, pour le moins, continuer (si mieux je ne puis) mes labeurs par une constance renforcée de l'espoir que tous les bons et vrais catholiques prennent de l'heureuse venue de Sa Majesté et de tant de nobles et prudents personnages.'

Blijkbaar besefte Plantin toch dat hij niet mocht overdrijven, en in den brief dien hij wegstuurde, heeft hij dezen passus aanzienlijk ingekort(119).

Van de Cayas kwam maar geen antwoord. Plantin werd zeer ongerust:

> 'Estant en doutes diférentes ou que V.S. n'ait pas receu l'une des cinq miennes lectres différentes et envoyées à diverses fois, ou bien que l'envie de quelques malveillans et calumniateurs, envieux de la sincérité d'autruy, vous ayent aliéné de l'amitié que par cy-devant m'avés desmontré, ou bien (qui plus m'ennuyeroit) que V.S. soit mal disposée, j'ay prins la hardiesse de vous advertir que, grâces à Dieu, je suis avec tout mon mesnage en bonne santé et prospérité, de laquelle j'espère bonne augmentation, veu que, à louange de Dieu et à l'honneur de Sa Majesté et de son bon conseil, nous sommes délivrés des craintes qu'avons eu des gens outrecuidés et opiniastres',

zoo begint hij den hierboven reeds besproken brief van 30 Augustus 1567 aan de Cayas, waarin hij meldt dat hij de vennootschap heeft ontbonden en eens te meer verklaart dat

> 'maintiendray, avec la grâce de Dieu, jusques au dernier souspir de ma vie sous l'obéissance de la saincte Eglise catholique et romaine et de la Majesté de nostre Roy très catholique'(120).

Hij slaakte een diepen zucht van verlichting toen de Cayas eindelijk antwoordde (op 2 en 11 September 1567):

> 'chose dont je me suis autant resjouy que de chose qui m'advint onques ou me pourrait advenir, d'autant que par icelles j'entends la continuation de la bonne affection que portés à l'advancement de mon bien, honneur et profict' (brief van 1 October 1567)(121).

(119) *Corr. Pl.* I, n° 64 p. 142 sqq. - Denzelfden dag stuurde Plantin een schrijven aan zijn nieuwen agent te Londen, waarin hij zegde: 'Quant à la religion, affin que entendiés en ung mot mes desseins, je suis l'ordonnance de celle appellée catholique et ne me suis ni ne veulx empescher d'aulcune nouvelle' (*Corr. Pl.* I n° 65 p. 147). Plantin was besloten voortaan voorzichtig te zijn!

(120) *Corr. Pl.* I, n° 83 p. 180 sqq.; cf. hierboven nota 48.

(121) *Corr. Pl.* I, n° 84 p. 183.

Daarna worden de toon van Plantin's brieven rustiger en zijn verzekeringen van orthodoxie en trouw minder veelvuldig en minder nadrukkelijk[122]. Maanden van spanning zijn voorbijgegaan; Alva's agenten hebben hem niet lastig gevallen.

In Maart 1568 nieuwe onrust. In het klad van een brief aan de Cayas[123] besteedt Plantin een lange bladzijde aan zijn verdediging:

> 'Au reste je sçay combien mes envieux ont travaillé à me nuire et, pensant avoir trouvé occasion de ce qu'aucuns, qui, auparavant ces troubles misérables, m'avoyent fréquenté et aidé quelquefois d'argent en ma nécessité, ont faict envers tous du pis qu'ils ont peu. Mais, grâces à Dieu, la vérité et nostre innocence en toutes les choses qu'ils ont murmurées les a rendus confus. Car je prends Dieu et ma conscience à tesmoing que je n'ay oncques adhéré ni favorisé de coeur ni d'oeuvre à chose contraire à la Majesté Catholique ni à la foy et religion de nostre mère, saincte esglise catholique et Romaine, en laquelle je proteste, comme j'ay tousjours faict, de vivre et mourir. Ce que voyant ces mesmes envieux et cognoissants s'estre grandement abusés en leurs soupsons se repentent bien de m'avoir trop malicieusement calumnié envers ceux qui ont sceu et bien esprouvé le contraire de leurs calummations. Je prie à Dieu qu'il les veille délivrer de leur mauvaise volonté et me donner

(122) Op 24 November 1567 bedenkt Plantin nog een vriendelijke attentie jegens Philips II: 'Pour auquel livret [P. HEYNS: *ABC oft exemplen...*, 1568] donner auctorité envers le vulgaire (ainsi que la face et nom royal donne valeur à la monnoye), j'ay délibéré de préposer quelques petits vers, au nom de la grandeur de nostre Prince très souverain, fils de Sa Majesté, afin d'induire ainsi peu à peu la jeunesse croissante à recongnoistre, révérer, admirer et aimer ce nostre Prince souverain, héritier légitime des royaumes, signeuries, et qui plus est des vertus héroïques de nostre grandissime Roy très chrestien et très catholique et aux justes commandements duquel, par conséquent, ils devront un jour fidèlement obéir.' (*Corr. Pl.* I n° 94 p. 210. Cf. Rooses' commentaar p. 210 n. 1). - Op 5 Februari 1568 verzekert Plantin Cardinaal Granvelle dat hij den goeden weg zal blijven bewandelen en zich niet meer om zijn lasteraars bekommert: 'Et suivant l'exhortation de V.I.S. [beteekenisvol!] et me confiant qu'en la vérité et asseurance du bon chemin, que je suis resolu de suivre toute ma vie, V.I.S. et tels congnoistront facilement de quelle rage envieuse pourroyent procéder les calumnies des malveillants, j'ay proposé de ne m'en soucier doresnavant; mais, au contraire, d'en redoubler le courage à poursuivre d'autant plus vertueusement le bon chemin encommencé.' (*Corr. Pl.* I n° 103 p. 230). - Op 15 Februari 1568 aan de Cayas: 'Et quant aux calumnies des envieux, je commence, grâces à Dieu, à ne m'en soucier et ce d'autant que j'espère et aperçoy que les affaires bien acheminées se poursuivront de mieux en mieux, non à la volonté ou faux raport des malveillants, mais selon la vérité du faict de chaicun. De quoy, en saine et pure conscience, je ne crains nulluy; nonobstant quoy, je sçay assés combien, principalement au temps et lieux où l'absent ne peut respondre, les bons amis servent, et ce d'autant plus qu'ils sont dignes de foy et d'auctorité' (*Corr. Pl.* I n° 108 p. 241 sq.).

(123) *Corr. Pl.* I, n° 116 p. 253 sq.

> la mesure qu'en toutes choses je leur souhaitte. Et pourtant que je m'aperçoy aucunnement qu'aucuns, ayant entendu de longtemps que je m'estois préparé sous l'espérance de la libéralité de Sa Majesté à l'impression de la Bible susdite en 4 langues en ont rengrégé leur envie et despit contre moy, je suis prest de monstrer par effect que je ne cerche en cela mon particulier profict et de bailler très volontiers les copies et autres pareils par moy faicts à celuy qui se trouvera propre et idoine d'entreprendre et poursuivre l'oeuvre en me remboursant des frais que je y ay faicts par cy-devant qui ont esté...'.

Ook deze passus werd in het klad door Plantin geschrapt: waarschijnlijk vreesde hij weer, door zijn herhaald aandringen, op de Cayas een slechten indruk te maken.

Maar aan Johannes Mofflin, kapelaan van Philips II, richtte hij rond denzelfden tijd een brief[124], waarin hij nog breedvoeriger uitwijdde over deze aangelegenheden, die hem zoozeer bekommerden. Plantin's betoog komt hierop neer.

Mofflin heeft hem verwittigd dat er beschuldigingen tegen hem worden uitgebracht:

> 'Je vous remercie pareillement de très bon cueur de l'advis qu'il vous a pleu me donner, sur lequel je vous asseure, sur ma conscience, que je n'ay oncques eu familiarité, commerce, accord ni entente avec aucun en chose contraire à la religion catholique et romaine.'

Hij geeft dan uitleg over zijn betrekkingen tot Cornelis van Bomberghe: dezen tekst hebben wij hierboven besproken[125]. Men heeft geschreven - gaat hij voort - om hem te beschuldigen: dit is het werk van afgunstige lieden. Zoo iemand is de drukker Willem Silvius, die vroeger (in 1562), ten nadeele van Plantin, door bedrog den titel van Koninklijk drukker wilde bemachtigen[126]. Slachtoffer van afgunst en laster is hij omdat

(124) *Corr. Pl.* I, n° 117 p. 255 sqq.

(125) Cf. p. 103, 105; cf. nota 54.

(126) 'Quant à celuy qui a rescrit, je sçay que cela procède de l'envie de ceux qui ont despit de me voir en quelque petite prospérité, et encores plus de ce qu'ils ont entendu que Sa Majesté par le moyen de mes amis me voulut favoriser, ainsi qu'il est aisé de l'apercevoir en ce qu'un nommé maître Guillaume Sylvius, entendant que le signeur Çayas, Strella et autres bons signeurs et amis m'avoient tellement advancé vers Sa Majesté que je devois estre declaré son imprimeur royal, fist, moy estant à Paris, imprimer le livre de la Toison d'or en mon logis, et puis le porta à la cour, là où sous la couleur qu'il eust imprimé si bel ouvrage, il obtint le signe du roy, avec lequel venant après (comme lui m'a confessé depuis) pour en avoir le sceau, Monsieur le Cardinal de Grandvelle, pour lors évêque d'Arras, le luy refusa disant que Sa Majesté entendoit que ce fust Plantin. Parquoy ledict Sylvius en vint me supplier...'

de Koning hem begunstigt (bedoelt wordt dat hem de uitgave van de Polyglotta is toevertrouwd). Maar hij gevoelt zich 'libre de cueur et pensée' en verklaart zich - zooals in den brief aan de Cayas - bereid het drukken van de Polyglotta aan een concurrent over te laten, op voorwaarde dat hem de reeds gedane onkosten worden vergoed; en hij somt dan op welke opofferingen hij zich reeds voor de verwezenlijking van dit grootsche werk heeft getroost. Dan komt hij terug op de 'calumnies de mes envieux':

> 'mais, grâces à Dieu, je ne crains pas qu'on trouve en vérité que je sois ni aye esté autre qu'il appartient à celuy qui veut vivre et mourir en l'obéissance des commandements et volonté de nostre Roy et en la foy d'ioeluy et de nostre mère saincte Esglise catholique et rommaine, et je loue Dieu qu'il y a des gens de bien ici et par tout ou j'ay conversé, lesquels me cognoissent tel, tant de fréquentation familière que par la fréquentation des saincts services qu'en la saincte confession et réception des saincts sacrements.'

En hij haalt bewijzen aan van zijn trouw aan de Catholieke Kerk: iemand die vroeger ook een beschuldiging tegen hem had geschreven, heeft zijn vergissing ingezien en is zijn vriend geworden (wie dit is, kunnen wij niet gissen); de Paters Jezuieten maken van zijn diensten veel gebruik

> 'et pourroyent estre bons tesmoins de ma conversation ordinaire et principalement du temps des troubles, calamités et prédications exécrables de ceste ville, durant quoy je me suis tousjours maintenu constamment en l'obéissance de nostre mère saincte esglise catholique et rommaine et ce plus ardamment que devant, de sorte qu'onques je ne perdy une prédication catholique et n'en allé onques ouir une des autres entières, ni pour y entendre quelques choses de leurs erreurs ou séductions.'

Op het eind van zijn brief verzekert hij zijn correspondent eens te meer - men zou bijna zeggen, tot vervelens toe - dat hij wil leven en sterven als een trouw zoon van de Kerk en een trouw onderdaan van den Koning.

Welke reden kan er Plantin toe aangezet hebben dit lange pleidooi ten gunste van zijn orthodoxie te houden? Naar wij vermoeden dient zij gezocht te worden in zijn betrekkingen tot Willem Silvius en in dezes gevangenneming. Er heeft ongetwijfeld een wedijver tusschen de twee drukkers bestaan. In 1562 werd Silvius aangesteld tot Koninklijk drukker[127], een titel

(127) SCHNEIDER, p. 6.

waarnaar ook Plantin - de brief aan Mofflin leert het ons - dong, maar zonder succes. Het feit dat Plantin met de weliswaar lastige, maar toch zeer vereerende opdracht werd belast de *Biblia Regia* te drukken, moet Silvius hebben teleurgesteld en gegriefd. Maar de Koning had geen vertrouwen in hem, omdat hij er van verdacht werd bij den Beeldenstorm te zijn betrokken geweest(128). Op Vastenavond 1568 ging men over tot zijn gevangenneming. Hij werd onschuldig bevonden en in Mei vrijgesproken(129). Het komt ons zeer waarschijnlijk voor dat de verbitterde Silvius, tijdens zijn hechtenis, gebruik makend van het feit dat Plantin in veler oogen verdacht was, tegen zijn concurrent beschuldigingen uitgebracht heeft, waartegen Plantin genoodzaakt was zich in de hier besproken brieven te verdedigen.

Ook deze maal wist hij aan het gevaar te ontsnappen, waarschijnlijk mede dank zij de hulp van Arias Montanus(130).

Toen deze episode een voor hem gunstig verloop had genomen, had Plantin niets meer te vreezen, vooral niet, nadat hij, in Mei 1570, tot Architypograaph des Konings was benoemd. Zijn vurige belijdenissen van orthodoxie en van loyalisme bleven dan ook achterwege(131).

* * *

(128) SCHNEIDER, p. 7 sqq.

(129) SCHNEIDER, p. 8. Over den betwisten datum 1568 (of 1567?) cf. id. p. 8 n. 20. Eind April werd Silvius uit de gevangenis ontslagen tegen een borgtocht van 2000 Carolusgulden, en in Mei vrijgesproken (SCHNEIDER p. 10).

(130) *Corr. Pl.* I, n° 131 p. 284 aan J. Mofflin: 'A l'advertissement qu'il vous a pleu me faire des qualités du Signeur Arias Montano et des grandes solicitude et diligences qu'il a faictes en nostre faveur contre les envieux et calumniateurs, touchant l'impression de la Bible en 4 langues, je me délibéray de tenir ledict Signeur docteur Arias Montano en telle réputation que je devois, et m'y employay de tout mon pouvoir, incontinent, non comme je le devois, mais comme, selon ma mode rustique, il m'estoit possible.'

(131) In *Corr. Pl.* II, n° 251 p. 177, 4 November 1570 aan Cayas komt nog een belijdenis voor, maar deze maal in veel gematigder bewoordingen: 'Car, quant à moy, je ne tiens nul bien, travail ne industrie mieux employés que ceux qui le sont au proffict, advancement et entretien de nostre saincte foy apostolique Rommaine.' Het verschil in toon met zijn vroegere uitlatingen is opvallend. - In 1571 betreurt hij dat er geen maatregelen tegen de Protestanten in Frankrijk worden getroffen en dat er wordt opgetreden tegen de Catholieken die zich tegen de preeken willen verzetten (*Corr. Pl.* II, n° 273 p. 210). - Den 6 Februari (1572) (*Corr. Pl.* II n° 311 p. 290) verheugt hij zich over de publicatie van een Catholiek verweerschrift door de theologische Faculteit van Parijs, en wenscht het op zijn beurt te drukken. - In hetzelfde jaar zegt hij dat de Polyglotta moet dienen als strijdmiddel 'à la confusion des ennemis de nostre mère saincte Eglise' (*Corr. Pl.* II n° 313 p. 293).

Het onderwerp, waarvan wij enkele aspecten mochten belichten, is hiermede niet uitgeput. Het ware derhalve voorbarig thans een definitief oordeel te willen vellen over Plantin's godsdienstige en politieke houding. Toch komt het ons niet ongepast voor hier reeds de indrukken samen te vatten, welke de behandelde feiten bij een onbevooroordeeld onderzoek verwekken.

Voor zoover ons is bekend, bestaat er geen enkele reden om aan te nemen dat Plantin ooit de Reformatie, in den zuiver religieuzen zin van het woord, zou hebben aangekleefd. Eenerzijds schijnt zijn aansluiting bij het Huis der Liefde hoofdzakelijk te moeten worden verklaard door overwegingen van practisch belang, en niet door godsdienstige overtuiging. Anderzijds werden de theorieën van Barrefelt zelfs door een vooraanstaand Catholiek theoloog niet verworpen. Wij kunnen volkomen Sabbe's woorden beamen: ‘uit intieme brieven, aan zijn kinderen b.v., waarin hij zijn heele innerlijke wezen onbewimpeld bloot legde, en waar van geen dubbelhartigheid kan sprake zijn, blijkt toch ook wel dat hij zich geen ketter voelde’[(132)]. Wat den religieuzen inhoud zelf van zijn geloof betreft, - wij zouden kunnen zeggen, van theologisch standpunt uit, - blijkt Plantin wel altijd een trouw Catholiek te zijn gebleven; in dien zin waren zijn betuigingen van gehechtheid aan de Roomsche Kerk oprecht.

Maar daarnaast staat zijn houding tegenover den godsdienststrijd. Uit de feiten blijkt zeer duidelijk dat Plantin niet behoorde tot hen die, desnoods met geweld - *ure et seca*, zei J. Lipsius - het Protestantisme wilden uitroeien, dat hij er geen bezwaar in zag met andersdenkenden vriendschappelijke betrekkingen te onderhouden, dat hij niet ‘door dik en dun’ Zijn Catholieke Majesteit trouw bleef, en dat hij, naar gelang van de

(132) *Uit het Plantijnsche Huis* p. 21. B.v. de brief aan Madeleine Plantin van Mei 1572 (*Corr. Pl.* III p. 102): ‘Qu'avant et sur toutes choses vous ayés nostre Seigneur Dieu et son fils Jésus Christ en union du sainct Esprit en révérence et par conséquent la bénoiste Vierge mère et tous les saincts...’ en verder: ‘...sans jamais vous tenir oyseuse ni amuser à entendre le babil de femme ni homme qui soit et encores moins de vous mesler avec eux ne mesmes à leur répondre aucunnement encores que pensassiés que cela vous touchast en vostre particulier ou des vostres pourveu que l'honneur de Dieu et de nostre mère la saincte Eglise Catholique n'y soyent offensés ou qu'aucun par malice ne vous instimulast ou aux vostres de quelque hérésie car ainsi que devés vous garder comme d'un poison mortel de toute hérésie aussi ne debvés vous (à cause de l'honneur de Dieu qui y seroit offensé) souffrir qu'on vous fist telle injure.’

omstandigheden, zich ten dienste stelde van Spanje of van de nationale partij.

Deze wisselende houding was ongetwijfeld - en op dit punt zijn wij het met Dr. Schneider eens - in ruime mate ingegeven door overwegingen van utilitaristischen aard. Plantin was een ras-echt zakenman; aan zijn drukkerij was hij met hart en ziel gehecht; voor den bloei en het behoud ervan heeft hij zich de zwaarste offers getroost, tot minder kiesche middelen en weinig sympathieke gedragingen zijn toevlucht moeten nemen.

Maar is hij, om zijn levenswerk in stand te houden, verplicht geweest zijn overtuiging te verloochenen? - de vraag is van belang voor de moreele waardeering van zijn persoonlijkheid. Wij gelooven het niet. Zijn practische houding schijnt ons veeleer in overeenstemming te zijn geweest met wat hij in geweten voor het goede hield.

Er is een merkwaardige brief bewaard, gericht tot A. Masius (in wien Plantin een groot vertrouwen schijnt te hebben gesteld), en waarin hij uiteenzet welke politiek men, volgens hem, tegenover de Protestanten voeren moest. Deze brief werd geschreven op 8 Augustus 1566, enkele dagen vóór den Beeldenstorm. Wij schrijven een tamelijk langen passus uit dit document in zijn geheel over, niet alleen omdat het een getuigenis van het grootste belang is om het wezen van Plantin's overtuiging te begrijpen, maar ook om zijn historische beteekenis: hij brengt als het ware de voorspelling van het tragische lot dat ons land bedreigde; bovendien is het, in litterair opzicht, één van Plantin's mooiste bladzijden.

> ‘Quant aux troubles de par deçà ils sont tels que nous ne vendons pas maintenant assés pour fournir à l'entretien de nostre imprimerie, par quoy serons contraincts, ayants achevé les livres commencés, de cesser d'une partie des presses pour le temps qu'il demeurera ainsi doubteux, qui sera, comme je voy, aussi longtemps qu'on n'aura pas tenu les estats généraux tant désirés de la noblesse et du peuple, ou bien qu'on aura donné asseurance à ceux de la religion qui s'est eslevée et prétendue réformée, d'autant qu'ils sont forts et en grand nombre et appareillés de plustost mourir que de plus se laisser emprisonner etc. pour leur religion. Je prie à Dieu donner sagesse et entendement à nos gouverneurs de se sçavoir aider et conduire selon les exemples de nos voisins et de commencer ceste commèdie par l'issue dont nosd. voisins ont usé, de peur que ce ne soit finablement non seulement une tragédie ou la mort de peu amène tranquilité mais une furie enragée, cause de l'occision de maints milliers de bonnes personnes, autant d'un parti que de l'autre. Car

> pour dire sincèrement mon advis, je prévoy que si on ne donne un cours à ceste eau desbordée, qu'elle gastera les terres labourables de telle sorte que les habitants ne jouiront d'aucun fruict y croissant. Que si les cultivateurs et qui ont la terre en maniement cuident (comme ils semblent bien avoir délibéré) de rejecter ceste inundation par force, je crains que cela ne se fera sans un extresme détriment et perdition de biens corps et âmes de maints miliers de personnes, dont Dieu par sa grâce nous veuille conserver et garder à jamais.'(133).

Toen hij dit schreef, en tegenover een vriend als Masius, kon Plantin nog zonder argwaan, volkomen oprecht, zijn waarachtige overtuiging uitspreken. Naar zijn gevoelen was de eenig goede politiek deze van verdraagzaamheid en van godsdienstvrede.

Later heeft hij, zooals wij hierboven zagen, onder den indruk van het drastische optreden van de regeering en om zijn machtige beschermers in Spanje te vriend te houden, de vervolgingspolitiek goedgekeurd. Maar in zijn hart bleef hij steeds een verdraagzaam Catholiek. Het bewijs ervan wordt nog geleverd door een brief van 26 Maart 1569, tot Cardinaal Granvelle gericht, waarin hij den vurigen wensch uitspreekt dat Koning en magistraat zich vergevensgezind mogen toonen:

> '...en ce temps, qui nous est fort rude, d'autant que les gens studieux perdent tout courage d'achapter plus de livres, et semble maintenant à plusieurs que les lectres et ceux qui les advancent soyent quelque ennemy de Dieu et de nature. Dieu, par sa grâce, veuille incliner le cueur du Roy et de son Magistrat à miséricorde et clémence vers son pauvre peuple, qui veut recongnoistre ses fautes, et ne perdre pas les bons et respentants avec les rebelles et opiniastres'(134).

Deze milde gezindheid op politiek gebied stemde overeen met den leefregel dien Plantin zich voor den dagelijkschen omgang met zijn medeburgers had gesteld. In November 1571 stuurde hij zijn vaderlijke vermaningen aan zijn schoonzoon Jehan Gassen, wiens huwelijksleven met Catherine Plantin door oneenigheden was verstoord; hij drukt hem op het hart hoe verkeerd het is

> 'nous entremectre de vouloir rien changer aux affaires d'autruy, si ce ne fût par conseil et du consentement d'iceux, en toute équité';

gemoedsrust vindt men slechts als men bezit

(133) *Corr. Pl.* III, n° 336 p. 8 sq.

(134) *Corr. Pl.* II, n° 169 p. 44.

> ‘une bonne, douce et patiente humilité de coeur, mère seule de tous biens et dons de Dieu, nourice de toutes vertus divines et vray lien d'amitié, concorde, paix et union avec les bons, et le seul refuge, force, armes, victoire et vengeance (si besoing est), à l'encontre des mauvais et de tous ceux qui, d'ung coeur hautain, braveté de courage, malicieuse, sotte, fine ou cauteleuse nature, voudroyent dominer, suppéditer, ou abastardir les autres’(135).

Geen dwang, maar mildheid en verdraagzaamheid, en ook vergevensgezindheid, want dwaasheid is het haatdragend te zijn(136).

M. Sabbe heeft de vraag gesteld of Plantin's sympathieën voor H. Niclaes' en Barrefelt's theorieën niet als een uiting van dien drang naar verdraagzaamheid dienen beschouwd te worden(137). Deze veronderstelling is, dunkt ons, volkomen gewettigd. Uit Plantin's brieven aan Willem Postel, wiens opvattingen verwantschap vertoonden met deze van H. Niclaes(138), blijkt inderdaad dat volgens onzen drukker elkeen het recht had zich vrij en in geweten een eigen meening te vormen en deze te verkondigen: op de vraag of de secte-leider David Joris door het Huis der Liefde niet diende afgekeurd en bestreden te worden (Postel had hem genoemd ‘un meschant, et quant à ses actes, du tout tyran’)(139), antwoordde Plantin op 7 Juni 1567(140):

> ‘Quant à David Jorges, ou tel qu'il soit nommé ou tenu, ne quoy qu'il ait faict ou mal versé, je m'asseure que ceux qui sont de la charité ne s'en empeschent, ni des fautes de nulle créature qui ne soyent rendus sous leur charge. Et encores quand ainsi seroit, si n'est ce leur affaire ni office et aussi enterprenent-ils pas, ni aussi qu'on accuse ne blasme quelqu'un parti-

(135) *Corr. Pl.* II, n° 293 p. 244 sq.

(136) *Id.* p. 249: ‘Mais, je vous prie, considérés ung peu quelle sagesse ce seroit à ung homme, se voulant tenir vertueux et noble de courage, d'aimer mieux se plonger et faire plonger les siens en ung bourbier très profond que de vouloir passer parmi le champ de celuy qui, en son enfance ou ignorance, luy aurait pensé de barbouiller sa robbe ou jetté des glettrons sur ses habillements et qui après ce tant l'inviteroit à passer ou venir par ledict champ? Et de faict ne seroit-il pas estimé je ne sçay quoy, qui se voudroit attacher et user de vengeance contre un sot ou téméraire, alors qu'il se voudroit monstrer ou faindre sage?’

(137) M. SABBE: *Uit het Plantijnsche Huis*, p. 23: ‘Is die voorliefde voor Niclaes' en Barrefelt's mystiek niet als een uiting van denzelfden drang naar verdraagzaamheid, die Plantin omstreeks 1580 deed verlangen naar een soort Religions-Friede, naar een vrede door vergelijk? (*Corr. Pl.* VI, 145).’

(138) Rooses in *Corr. Pl.* I, p. 80 n. 1.

(139) *Corr. Pl.* I, n° 31 p. 82.

(140) *Corr. Pl.* I, n° 33 p. 88 sq.

> culièrement ou de nom propre, si ce n'est pour son amendement et proffit à se pouvoir recongnoître: car ils sçavent bien que Dieu est juste et ne laissera rien impuni, ains fera que le mal, audace, tyranie etc. seront les boureaux mesmes de ceux qui les nouriront et entretiendront';

en op 31 Juli 1567, na te hebben vastgesteld dat de leden van het Huis der Liefde het met David Joris niet eens waren, maar vooral aan eigen volmaking wilden werken, bevestigde hij nog eens met klem zijn afkeuring van alle vervolging der andersdenkenden:

> 'Ce quoy faisant tous (disons nous) avons assés à quoy nous employer sans s'amuser à partialiser et reprocher les malfaictures et fourvoyement des autres, si non en tant que l'office de fraternelle correction et instruction de la Charité le comporte à l'émendation du prochain et acquisition des âmes à nostre Dieu et Père'(141).

Heeft dus Plantin gepoogd, zooals de belangen van zijn bedrijf het eischten, zich boven het gewoel van den godsdienststrijd te plaatsen, en goede betrekkingen te onderhouden met vriend en vijand der Catholieke Kerk, hij kon dit doen zonder zijn eigen overtuiging prijs te geven. Al was en bleef hij een trouw Roomsch-Catholiek, hij mocht in geweten vrij omgaan met andersdenkenden, wier overtuiging hij het zich tot plicht rekende te eerbiedigen.

Bijlage

Fragmenten uit de '*Chronika des Hüsgesinnes der Lieften*' (Bibliotheek van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden, Handschrift n^{r} 620), die betrekking hebben op Christoffel Plantin.

$^{+}$ 21 Overst binnen allen dessem middelen-tyde, beërnstigede sick HN., um noch etlicke godtsalige Getugenissen syner Schriften, mehr in druck tho krygen / um $^{+}$35a tho mehr daer-dorch de uprechte Gerechticheit / unde de Erkentenisse der warer Godtsalicheit in Jesu Christo / mit

(141) *Corr. Pl.* I, n° 72 p. 155 aan W. Postel. - Het lijdt geen twijfel, dat, wilde hij de hier verkondigde opvattingen ook toepasselijk maken op den politiek-religieuzen strijd, Plantin regelrecht in conflict moest komen met de Spaansche overheden. In acht genomen het tijdstip waarop deze brief werd geschreven - 31 Juli 1567 - is het begrijpelijk dat hij dit stuk als volgt onderteekende: 'Le vostre que cognoissés et le nom duquel est en telles affaires mieux célé qu'escrit. Parquoy suffise vous de le sçavoir et ceuxcy.'

sampt den Denst der Lieften, tho vorbreiden unde am-dach tho bringen. 22 In welckerem Tyde, dath HN. unde synem Denste: binnen der Stadt Andtwerpen; oick einer thoe-fiele, die ein geboren Franscois was / unde nömede sick *Christoffel Plantijn* / unde was ein Boeckebinder / die met syne Hende, synen Nodtrüft winnen möste: unde dessen-sulven, was ein kloeck unde listich Man, in der Saken die he to synem vordele bekomen konde tho bedenen edder daerinne tho handelen / unde was oick to sölcks wal beredet.

23 Dho nu overst desse Christoffel Plantyn, HN. unde synem Denste thoe-gefallen was / dachte he gaer nicht, sick na de Forderinge dessulven Denstes tho vordemödigen / noch dersulver vol-tho-doen: sunder dachte stedes synes Eigens, unde wat grotes tho mögen werden: unde beflytigede sick also mit nersticheit, sick dagelickes in de dudische Sprake tho oven: unde krege also mitter tydt: al-frylick; wat Wetenschoppes, uth den Schriften HN.

24 Unde ditsulve dat he dus na sijner Wetenschop, uth den Schriften[+] HN., sick tho weten annam / unde syne Goedtdunckenheit die he daer-thoe dede / unde oick [+36] den Persoon HN. gaf he: na synem Goedtduncken; by etlicke Koepluden van syner Kunde, binnen Parys, seer groot ann: unde stael also daermede ere Herten to sick: alzo, dath em in dersulver Saken, Gelove unde ein grote Upsicht gegeven wart.

25 Unde na-dem dath dessen *Chr Pl.* dus grotem Gelove unde Upsicht, dorch syne Wetenschop uth de Getugenisse unde Schriften HN, begonste tho bekomen / unde van etlicken gehört hadde, datter benerstiget werde noch Böcker met noch ein groot Boeck in druck tho bringen / so bedachte he oick nerstichlick up syner Sulvestheit / unde gaf des Druckens nodicheit binnen Parys, synen bekenden, seer groot ann / unde dath ein-yder syn flyt daerby behörde tho doen sölckes in druck tho helpen bringen: wahr-dorch datter oick etlicke seer thoegenegen warden / unde oick den Denst der Lieften tho helpen vorforderen.

26 Menn waerlick, *Chr Plant.* sochte nicht mit einfoldiger herten, den Denst der Lieften sunder: under idt dechsel des Denstes der Lieften; sicksulven tho helpen vorvorderen / Dennoch dede he solckes, in schyne alse eft he den Denst der Lieften daer-mede menede. Menn de Grundt syner Meninge was falsch / idt welcke de Köpluden nicht konden mercken: sunder quamen em: na syner Forderinge; tho hulpe; Alzo, dath he sulvest eine Druckerie, binnen der Stadt Antwerpen, anrichtede / unde also mitter-tydt, in goeder Neringe quam / menn[+] den Denst der Lieften gar nichtes thoebrachte / noch oick HN. in alle syne Kosten, gar nichtes tho hulpe quam / [+36a] sunder wal sicksulven.

27 Unde also torsulver tydt, nam Chr. Pl. anne: um Gelt / dat HN. sulvest em betalede; den *Spegel der Gerechticheit* / mit mehr andere kleine Boeckeren: *binnen Antwerpen:* tho drucken: welcker Drucken unde Möye, dath HN. em alles tom vollen betalede: unde dede oick alle de Kosten die daerthoe behöreden: betalede oick sulvest alle de

Boeckstaven edder Schriften unde Figuren die daer thoe gebruket worden / unde oick also allen idt Papier.

28 H N sende oick van Antwerpen twe menner: up syn eigen Costen; to Collen / um mehr andere Schriften, die men daer-thoe bedarf was, tho kopen / die he oick alles betalede: alzo, dath he to demsulven Denste, van des allent dat he under syne hende hadde, gaer nicht en spaerde. Menn Plantyn bemoyede sick gar nichtes, H N in alle syne kosten enich behulpe tho doene / noch vor em tho spreken, tor Hulpe syner groter Kosten: sunder he treckede idt alles, dat em tor behulpe des Denstes thoe gebrocht wart, to sick-sulven.

+ 5 In welcker middeler-tydt, Christoffel Plantyn, dus veel gemeinschoppes makede met etlicke yferige Herten / die na der Werlts Handel, treffelicke Köpluden waren +42 / unde in Parys to Franckericke wöneden: unde hielden en H N. unde den Denst der Lieften die H N. bedenede, seer hoichwärdich vöre: unde oick datmen densulven, boven alle Dingen, schuldich was to förderen. Manck welckere Köpluden, oick ein seer yferich unde einfoldich Minsche was, die van gantzer Herten de Gerechticheit lievede / unde daerinne oick Plantyn nicht anders thoe-betrüwede, denn vor H N. unde vor den Denst der Lieften die H N. bedenede, alle Getruwicheit. Welcker Köpman, was ein Jüweleerder die mit Goldt unde kostelicke Kleenodien umginge: unde oick mit eddele unde seer kostelicke Gesteenten, vor einyder na syner+ qualeteit / alse vor Köningen unde Försten / unde vor Graven unde andere Heren unde +42a Eddelen, na des Werlts loop / unde was geboren in dem Lande van Provinsien / unde ein ingekomen Borger in der Stadt Parys / unde en hadde geine Kinderen noch Erven to syne Goederen.

6 Unde na-dem he nu dus to den Grundt H N. unde to den Denst der Lieften die he bedenede, einen stercken Yfer hadde / unde wal wuste dat syne goederen; so he daer-iegens geen Kloeckheit gebrükede; an den Frembden unde der Gesinden to de erge Werlt, komen unde geervet werden solden / so heft he; im tyde daerthoe bequam; Christophel Plantyn angegeven, dath he wal begeerde, dat nae syn Over-lyden van desser Werlt, de vornömpste Köstelickheden syner Goederen gebracht mochten worden by H N. tor vorförderinge des Denstes der Lieften die he bedenede. Dit beviele Plantyn seer wal / unde overmits dat Plantyn in der Stadt Antwerpen wönede / unde em so nicht gelegen was den bequamen tydt daer-thoe waer-tho-nemen / so hadde he daer tho Parys einen Frundt die seer up syne syde was to syner hulpe / unde was ein Apoteker / unde ein fry Geselle. unde was genompt, Pere Peret.

7 Mit desse Piere Peret / unde met Planten / unde den Köpman, wart idt bestemmet, dattet allent dat de Koopman in erer iegenwordicheit begeerde, dorch Piere Peret solde bestellet werden / unde dath

also idtsulve Goedt, na des Koepmans begeren, by H N. unde den Denste die he bedenede, gebracht werden solde: unde densulven bestemmeden Raedt bleve also bestendich, beth to in de Overlydinge dessulven Köpmans.

+ 12 In dessem middelen tyde, dath H N. unde synem Kinderen dat alles overquam / so wart den Koepman; die idt vörnömpste unde kostelickeste van alle de Goederen +52a die under syne hende waren (na-dem he gene Kinderen hadde) to H N. unde to den Denst der Lieften die he bedenede, bestemmet unde overgedragen hadde; binnen Parys, seer krancklick. In welcker tydt des anfanges syner Kranckheit, dath he Piere Peret by em komen liete: unde also mit demsulven Piere Peret, overlede he de Sake van de Goederen die under syne Hende waren: up eft he dorch dersulven Kranckheit, der Werlt overlede edder störve; dath desulve die he H N. unde dem Denste syner Bedeninge bestemmet unde over-gedragen hadde, tom aldergewisten edder sekersten, daerthoe tho bestellen.

+ 13 Unde also in dessem Raedt mit einanderern / besloten se eindrachtelick, dat men idt alles alle [nömplick / idt Alderkostelickeste van Goldt / Baggen / eddele +53 Gesteenten] so klene alsmen konde, by den-anderen packen unde also datsulve in ein klein Kofferken besluten solde, idt welcke alle also gedaen was, ehr den gemelten Koepman up syn kranckeste geworden was: unde bestemmeden also mit einandern, dattet sulve Kofferken, by den Krancken nog wat bliven solde / beth dath Piere Peret datsulve, tor gelegender tydt, daer-uth bringen konde. unde dan also daer-mede doen solde, also dat bestemmet was.

14 Alzo overst, na desser Beslutinge, quam Piere Peret dagelickes by den Krancken / daer weinich up bedacht wart, dat by se beiden [nömplick by den Köpman unde Piere Peret] van des bestemmet was, unde benerstiget wart: unde also mittertydt, quäm den Krancken de kranckheit vaste, wo langer wo herder ann: Alzo, dath he sick gantz unde gar bereide um godtsalichlick tho sterven.

15 Unde Piere Peret, hielde vuste synen Thoe gangk to em, unde dan oick also synen Afgangk van em, beth dath he storve / unde dem Here synen Geist overgaf.

16 Menn daer-nae, dho he dus gestorven was / so warden de Kassen unde Kisten alle opengedaen / unde de Goederen alle overseen die in dem Hüse waren. Overst de vornömpste unde kostelickeste, die vohrhen: alse golde Stucken / Baggen / eddele Gesteenten / unde derer gelycke; by em gewest waren, en warden nicht gefonden.

17 Doch so en wusten de Sökers nicht, wo vele edder weinich datter van den, by em gewest hadde. Meim nadem se desulve misseden, warter al-fry wat vele gemorret over Piere Peret / alse eft he desulve Güderen daer wal uth mochte gedragen hebben / unde wart oick daermede beschuldiget. Menn he wuste sick van des tho vorschonen, nadem daer

nemandt eich bescheit edder sekerheit van wuste tho bewysen / unde daer-by blevet also staende.

18 Unde umtrint dersulver tydt, reysede Pl. nha Parys / unde bleve daer tor stede ein tydt-langk by Piere Peret / unde nömeden einanderen Bröder: alzo, dath oick etlicken binnen Parys meneden, dath se naturlicke bröders waren.

19 In welckerem middelen-tyde dath Plant dus vele-tydes uth synem Hüse was / so deden dus under-wylen syne Druckers-gesellen wat se wolden: unde also up ein tydt, namen se ann up ere eigene Handt, ein suspect Boecksken tho drucken: unde dho datsulve angeheven was, wart idt van erer mede-gesellen to de Merckgrave angebracht / wahrdorch dath de Merckgrave idtsulve angeheven Werck quam vorstoren. de Gesellen gefangen nam. unde alle de Güderen van Plantyn ansloege. Menn Plantyns Creditören spraken de Güderen an, vör de Tachterheit die se an Plantyn tom achteren waren: unde also derhalven reisede idt Wyf van Plan unde de Kinderen to Parys by Christofel Plantyn, tom[+] Hüse van Piere Peret. To welckerem Hüse, dat vor Plantyn, noch vor syn Wyf unde Kinderen, gene Kosten gespaert [+]54 worden.

20 Dewile overst dattet nu mit Plantyn dus allent to Antwerpen int vorwerrede stonde / so liet he syn Geselschop dat he to Parys hadde, tom hüse by Piere Peret bliven / unde nam de Reise ann um by H N. tho komen: unde H N. to Kampen int Landt van Over-ysel, met de vorvörderinge des Denstes des Heren doende edder besich zynde / so quam Plantyn daer by em ter sulver stede. Menn, vormiddelst dath H N. syn eigen Regiment in dersulver Stadt Kampen nicht hadde / sunder by synem getruwen Frundt tor Tafel ginge / so en wast em nicht gelegen Plantyn by sick tho holden / menn bestelde em tom Hüse by Augustyn in dem Koste (die torsulver Tydt de Böckeren die noch nicht am-dach gebracht gewest waren, vor H N. druckede) unde dath he by densulven Augustyn bliven solde, so lange idt em gelievede. unde H N. betaelde alle Kosten die he daer vorteerde / unde oick daer-thoe alle synen Wyn die he droncke.

21 In dessen middelen tyde, ginge H N. dus dagelickes mit Plantyn umme / unde hadden dus van alles, vele Rede met einanderen: unde under alles, so fragede dus underwilen H N. dem Plantyn, wo idt met de Frunden to Parys was. underwelcke vele Rede die se beiden mit einanderen makeden, dath Plantyn dus up ein tydt by H N. vorhaelde, dath den goeden Frundt die se to Parys hadden / unde wal de yferigeste unde getrüwste in den Grundt der Lieften was, gestorven ware.[+] sede oick to H N. dath he de köstelyckeste Güderen die he iuwer L. H N. bestemmett hadde thoe-tho [+]54a bringen, tor vorforderinge iuwes Denstes, met Piere Perets hulpe, in ein klein Kofferken gepacket hadde / unde an Piere Peret begeret, datmen tsulve iuwer L. in handen bestellen solde. Menn sede daer-upp, dath Piere Peret daer-thoe: um solckes tho doen; nicht hadde können komen: unde dath dennoch Piere Perett allickewal daer-mede beschuldiget gewest hadde, dath he de

kostelickeste Güderen daer-uth gedragen solde hebben: unde oick dath Piere Pieret sick van solckes, al-wal vörandtwordet hadde.

22 Dho nu H N. ditsulve dus allent mitter-tydt vuste over-hörede / unde syn Gedancken daer-van nicht en openbaerde / so vormoede He datter nicht getrüwelick inne gehandelt was: unde twifelde oick wal an Plantyn (wo wal he nicht veel sede) dath de Sake nicht wal uprechtelick thoeginge: unde quam also Plantyn vör met bequame Rede / unde fragede em dus tor bequämer tydt, wat Güderen datter in alles in idt Kofferken gepacket unde wo vele desulve wal wärdich waren / so gaf he H N. tor Antworde / dattet dus Goldt unde andere kostelicke Juweelen unde tom meestendele eddele Gesteenten waren: unde oick dat men geinsins voreischen konde, wie datsulve Kofferken mit de+ kostelicke Kleenodien daeruth gedragen hadde: unde sede oick to H N. dattet wal achte edder tein Düsent Kronen edder mehr wärdich +55 wesen möchte.

23 Under alles in desse Rede fragede H N. an Plantyn, eft he sulvest daer gaerne nichtes uth gekregen hadde / daer he so wat worden upmakede, dath he vele Handels met den Köpman gehadt hadde / unde dus noch wal einsdeel ann ten afteren was / unde bekende also: doch up eine plaetze allene by H N.; dath de Köpman em vor syne Tachterheit, dre kostelicke Stucken van eddele Gesteenten to em bestelt hadde: unde sede oick dath he frylick daer-mede alseer bekummert was, wo he desulve: tom minsten bedencken over em wo he daer-anne gekomen was; solde können vorkopen, um dat desulve (also he sede) nimande deneden, denn ein Könningk / edder ein groot mächtich Först edder Hertoge, die noch buten der Ee ware / unde in der Ee gaen wolde / unde dath se oick daerumme nicht deneden gescheiden tho werden, sunder by den anderen bliven unde tho-gelycke an einer sodanem groten Here vorkoft werden mösten: unde begeerde van H N. hyrinne wal goeden Raedt tho hebben wo he tom besten daer-inne handelen solde.

24 Unde also under mehr andere Worden sede he oick, dath den gestorven Köpman em vele Geldes schuldich was, dat he em to Antwerpen in syner Köpenschop vorlecht hadde: unde dath he em derhalven de dre vorgemelte kostelicke Stucken der eddeler Gesteenten, to syner betalinge, to syner Handt bestelt hadde. Menn idt ander (wo he+ sede) dat he vör den Denst, in dyner handt tho bringen bestemmet unde +55a overgegeven hadde, wuste he nicht waer idt gebleven was. unde aengaende de dre kostelicke gemelten Stucken / sede he dath he daermede syne betalinge naulick hebben konde: unde klagede also seer, dath he uth syne Neringe was / unde vorsocht also daer-mede: alse eft he naulick Raedt geweten hadde, synen Nodtruft, met Wyf unde Kinderen tho bekomen; dat H N. em behulp doen konde, syn twe iongeste Kinderen, by de Frunden tho bestellen, to erer underholdinge, buten syne Kosten. mit mehr andere Rede die daer-thoe deneden. Menn idt was alles Bedectheit unde met Bedroch vormenget / unde en gaf de Waerheit des Gestaltes syner Herten, gaer nicht openbaer vör H N: sunder huchelde vör Em.

25 Menn up alle de Rede die he to H N. gebrukede / unde so gaer der Lögen gelyck waren, daermede he vör H N. huchelde unde bedriegelick handelde / krege H N. veel bedenckens / unde merckede wal dat den rechten Grundt van der Saken, vör em nicht vorklaret wart: alzo, dath he derhalven em daer weinich Andtwordes up gaf: unde liedet also ungemercket hen gaen / unde tor sulver-tydt daer by bliven: unde wolde also de Anslägen Christophel Christofel Plantyn wat tydes anseen wo idt sick begeven solde.

26 Also overst, over ein tydt daernae, reisede Plantyn: dus in stilheit; to Andtwerpen / unde also van Antwerpen wedder to Parys: unde krege also in korter tydt daer-ann, wat Rades unde Hulpes van etlicke[+] Köpluden die oick van syner Neringe waren / genömpt, de Bombergers. Welckere em befryeden van syne Creditören / unde em [+56] weder, binnen Antwerpen, in syne Neringe holpen / unde Werck bescheffeden: unde quam alweder in veel groter Neringe unde Handelinge denn ader he vohr-hen inne gewest hadde.

27 Overst in korter tydt daer-ann, beginnede Plantyn vüste groten Handel an-tho-slaen: unde makede also synem Handel vuste grotter unde grotter: alzo, dath he in wenige Jaren daer-an, wal 16 Persen edder mehr konde gaende holden to synem Wercke: unde hadde oick alles dinges dat daer by behörede, seer vollenkomen unde overflödich. Richtede oick up in andere Landen, Boeck-winckelen / unde Winckeldeneren / unde slöge alles dinges seer groot ann: alzo, dath he by vele Volckeren groit Anseen kriege / unde veel machtiger wart, denn enige andere Druckeren unde Boeckhantierders, dat binnen Antwerpen wöneden.

28 Welcker synem groten Anslach unde Handel, sick vele Minschen vorwunderden / unde over em veel bedenckens kregen, van wahr-her idt em komen möchte, dath he so groten Anslach makede / unde so grote Kosten uthvörede.

29 Unde also metter tydt, quam idt alles int vorswygen / noemplick, van des dat binnen Parys, den gestorven Köpman van Provinsien, to den Denst, unde in de Henden van H N. tho bringen, bestemmet edder overgedragen hadde. unde daer en wart; wedder van H N. noch van[+] Plantyn, nicht mehr geredet: unde H N.: wo wal he merckede dath den Grundt nicht suver edder klaer was; helde stedes so veel [+56a] Frundtschoppen unde Fredes mit Plantyn als he konde / unde um dath he Plantyn nicht tor Ergernisse noch tor Vyendtschop wedder em erwecken solde, bekommerde edder bekrönde sick der Saken nicht mehr edder seer weinich: sunder gaf allen idt unrecht dat Em unde den Denst der Lieften beiegende, dem Here unde synem rechtferdigen Gerichte gantzelick up: unde was sick stedes seer benerstigende, dat den Over-gangk des Denstes der Lieften to in idt waeraftige Wesen, by den Jüngeren des Wordes unde dessulven Denstes, overgegaen unde se also to idt Ryck der Hemmelen geleret mochten werden: unde de rechte Erkentenissen des uprechten unde fredsamen Levens, am dach tho bringen / unde allenthalven tho vorbreiden. ... ...

+ 3 In dessem middelen tyde overst, vorliete Augustyn idt Drucken unde Schriven to Kampen / unde begaf sick also wederumme mit Plantyn tho wercken: idt welcke +60 nicht lange bestendich bleve / sunder sloten eien einen Raedt uth erer Meninge, dath de Anhevinge der Berörte van Kryge unde Orloge, in de Nedder-landen wedder de+ Catholische Kercke, de overhandt erlangen solde / dat Christophel, den gemelten +60a Augustyn, ein gantze Druckery solde undergeven / unde desulve in Hollandt to Vyanen up-tho-rechten / unde also aldaer, under de Here van Brede-roe (die ein van de vornoempste Oversten was, die sick wedder de Catholische Kercke upmakede) up gelycke winste, sodane partydische Böcker / unde mehr andere; Latynsche unde Dudesche; tho drucken: Idt welcke se met ere beiden; buten den Raedt H N; anheven unde also ansloegen: Menn idt en gelingede en nicht wal: went de Uprörische, werden torsulver tydt nedder-gelecht / unde daer geschiede ein grote Wechfluchtinge der Völckeren uth den Nedderlanden / unde Augustyn fluchtede oick mit de gantze Druckerie unde synem Hüsrade, van Vyanen hen-wech / un reisede daermede uptot Wesel / unde beholpe em aldaer ein tydt so he beste konde: unde Plantyn dröge alle de schade die daer-up liepe: dennoch hadde em H N. genoch gewarnet / unde em hertelick vormänet, dat he sick in alle dersulver Berörte in stilheit holden solde: unde seidet em oick opentlick, dath de angeheven Berörte, to ein quaedt ende unde grote Vordervinge komen solde, over vele Volckeren die sick daer-mede bemoyeden. unde liete oick datsulve meest alle de Frunden, die den Denst der Lieften anhangich waren, vördragen / up dath se alle vör idt Vorderven unde vör de Elende die vele Volckeren daer-dorch overkomen solde, mochten gewaernet zyn. Menn de Waerninge, unde idt+ middel der Bescherminge vör dersulver Vordervinge, en namen Vele nicht tho rechte waer. +61

+ 9 Binnen dessen middelen tyde, wart H N. benödigt hen-up na Cöllen tho reisen / um sick aldaer ein tydt-langk tho underholden / unde overmits he gehört hadde +94a dat Plantyn in der Sake van Augustyn seer bekummert was / so liete H N. dorch synen Dener an em anspreken / unde em fragen, wo he syn Sake mit Augustyn unde der Druckerie anleggen wilde / so klagede he van vele groter Schaden die he daer by geleden hadde / unde oick noch lede: unde oick in+ wat al Peryckels van groter Beswaernisse dat he stonde, so idt openbaer quame, dat he solckes mit Augustyn +95 to Vyanen angerichtet hadde / unde to Wesel met em noch underhiele: So wart under mehr andere Worden to em gesecht, dat den Oldesten hen-up na Cöllen reisen wolde, dat nicht wydt boven Wesel was / um den handel des Denstes der Lieften daer vorth-an tho bedenen: unde so he van mehr thokomende Schaden unde vant Perickel der groter Beswaernissen, begerde befryet tho werden / so solde men em daer-nu wal thoe können denen.

10 Hyr-thoe overst gaf Plantyn vor Antwordt, dath he seer wal wolde dath he daer-van befryet ware / unde dat Augustyn oick geholpen ware synen Kost tho vordienen / so wart em daer-up gesecht, dat to alles wal Raedt sal gefonden werden / tho weten also: dath gy idtsulve allent dat by Augustinus van de Druckerie over gebleven is, H N. unsen Oldesten, tor vorförderinge synes Denstes, over-dragen sölen / so wil H N. oick Augustyn to demsulven Denste weder annemen / em in den Denst van der Druckerie laten arbeiden / unde willen iuw also alle iuwe Lasten unde Perickelen van den, afnemen / unde uns met datsulve erneren, tor underholdinge des Denstes der Lieften.

11 Dho Plantyn dit aldus overhört hadde / so merckede he oick wal dattet sulve den besten Middel was, um van idt Perickel unde der Belastinge dessulven befryet tho werden / unde sick daer-inne bewilligende, gaf he se also Schriften van syner eigener Handt over, dat he idt allent dat Augustyn van em under hadde, H N. den principaelsten van der Kompangy over-droege: Schreve oick an Augustyn, dat he idt allent solde laten volgen, synen Wille daer-mede tho doen.

+ 12 Ditsulve wart Augustyn angegeven / unde dath he to Collen by H N. komen solde: unde also to Cöllen, overdroege H N. mit Augustyn, dat he vor eine +95a
Belöninge des Jaers, H N. unde synen Denst bedenen solde / idt ware dan to wat Denste dath em H N. bederf ware / alse to drucken / to schriven / to reisen / edder to ichtes anders / unde altydt wonen solde, daer idt vör H N. to des Denstes örber, best solde gelegen zyn: unde quam also wonen to Cöllen / unde brachte de gantze Druckerie mit em / mit noch etlicke dudesche unde latynische Letteren, die H N. van overlangen tydt, vor den Denst alles bekostiget hadde / unde begaf sick am-eersten to idt schriven, um perfecte Exemplaren tho hebben / um to syner tydt daer-uth too mogen drucken.

Anatomische uitgave van Cornelius Bos en Antoine des Goys, Antwerpen, 1542
door Prosper Verheyden

Een onbekend gebleven Antwerpsche in-folio uitgave, 1542, is een dubbele reeks anatomische afbeeldingen in houtsneden met Fransche bijschriften in boekdruk. Er is geen exemplaar in het Museum Plantin-Moretus, geen in de Antwerpsche stadsbibliotheek, geen in de rijksbibliotheken te Brussel, 's-Gravenhage, Parijs, Londen; geen in Duitsche bibliotheken; geen te Straatsburg, te Montpellier, waar men mocht verhopen er een te vinden. En noch bij Brunet, noch bij Choulant(1) noch bij de historici der geneeskunde, noch bij die van onze drukkerij en graveerkunst wordt het dunne boek vermeld.

Het exemplaar, dat hier wordt beschreven, is sedert enkele jaren in de verzameling van den voortreffelijken Antwerpschen bibliofiel Edmond Denie.

Als boek is de uitgave reeds een curiosum: een reeks aan eene zijde bedrukte, toegevouwen velletjes, en dus ingericht als een vijftiendeeuwsch blokboek; de bedrukte bladzijden staan nu paarsgewijze tegenover elkaar en wisselen af met een paar onbedrukte; onderaan het titelblad wordt immers gezegd: 'En la maison de Cornelius Bos... *ces tables* se vendent.' Elk dubbel blad werd dus als een volksprent, een 'mannekensblad', ook afzonderlijk verkocht.

Zijn de randen van elk blad eenigszins besnoeid, liefst wat onregelmatig en soms met de schaar, toch kan men uitmaken dat

(1) Ludwig Choulant, *Graphische Incunabeln für Naturgeschichte und Medicin*; München, 1924; 'enthaltend Geschichte und Bibliographie der ersten naturhistorischen und medicinischen Drucke des XV. und XVI. Jahrhunderts, welche mit illustrirenden Abbildungen versehen sind'; de uitgave van 1858 is daarin bijgewerkt.

het formaat is ± 305 × 205 mm. Het tweede blad van elk velletje heeft een watermerk: een kan met handvat en versierd deksel waarop een vierblad tiert; maar al bestaat het heele boek uit slechts 10 dubbele bladen, de kan van het watermerk komt voor in vier verschillende gedaanten: op deze wordt de buik versierd met een heraldische lelie, tweeërlei van vorm, op gene met de letters R M, op een vierde blijft de minder regelmatig geteekende buik onversierd. Bij Briquet worden honderden merken van dien aard, naar welke sommige papierformaten 'pot' heeten, afgebeeld maar de RM-kan heeft hij niet en van een kan met lelie geeft hij slechts een voorbeeld, dat verwijst naar de jaren 1537-1547.

Opdat het papier niet zou doorscheuren in de rugvouw, daar waar de velletjes werden genaaid, werd het garen, in enkele daarvan, gehaald door gevouwen strookjes perkament. Om de brochure werd een tweevoudige omslag gelegd.

> De binnenste omslag dient als schutblad; het is een gevouwen vel papier, namelijk een met de signatuur f ij, gefolioteerd Fo. xlij, uit een Missale in-folio, rood en zwart gedrukt op twee kolommen, iets grooter van formaat dan de houtsneden-uitgave; de rug van de brochure kon aldus gelegd worden in een nieuwe vouw van het missaal-vel, die loopt over de eerste kolom van Fo. xlij^{r}; wat van het tweede blad te breed was werd weggesneden, zoodat één-derde kolom ontbreekt. Ook de onderste marge viel grootendeels weg. Toch werd niet een Missale verminkt. De nu verschoven rugvouw van het dubbel blad vertoont geen spoor van naad. Dit vel is makulatuur: op Fo. xlij^{v}, 1e kolom, einde 3^{n} regel, staat *Tract*^{9} rood gedrukt óver het slot van het versikel heen, d.i. over de zwart gedrukte woorden *tribulauit me*, terwijl in zwart reeds stond, op het einde van den volgenden regel, achter een haakje, *Tract*^{9}. De kopmarge van het dubbele blad is breed genoeg, n.l. 40 mm. In een gebonden missaal heeft dit vel met de roode drukfout nooit gezeten; grootere initialen zijn oningevuld gebleven. Men zou allicht uitmaken, had men genoeg materiaal bij der hand, tot welke uitgave het dubbel blad behoorde; maar deze liefhebberij loonde in dit geval haast niet de moeite. De buitenste omslag bestaat uit twee breede strooken perkament, die werden aan elkaar genaaid en het verkregen stuk werd onder en boven gezoomd; aan het rechtereind werd nóg een stuk perkament genaaid, dat nu dienst doet als een klap, die de snede aan de voorzijde beschermt en tot over de halve breedte van het dunne in-folio reikt. Een eenvoudig omslag van perkament heeft altijd het boek, dat er in was bevestigd, goed bewaard maar hier zijn zelfs een twintigtal bladen papier hun behoud verschuldigd aan een lapwerk bezorgd met argelooze huisvlijt. De drie stukken perkament zijn elk een geschonden zestiendeeuwsche oorkonde, met de onbeschreven zijde naar

buiten gekeerd. De twee groote stukken, die den eigenlijken omslag uitmaken, zijn in het Fransch gestelde acten; datgene, welk den overslag levert, heeft een Latijnschen tekst.
De aanvang van de eerste acte, het slot van de tweede en van alle drie het einde van de regels zullen hier weggesneden zijn, dáar onder de zoomen verborgen; maar behalve een paar namen en een datum verliezen wij daar niet veel bij.
In de eerste acte, Augustus 1530, teekenen meier en schepenen van Condé zekere schikkingen op, die genomen worden door Gilles Blasseau en zijne vrouw Martine Carlier betreffende hunne eigendommen. In de tweede wordt kond gedaan door 'Philippes de Halewyn, escuyer, conseillier civil de lempereur nostre sire es baillages de Tournay et Tourn(aisis) et garde du seel dudict seigneur ordonné en sa ville et cité dudict Tournay', dat voor twee Doorniksche notarissen verscheen Arnould Cousin, koopman in lijnwaad, wonende in Sint-Quintensparochie te Doornik, en een jaargeld toezegde aan zijn zoon Jehan Cousin, te wege in het Sint-Augustinusklooster in bedoelde stad geprofest te worden (datum weggesneden). In de derde acte, bezegeld te Doornik, den... Januari 1508, met (o.a.?) het zegel, zegt de tekst, van de collegiale kerk van Sint-Amatus te Douai, worden aan een Doorniksche kerk geestelijke gunsten verleend door Carolus de Crequy, decanus ecclesie Tornacensis.
Drie Henegouwsche oorkonden uit de eerste helft van de zestiende eeuw dienen tot kaft voor een verzameling houtsneden, die met haar Franschen tekst gemakkelijk genoeg haar weg zal hebben gevonden van Antwerpen naar Doornik of Condé.

De titel is (f. 1^{v}):

Description ou Anatomie de toutes || les parties du corps humain, en la quelle vng chascun Membre est par ces || lineamens peinctz & descriptz, & au vray viuemẽt exprime. Redigee en ces || Tables presentes, par le Renõme docteur en Medicine. M. Gaultier. H. Ryff || Medecin de la ville de Strasbourg. || Antoine des Goys studieux de medicine: || a .M. Vvauchier Raffay, concerge de la || maison imperiale en Bruxelles. &c. s. || C Ombien que Nature aiet... r. 35:... A envers le penult. de Iun. M.D.XLII. || ¶ Commune diuision de tous les membres tant || similaires comme dissimilaires. || Ces icy sont les membres Similaires, ainsi appelez... r. 46: En la maison de Cornelius Bos, en Anuers, en la Rue du lombars. || ces tables se uendent. ||

Op het titelblad staat dus ook de opdracht:

Combien que Nature aiet en son Theatre par vng diuin conseil fabrique toutes choses non indignes de haulte admiration: toutesfois elle na basty de

telle merueille chose, & tant admirable, q'est la fabrication, & harmonie du corps humain. De laquelle celluy qui est ignorãt, ne peult estre appele hõme: Entendu l'oracle du dieu Delphique, qui dit, Congnoys toy mesme. Dont en vain se iactent de scauoir grandes choses les Theologiens, Philosophes, Orateurs, Iuriscosultez, ou Medicins, s'ilz ignorent le domicile de l'ame, & demeure de la raison dicelle, de la quelle se persuadẽt estre Rabi, & plus excellens que nulz aultres mortelz. Mais certes ce le contraire: car celluy qui diligẽment enquerra, bien institue en l'anatomie, la Nature, ses operations, & la Raison dicelle estans en lhome: facilement come escript Plato, il peruiendra iusques a la cognoissance des dieux, de la quelle sort piete, avec Iustice & les aultres vertus. Parquoy veuillant remedier a ceste ignorance, iay volentier transfere en langue Frãcoise ces Tables anatomiq□s de l'incõparable docteur M. Gaultier H. Ryff. Les quelles proposent deuant les yeulx la conscription & Anatomie du domicile de l'ame, ensemble ses parties, ascavoir la situation & figures des os, le preuignemẽt des veines, Arteres, nerfz, auec les liaisons des muscles, & toutes aultres parties, tant interieures que exterieures. En oultre que la cognoissance de l'anatomie nest seulement necessaire & vtile aux Medecins & Philosophes: ains aussy a tous hõmes plaisante & honneste, & est seule (tesmoing Galenus,) qui fait les hõmes sages, & semblables auz dieux. Ie ne veulx maintenant memorer l'industrie de la translation, la quelle est indigne, ce neantmoins m'a este labeur de rendre le sens non seulement du latin, mais pour la meilleur part, de l'autheur grec. Tel quel qui soit. cest il publie soubz vostre Nom. entre les aultres raisons, car en ladministration de Anatomie vous este de solide iugement & eureuse experience, ie delaisse la doctrine & grace, dont par vne mirifique dexterite, sur tous les viuans, restituez les membres transposez par luxation ou fracture, en leur lieu naturel cõme si illecq auoit este le doigt de Dieu: de quoy tant de Princes & aultres en peuuent donne ample tesmonignage [!]. Suppliant de prendre en bonne p(ar)t ceste ma translation: & la deffendre contre la morsure de ceulx, qui sont plus facile a reprendre, que de scauoir aider la posterite par leurs labeurs. A envers le penult. de Iun. M.D.XLII.

Antoine des Goys, die zichzelf hier noemt ‘studieux de medicine’, een die zich toelegt op de studie van geneeskunde, schrijft dus onder den titel een voorrede, die tevens een opdracht is aan M. Wauchier Raffay, poortier, huisbewaarder van 's keizers hof te Brussel.

Wie den wonderlijken bouw van het menschelijk lichaam niet kent, zegt Antoine des Goys, is den naam van mensch onwaardig; sprak niet het orakel: ken uzelf[1]. IJdelijk beroemen zich

(1) Het Grieksche ‘ken uzelf’ ook bij ‘de bekende voorstelling van het menschelijk lichaam met de twaalf teekenen van den dierenriem’ en een Latijnsch gedicht over den mensch, in Nic. Brontius, *Libellus de utilitate et harmonia artium,* Antw., S. Cock, 1541 (Zie C.P. Burger Jr., in *Het Boek*, 1922, bl. 257-272: *Een geleerde schoolmeester en een geleerde boekdrukker*), zoodat Antoine des Goys zijn leermeester Brontius niet heeft vergeten waar sprake is van ontleed- en geneeskunde.

godgeleerden, wijsgeeren, taalsprekers, rechtsgeleerden en artsen dat zij daartoe veel weten, indien zij niet kennen de woning van de ziel, het verblijf van de rede, al maken zij ook zichzelven wijs dat zij meesters zijn op dit gebied en vernuftiger dan andere stervelingen. Het is net andersom; want wie, wel onderwezen in de ontleedkunde, vlijtig naspeurt het werk van de natuur en het waarom daarvan in den mensch, die zal, naar Plato schreef, lichtelijk komen tot besef van het goddelijke, en daaruit volgen alle deugden. Daarom heb ik in het Fransch willen vertalen deze anatomische tabellen van dien weergaloozen dokter Meester Wouter H. Ryff, waarin worden beschreven en afgebeeld het hulsel van de ziel en daarvan de verschillende deelen, met ligging, onderling verband en uitzicht van beenderen, zenuwen, aderen, spieren. Niet alleen voor arts en wijsgeer is kennis van anatomie nuttig; voor iedereen is ze genoeglijk en eervol; ja zij alleen, getuigt Galenus, brengt den mensch tot zulke wijsheid, die hemelsche volmaaktheid is. De arbeid van den vertaler is niet waard dat ik erover praat maar laat ik toch zeggen dat het mij moeite heeft gekost de beteekenis van de Latijnsche en vooral van de Grieksche termen weer te geven. Het werk wordt u opgedragen, onder meer andere redenen om deze, dat gij in het toepassen van anatomische kennis zoo juist begrip en zooveel ervaring met welslagen hebt betoond, gezwegen nog van uwe wetenschap en begaafdheid, zoodat gij, wonderlijk behendig, de ledematen, die werden ontwricht door kneuzing of breuk, in hun natuurlijken stand herstelt alsof de vinger Gods ermee gemoeid ware; zoovelen zijn er, ja ook vorsten, die het kunnen getuigen. (Dan volgt het gewone refreintje over de bedillers.) - Te Antwerpen, den 29^{n} Juni 1542.

Wat als *Description ou Anatomie de toutes tes parties du corps humain,* vertaling naar G.H. Ryff, wordt geboden door Antoine des Goys en Cornelius Bos, is eene reeks van negentien houtsneden, met een typographisch bijschrift boven elke plaat; de dubbele bladen worden, telkens onderaan de bijschriften, gemerkt A-E en a-e; de vijf eerste (9 houtsneden) worden besteed aan het afbeelden en aanduiden van deelen en organen van het menschelijk lichaam in zijn geheel: ingewanden bij man en vrouw, spieren, aders, geraamte; de vijf laatste (10 houtsneden) betref-

fen het hoofd: mond, schedel, hersenen. Uit het exemplaar is weggeknipt het tweede blad van vel a, met de tweede van de houtsneden die het hoofd behandelen. De tekst bovenaan de laatste houtsnede, op het tweede blad van vel e, begint: ‘Ceste & derniere figure, demo(n)stre le dedans ou le partie interieure de l'os du Cerviau...’; zoodat de reeks ‘tables’ sluit met dit vel e.

De zeer korte Fransche teksten van Antoine des Goys en de houtsneden gaan terug tot de oorspronkelijke Straatsburger uitgave, 1541,[1] met uitvoeriger Duitschen tekst, waarvan hier de lange titel volgt:

> DEs aller fürtrefflichsten, hoechsten unnd adelichsten gschoepffs aller Creaturen, von Got dem Herren, schoepffer aller ding auff erden, erschaffen, Das ist, des menschen (oder dein selbst) warhafftige beschreibung oder Anatomi, seines wunderbarlichen usprungs, entfaengknisz, schoepffung inn mutter leib, und sorglicher geburt, sampt künstlicher und artlicher Contrafactur, aller eüsserlicher und innerlicher glider unnd glidstuck, ausz welchen der mensch wunderbarlich zusamen gesetzt ist, mit gnugsamer, eygentlicher und gründtlicher erklaerung jrer vielfaltigen nutzbarkeyt, krefft, würckung, natur und vermoegen, warzu sy von Got dem Almechtigen verordnet seind. Die trefflichen und unauszsprechlichen wunderwerck Gott des Herren, in disem irdischen gschoepff und sterblichen Coerper, augenscheinlich zuerkennen unnd mercken. Allen denen so die herrlichen unergründtlichen wunderwerck Gottes unnd würckung der natur, zu lob unnd ehr des Schoepffers, nutz und wolfart jres nechsten, betrachten und erkündigen wolten, von unzaelicher vilfaltiger nutzbarkeyt wegen menschlicher bloedigkeyt, ausz sunderlichem geneygtem willen, erstmals inn Teütsche sprach verfasset und an tag geben. Vormals weder gesehen noch gelesen worden.
> Durch M. Gualtherum Hermenium Ryff, Argentinum, Medicum.
> Kumt her, und schawet die werck des Herren, dann der Herr ist wunderbar, und seine werck unergründtlich. M.D.XLI. Mit Künigklicher Maie. Freiheyt.
> Bl. 2v: Ehr Gott, dein acht, diewelt vernicht,
> dein seel ewig, der leib verblicht.
> [Daaronder, htsn.: geraamte, op linkerzij gezien; onderschrift, in rom.: Viuimus heu morti, mortiqz nascimur omnes.]

F. 73b, onderaan: Zu Straszburg bey Balthassar Beck.
Het boek is een kl. in-folio van 84 bladen; de tekst staat in romein.
F. 2a, een ‘Vorred’, die een opdracht is aan hertog Albrecht

(1) Vermeld bij Choulant, uitg. 1843, S. 17; uitg. 1852, S. 55. Exemplaren in UB Leuven (vóór Mei 1940), UB Göttingen, UB Breslau.

van Mecklenburg, gedateerd uit Straatsburg, den 1n September 1541; de schrijver betoogt daarin waarom hij werd 'fürnemlich verursacht', 'sollich geschoepf', namelijk het menschelijk lichaam, 'auf das fleissigst und ordentlichst in Teütscher sprach zubeschreiben.'

De passage van de Fransche opdracht, waarin Antoine des Goys het heeft over deze 'theologiens, philosophes, orateurs, jurisconsultez ou medicins', die zich op hun wetenschap veel laten voorstaan al kennen zij niets van den bouw van het menschelijk lichaam, ontleent hij aan Ryff's eigen voorrede:

> ...Fürwar es künden sich weder die Philosophi, oder so sich der erkündiging natürlicher ding annemmen, noch die grossen zänckischen Juristen, prachtichsten Oratores, unnd hochsinnigen Theologen, ihrer kunst unnd wissens nit hoch rühmen, wa ihnen das gefäss und geschirr der selen, in welchem der mensch alle Creaturen übertrifft, unbekant ist, ich geschweig der ärtzt, unnd so sich leiblicher Chur annemmen, welche on solche erkandtnisz, gar nichts ausrichten oder schaffen mögen in ihrer kunst...

Ook het betoog hoe de anatomie aanleiding geeft om God te eeren in zijn schepsel heeft Antoine des Goys zijn Duitsch voorbeeld nagezegd.

Bij D. Ludwig Choulant, *Die anatomische Abbildungen des XV. und XVI. Jahrhunderts historisch und bibliographish erläutert*; Leipzig, 1843, vindt men reeds, S. 17, behalve den titel van Ryff's werk in deze Duitsche uitgave 1541, een veel strenger beoordeeling dan de óf argeloos- óf gemaakt-geestdriftige van den Antwerpschen vertaler, die, samen met Cornelis Bos, de reeks platen zocht aan den man te brengen. Choulant zegt over de Duitsche uitgave 1541 (de twee Fransche en de Latijnsche bewerkingen kent hij niet):

> Im Ganzen einige vierzig Abbildungen, zum Theil ganze Folio-platten, zum Theil kleine eingedruckte, sämmtlich Holzschnitte, mehrere sind wiederholt; die Arbeit des Holzschneiders ist besser, als die des anatomischen Zeichners. Ryff zeigt sich auch hier als Plagiarius, wie überall; so sind namentlich mehrere von Eichmann's Abbildungen des Kopfes und Gehirnes aufgenommen und zwar in veränderten Nachschnitten; ebenso scheint aus den von Vesal i. J. 1538 herausgegebenen Tafeln Vieles entlehnt zu seyn und vielleicht deutet Vesal hierauf in seinem Briefe an Oporin vor dem Werke De corporis humani fabrica(1) hin, wenn er sagt... [enz.] Aus demselben Briefe Vesal's

(1) Het werk van Vesalius verscheen te Bazel, bij Oporinus, 1543; de brief, die erin wordt afgedrukt, is gedateerd 24 Aug. (1542).

> an Oporin geht vor, dass man ausserdem noch zu Augsburg, Cöln und Paris verstümmelte Nachschnitte seiner Tafeln gemacht habe, mit welchen er wenig zufrieden war, die wir aber nicht näher anzugeben vermögen.

Heeft Ryff ontleend aan den Marburger professor Dryander, Johann Eichmann, die reeds in 1537 en 1541 vijftien houtsneden betreffende hoofd en hersenen liet verschijnen in zijne *Anatomia* en in de door hem bezorgde uitgave van Mundinus' *Anatomia*, Dryander zelf heeft een aantal houtsneden aan Berengario's *Commentaria,* Bologna, 1521, ontleend, eveneens door ze te laten nagraveeren. Niet over de Antwerpsche Franschtalige extracten van Ryff's werk heeft Vesalius zich in zijn brief aan Oporinus beklaagd - maar of hij, tusschen den 29^{n} Juni en den 24^{n} Augustus 1542, een exemplaar heeft te zien gekregen?

De groote vulgarisateur Ryff is dan door onze beide Antwerpsche industrieelen op zijne beurt, poets wederom poets, gevulgariseerd geworden.(1) Want om de ‘tables’, die te koop waren in de Lombaardstraat, tot stand te brengen, zijn ze als volgt te werk gegaan. Cornelis Bos, de graveur, sneed de meest interessante platen uit Ryff's *Anatomi*, ik zal maar zeggen ‘eenvoudig’ na, versta: met zeer groote, met pijnlijke en natuurlijk toch niet microscopische nauwgezetheid - en had hij misschien ook houtblokken gekocht of gehuurd van Eichmann? Maar dàt komt niet waarschijnlijk voor, straks blijkt wel waarom. Antoine des Goys vertaalde niet integraal, hij besnoeide sterk de beschrijvingen van Ryff, hij liet het overgrootste deel van dezes teksten weg, zoodat er, boven elke houtsnede, nog enkel eenige regels toelichting overblijven met verwijzing naar de letters, die in de plaat de verschillende organen aanduiden.

Gaat men de houtsneden van de Straatsburger uitgave 1541 naast die van de Antwerpsche 1542 leggen, dan bemerkt men in alle onderdeden zulke verschillen, die geenszins van een min of meer goed afdrukken voortkomen maar van de blokken zelf. Terwijl de platen uit 1541 hier en daar reeds een beschadiging vertoonen, b.v.b. randjes en vooruitstekende hulplijnen, waarin

(1) Zoo heeft bijvoorbeeld de kruidkundige Leonhard Fuchs zich beklaagd, in een opdracht aan Ant. Fugger, in *Primi de stirpium historia commentariorum tomi vivi imagines,* Bazel, 1545, over het nabootsen van de houtsneden van zijn groot kruidboek in een uitgave bezorgd door Walter H. Ryff bij Egenolf, te Frankfort.

stukken zijn weggebroken, zijn die randjes integendeel gaaf bij de platen uit 1542. In bijwerk vooral - ornamenten van een stoel, begroeiden grond, enz. - heeft de Antwerpsche nasnijder zich hier en daar eenige vrijheid tegenover de Straatsburger modellen veroorloofd; enkele malen heeft hij ook letters in de figuren verwaarloosd of verknoeid, een andere gedaante eraan gegeven, soms verkeerd gesteld waar ze goed staan in het model; niet alleen schraveeringen in schaduwen verschillen in beide platen, zoodat de lichtpartijen een ander uitzicht krijgen, maar ook grovere details, haarlokken, borsttepels, aderen bij hart en maag, hersenspleten, enz.; stippellijnen in de voorstelling van het gehemelte zullen veel regelmatiger zijn in de Antwerpsche plaat; een rasp, uit een stel heelkundige instrumenten, is te Antwerpen, eenvoudiger geteekend, een vijltje geworden. Enzoovoorts. De te Antwerpen gebruikte platen zijn niet, b.v.b. door Dryander geleverd, de voorbeelden van de Straatsburger gravures geweest, maar omgekeerd; zij trachten deze laatste te benaderen - en doen dat zeer wel, kleinigheden uitgezonderd, die minder duidelijk werden of niet recht begrepen.

De beide spiermannen in de Antwerpsche uitgave hebben een geheel ander uitzicht dan die van de Duitsche; hadden des Goys en Bos zich de blokken van deze houtsneden misschien ergens aangeschaft?

Van Ryff's werk heeft Chr. Wechel, te Parijs, een Fransche vertaling[1] uitgegeven in 1543, een Latijnsche in 1543[2] en in 1545[3]; hier volgen de titels van de Fransche en van de tweede Latijnsche uitgave:

> Description Anatomique de toutes les parties du corps humain expriment au vif tous les membres, redigée en tables par maistre Gualther H. Ryff. medecin de Strasbourg. Devant laquelle sont premises aulcunes reigles de Phlebotomie lesquelles fault observer en tirant du sang. le tout diligemment colligé par le mesme. (*Drukkersmerk met Pegasus.*) On les vend a Paris, en la maison de Chrestien Wechel, demeurant en la rue sainct Iacques, a lescu de Basle. & en la rue sainct Iehan de Beauvais au Cheval volant. Lan M.D.XLIII.

(1) Ex. in British Museum, geen in Bibl. Nationale te Parijs.
(2) Ex. in UB Leuven, vóór Mei 1940.
(3) Ex. in British Museum.

> Anatomica omnium humani corporis partium descriptio, picturae lineamentis singula membra ad vivum exprimens, in tabulas redacta, operâ & diligentiâ M. Gualtheri H. Ryff. Argentini Medici. Quibus praemissi sunt phlebotomiae canones aliquot maximè considerandi in missione sanguinis, vigilantissimè collecti & in lucem editi operâ eiusdem. (*Drukkersmerk met Pegasus*) Parisiis, Apud Christianum wechelum sub scuto Basiliensi in vico Iacobaeo: & sub Pegaso in vico Bellouacensi. Anno M.D.XLV.

Evenals in de Antwerpsche uitgave worden in de drie Parijzer drukken weggelaten drie groepen houtsneden, die wel in het Straatsburgsche boek staan: de ontwikkeling van de vrucht, het schema van het oog en de bladzij chirurgische instrumenten. Wechel gebruikt dezelfde houtsneden, welke te Straatsburg dienden: hij heeft met Ryff of met Beck een overeenkomst gehad. De Parijzer teksten volgen, met weglating van deelen die bij de niet overgenomen figuren behooren, vrij trouw den Duitschen; de Fransche vertaling verschenen bij Wechel is dus veel uitvoeriger, en zij is een andere dan die van Antoine des Goys, ook in de overeenstemmende bijschriften. Er is een ongedateerd Epistre de l'autheur au Lecteur op titelblad verso van de Fransche uitgave. Wechel en des Goys hebben dus elk afzonderlijk gewerkt; de eerste geeft ongeveer het heele boek van Ryff in vertalingen, de andere wou slechts, met medewerking van Bos, (en op dezes initiatief?) eene reeks meer als volksprenten bedoelde, vast ook afzonderlijk te koop gestelde bladen uitgeven (‘ces tables se vendent’). Daartoe wees de oorspronkelijke Straatsburger uitgave den weg, hoewel de bijschriften, min practisch, doorgaans daar op de keerzijde van de platen voorkomen en soms ook meer dan eene bladzijde beslaan. Wechel kondigde trouwens ook aan: ‘rédigée en tables’, ‘in tabulas redacta.’

Vesalius' *De humani corporis fabrica librorum Epitome* verscheen te Bazel, bij Oporinus, in 1543, ‘kort na de Fabrica en is nog zeldzamer...: ...Epitome verscheen in 14 losse bladen, welke in den loop der eeuwen zijn weggeraakt.’[1] Vond Oporinus dat, met nauwkeuriger platen en wetenschappelijk beter verant-

(1) J.S. Theissen, *Catalogus van de Tentoonstelling der Universiteits-bibliotheek, Amsterdam 1932;* bl. 85, n^{r} 548, waar over Epitome nog wordt gezegd: ‘Er zijn slechts drie exemplaren van bekend, namelijk één in de U.B. te Leiden, één in die te Utrecht en één in de biblioth. van de Nederl. Maatsch. t.b.d. Geneesk. (A'dam U.B.)’

woorden tekst, het initiatief van de beide Antwerpsche vulgarisateurs van Ryff profijtig kon nagevolgd worden?

Anatomische houtsneden met verklarende teksten verschenen, als prenten op losse bladen, sedert het einde van de 15e eeuw (Schreiber, 1923) en bleven, later vervangen door kopersneden, langer dan een eeuw koopers vinden.

Sommige van de velerlei tractaten van den Straatsburger stadsgeneesheer Ryff werden ook in het Nederlandsch vertaald. Jan Roelants, de Antwerpsche drukker (1536-1570) die, naar het voorbeeld van Willem Vorsterman, echter met minder grootsch opzet, zoo menig aardig boekje in de volkstaal liet verschijnen tot verspreiding van practische kennis - geneeskunde, aardrijkskunde, enz. - gaf uit, in 1553, *Een costelyk tractaetken inhoudende dye kennissen oorsake ende rechte genesinge des Steens in den Nieren, Lendenen, oft inder Blasen sonder snyden met seer excellenten Recepten ende Medicijnen... noch hoe... dat sys niet meer crijghen en sullen, ende oock mede die verdrijvinghe des Sants oft Graveels... door den gheleerden ende experten Doctoor Gualterus Rijff Medecijn der Stadt van Straesborch.* 4o(1)

Cornelius Bos

'En la maison de Cornelius Bos, en Anvers, en la Rue du lombars, ces tables se vendent', zegt de titel van de anatomische uitgave. In de Lombaardstraat, tusschen Lombaardevest en Everdijstraat, was er slechts één boekwinkel, ééne boekdrukkerij, die van de weduwe van Marten De Keyser, wier helper en opvolger vermoedelijk is geweest Antoine des Goys. In die korte zijstraat van de met boekwinkels altijd gezegende Lombaardevest, verkoopt Cornelius Bos anatomische prenten, in 1542; zijn huis hoeft niet nader aangewezen te worden, gij kunt niet missen - laat het adres der weduwe De Keyser wezen 'en la rue des

(1) Zie V.A. dela Montagne, *Antwerpsche Drukkersmerken*, in *Tijdschrift voor Boek- en Bibliotheekwezen,* III, 1905, bl. 257. - Een ex. van het *Tractaetken* in den veilingcatalogus der boeken van wijlen Leonard Willems, Gent (veiling Amsterdam, 10 Januari 1939), nr 126.

Lombars près lenseigne de St. Jherome' (en het huis Sint-Jeronimus staat immers op de Lombaardevest, zoodat de weduwe De Keyser naast den hoek woonde - 'naest St. Jeronimus, op de Lombaerdevest' woont in 1542 Peeter Snoeys.) Werkte Bos misschien in de oudere drukkerij zelve, die in 1539 haar laatste boek laat verschijnen(1) en wier gerief in des Goys' handen komt?(2)

Zeker, al de zestiendeeuwsche drukkers, boekhandelaars, figuersnyders, boekbinders te Antwerpen zijn zoowat buren; maar, al zou des Goys verhuisd zijn naar den Pand - een stap verder, tusschen Lombaardevest en Onze-Lieve-Vrouwe-kerkhof gelegen, waar toch méér kliënten komen - het ziet er naar uit of hij Bos heeft geïnstalleerd in de zijstraat, in het huis van de weduwe, waar hijzelf blijkbaar eenigszins thuis is geweest.

Heeft misschien Bos zijne platen naar Ryff met de vertaalde bijschriften van Antoine des Goys zelf gedrukt? 'Drucker of figuersnyder' zal de schout van Antwerpen hem twee jaar later noemen; maar boekdruk is toch veeleer het vak van des Goys.

Cornelis Bos is bekend als graveur: de Liggeren teekenen op, bl. 137, dat in 1540 als vrijmeester in de Sint-Lucasgilde wordt ontvangen 'Cornelis Bos figuersnider'.

Dr. Alfred von Wurzbach, *Niederländisches Künstler-Lexikon,* 1911, kent Cornelis Bos (Bus, Bosch, Boissens, Sylvius) als 'Kupferstecher und Kunsthandler'; in de lange lijst van Bos' gravures vermeldt hij, n^{r} 46: 'Die Anatomie des männlichen und weiblichen Körpers (nach H. Guldenmundts Holzschnitt) 2 Flugblätter. Kupferstiche mit lateinischem Text. Antverpiae apud Joannem Crinitum, 1540.' Hij kent hem dus niet als maker van houtsneden.

Naar Max Lehrs, *Die Kupferstichsammlung der Stadt Breslau*, in *Jahrbücher der königlichen Preussischen Kunstsammlungen,* III, 1882, S. 217, beschrijft A. Delen, *Histoire de la Gravure dans les anciens Pays-Bas,* II, 1935, p. 69, enkele houtsneden van Bos, die met zijn monogram zijn voorzien.

(1) Zie W. Nyhoff en M.E. Kronenberg, *Nederlandsche Bibliographie 1500-1540.*

(2) Zie Wouter Nyhoff, *L'Art typographique dans les Pays-Bas pendant les années 1500 à 1540,* 's-Gravenhage, 1926; p. 30.

In F.G. Waller's *Biographisch Woordenboek van Noord-Nederlandsche Graveurs,* 's-Gravenhage, M. Nijhoff, 1938, is Cornelis Bos (Bosch, Bus, Sylvius) bekend als plaatsnijder, houtsnijder, uitgever, teekenaar, kunstverkooper, geboren te 's-Hertogenbosch ± 1506-10, overleden na 1563; werkzaam te Rome, enz. Geen woord over het verblijf van Cornelis Bos te Antwerpen. Overigens wordt daar een heele bibliographie medegedeeld.

Wij zullen dan Cornelis Bos, die te Antwerpen, voor Jan Crinitus, in 1540, anatomische houtsneden overbrengt in kopersnede, en zelf ook op hout heeft gegraveerd, moeten beschouwen als de man, die de houtsneden uit Ryff's *Des Menschen Beschreibung oder Anatomi,* 1541, trek voor trek heeft gekopieerd in 1542, en deze nagemaakte prenten heeft zelf gedrukt, of heeft laten drukken door Antoine des Goys, die hem de bijschriften leverde en daartoe Ryff's teksten excerpeerde en vertaalde. Het succes van de anatomische platen, die Bos voor Crinitus nasneed, zal hem wel hebben aangezet, méér en beter te doen voor eigen rekening. En bracht Bos deze immers gemakkelijk te verkoopen ‘tables’ van Ryff's *Anatomi* ook in losse bladen aan den man, als een soort volksprenten, zou hij ze niet ook met een Nederlandschen tekst hebben uitgegeven? Misschien komen exemplaren van zulke uitgave ook nog eens te voorschijn.

De Bosschenaar Cornelis Bos kwam, na een verblijf in Italië, zich te Antwerpen vestigen. Het Vierschaerboeck teekent op, als hebbende poortersrecht verkregen, den 1^{n} April 1540 ante pascha [1541]: ‘Cornelis Willem, Claussone, van sHertogenbossche figuersnyder in coper, int.’ Is dit Bos? Het kan toch samenvallen met zijne intrede in de Sint-Lucasgilde, nog geacteerd onder 1540.

De Antwerpsche archivaris Frederik Verachter, wiens in 1858 alfabetisch gebundelde aanteekeningen over Antwerpsche graveurs[(1)] door Delen worden gebruikt, heeft een jammerlijke verwarring gesticht: op f. 17, waar hij bovenaan ‘Bos’ schrijft, teekent hij een archiefstuk op, dat betreft Balthazar Gheertssen

(1) *Documents historiques et généalogiques concernant tous les artistes Graveurs, qui ont exercé leur art à Anvers, depuis le 15e siècle jusqu'à ce jour, recueillis par Frédéric Verachter, archiviste, ancien bibliothécaire de la ville. Anvers, rue du Couvent n° 1872. 1858.* - Handschrift, vier deelen, in het Antwerpsche stadsarchief.

alias Bos (10 8ber 1562) en laat daarop volgen twee excerpten betreffende Cornelis Buys, schilder, namelijk uit de schepenbrieven H. & St. f. 52, 8^{n} Nov. 1555, en H. & St. f. 53, 16 Dec. 1555; zoodat reeds Verachter meende dat Buys ook graveur was en dat men hem ook Bos had geheeten. Over Cornelis Bos heeft hij echter niets aangeteekend.

De figuersnyder Cornelis Bos en de schilder Cornelis Buys worden nu bij Delen door elkaar gehaspeld - al had von Wurzbach niet deze vergissing begaan. Zoo kan men dan lezen bij Delen, t.a.p., p. 68, dat Cornelis Bos, c. 1530 terug uit Italië gekomen, te Antwerpen Marie Metsys huwt, de dochter van Quinten en van Aleydis van Thuylt; in 1534 het huis ‘le Serpent d'Or’, in de Hochstetterstraat, koopt (verwijzing naar een tekst uit ‘Archives d'Anvers, Wijkboeken’, waaruit echter niet dàt blijkt, maar dat, in 1555, Marie Massys, weleer vrouw van Corn. Buys, uit den echt gescheiden sedert 1540, verklaart geen recht te willen hebben aan tGulde Serpent, welk huis haar gewezen echtgenoot kocht vóór de echtscheiding en pas heeft verkocht); dat Bos, in 1540, als vrijmeester in de Sint-Lucasgilde komt; in 1544 wordt vervolgd ‘par l'Inquisition’, zijne have verbeurt en vlucht (verwijzing naar Pinchart); hertrouwt met Alijt Goossens, en te Groningen sterft vóór 22 April 1556, wanneer Hans Liefrinck bekent koperen platen en prenten, nagelaten door Bos, te hebben gekocht (verwijzing naar een opstel van F. Jos van den Branden, die het Antwerpsch Stadsarchief citeert).

Dezen hutsepot te schiften is geen heksenwerk.

Het onderscheid tusschen de tijd- en gedurende enkele jaren ook stadgenooten Cornelis Bos, den graveur, die geen schilder is, en Cornelis Buys, den schilder, die niet heeft gegraveerd, wordt duidelijk als men teruggaat tot de archiefbronnen, gemakkelijk genoeg te bereiken langs die gerieflijke excerpten en tafels van wijlen ridder L. de Burbure, in het Antwerpsch stadsarchief, en gedeeltelijk ook langs den weg aangewezen door Pinchart - die trouwens voert tot integraal gepubliceerde teksten.

Eerst gezien wat voor een man is Buys.

Cornelis Buys Vranckenssone is, vóór 13 October 1531, gehuwd met Mariken Massijs, dochter van wijlen meester Quinten Massijs en van Katlijne Heyns, dezes tweede vrouw. Buys bezit,

sedert 1530, het huis De groote Schuerwegge, aan den Dryhoeck, in de Gasthuisstraat; het heet in 1532 Het Gulden Serpent; hij heeft twist met zijn schoonmoeder en haar tweeden man, wegens geldzaken betreffende dit huis en schepenen stellen hem in het ongelijk; in 1534-35 koopt hij een huis in de Hochstetterstraat, dat hij insgelijks noemt Het Gulden Serpent; 18 September 1540, echtscheiding van Cornelis Buys en Marie Massys; 7 October 1540, Buys verkoopt een rente op Het Gulden Serpent in de Hochstetterstraat; 23 Januari 1545, Cornelis Buys en zijn naaste gebuur, procureur Jan de la Cerna, zullen scheidsrechters laten uitspraak doen over een geschil betreffende beider huizen in de Hochstetterstraat; 1550, Buys koopt de rente terug; 8 November 1555, Buys verkoopt het huis; 16 December 1555, Marie Massys verklaart, tot geruststelling van den kooper, dat zij geen aanspraak maakt op eenig eigendomsrecht betreffende dit huis, al heeft Buys het gekocht toen zij nog met hem was gehuwd.(1)

A. von Wurzbach meent een schilderij van Cornelis Buys, uit 1560, te kunnen aanwijzen.

Cornelis Bos echter, die in 1542 de platen van Ryff's *Anatomi* nasnijdt en in de Lombaardstraat woont, is noch gehuwd geweest met Mariken Massijs, noch heeft hij een eigen huis gehad in de meer aristocratische Hochstetterstraat evenmin als elders; hij had alleen ‘haeffelicke goeden’ toen hij de vlucht nam, in 1544: ‘mits dien aldair egheene erffelicke goeden bevonden en zyn geweest’; en toen hij stierf, vóór 22 April 1556, vermoedelijk niet veel vroeger, en te Groningen, zeggen twee acten, liet hij minderjarige kinderen na, zoowel uit zijn eerste huwelijk, met Lynken vanden Bossche, als uit een tweede, met Alijt Goossens.

Cornelis Bos werd niet ‘poursuivi par l'Inquisition’ (aldus omschrijft Delen de woorden van Pinchart, die, juister, hoewel niet heelemaal juist, zegt: ‘Bos ou Van den Bossche (Corneille), - imprimeur et graveur (figuersnyder) à Anvers, eut, vers 1544,

(1) De volgende stukken in het Antwerpsch Stadsarchief komen hierbij te pas:
Schepenbr. Keyser & Ryt, 1531, f. 179[1], 12 Oct. en 13 Oct. 1531; Vonnisboek 1529-'32, f. 145, vonnis 3 Sept. 1532; Schepenbr. Keyser & Wesemb. 1536, F. 32; Schepenbr. Wesemb. & Graph, 1540, I, f. 176; 7 Oct.; Schepenbr. Wesemb. & Graph., 1545, II, f. 149; Schepenbr. Ryt & Halle, 1550, II, f. 234; 21 Aug.; Schepenbr. Halle & Steydlen, 1555, II, f. 52, 53; Notaris sHertogen senior, 22 April 1556, twee acten.

ses meubles confisqués, parce qu'il avait embrassé la réforme: il était alors fugitif.') Hij werd 'bij verstek door den Raad van Brabant gebannen, vóór 13 Januari 1545'; en de heele geschiedenis staat te boek in register 19669, 'Chambre des Comptes', Rijksarchief te Brussel, naar hetwelk Pinchart trouwens verwijst (*Archives des Arts,* II, Gent, 1863, p. 1) en waarvan de tekst in extenso wordt overgedrukt bij J. Frederichs, *De Secte der Loïsten of Antwerpsche Libertijnen,* Gent, 1891; Bijlagen, bl. 48; in welk register - het is de 'iij^{e} ende Leste Rekeninge heeren Willems van den Werve marcgrave van Antwerpen, van zekeren geconfisqueerden goeden vanden Lutherianen tantwerpen geexecuteert', loopende over anderhalf jaar tot sint-Jansmis 1550, maar verwijzende naar confiscaties van 1540-1550(1) - men leest, f. ij (ik citeer het origineel):

> Item noch ontfangen uuyt handen van Janne Roelants ende lysken herrebouts weduwe wylen Jans geerincx outcleercoopers in minderinge van den vercochten huysraet ende meublen van Cornelis vanden bossche drucker of figuersnyder die ter causen van heresie ende als mede aenhanger des voirss. Eloy pruystinck geweest hebbende gevlucht is geweest ende hem by vonnisse van mynen heeren vanden Rade in brabant te dier causen hadde laten contumaceren ende bannen ende alsoe daerom zynen goeden byden voirss. oudecleercoopers ter presentien van Janne boel executeur in brabant vercocht, ende welcke Jan boel oft ontfanger van der exploiten in brabant van der resten van den voirss. vercochten goeden als die ontfangen hebbende verantwoorden moeten, compt hier ontfaen vj lb xiij s. ix d.

En verder, bij posten waarover of de procureur-generaal in Brabant, of de ontvanger van de explooten of Jan Boel(2) afrekening verschuldigd zijn:

(1) Deze rekening heb ik reeds gebruikt bl. 120 in mijn opstel *De Antwerpsche boekdrukker Henrick Eckert van Homberch alias Butzbach,* '*Bosbas*', *en zijn* '*herdoopte*' *weduwe,* in dit tijdschrift, 16^{e}-17^{e} jrg., 1938-39, bl. 103-121.
In deze rekening komen o.m. ook voor posten betreffende de onthoofding van den boekdrukker Jacob van Liesvelt, van meester Peeter Schuddematte en zijne gezellen, en het ter dood brengen van Eloy Pruystinck en zijne aanhangers.

(2) Hij wordt verder genoemd, behalve 'executeur in Brabant', soms ook 'bode te peerde' van den Raad van Brabant.

> Ende in den yersten. Van de reste van den vercochten have ende huysraet van Cornelis bos figuersnyder van den welcken eensdeels hier voer ontfanck gemaect wort ende dander deele by den voirss. ontfanger ontfangen is.[1]

De 'heresie' van Cornelis Bos was dus geen andere dan zijn lidmaatschap van de secte van Loy den Schaliedekker, Eloy Pruystinck, wiens 'leer' vroeger door Luther zelf werd aangeklaagd bij het stadsbestuur van Antwerpen. Pinchart gist dat vlucht en veroordeeling van Bos gebeurden omstreeks 1544; dat zal wel uitkomen: Pruystinck werd verbrand, zijne makkers werden onthoofd in October 1544.

Loïsten zijn geen anabaptisten, zij zijn een soort godsdienstige vrijgeesten, 'libertijnen', wier niet streng omschreven, niet erg duidelijke belijdenis en theorie tot losbandigheden zouden hebben gevoerd[2] - maar waarop deze beschuldiging steunt komt men niet te weten.

'Naar Holland vloden deze ketters niet, zegt Diercxsens, daar de kettervervolging er zeer streng was...' (Frederichs, bl. XLIX) Cornelis Bos is nochtans, na veel zwerven, terecht gekomen te Groningen, waar verwanten van zijne tweede vrouw woonden. Dat hij gestorven is vóór den 22^{n} April 1556 blijkt uit de acte naar welke wordt verwezen in het opstel van F. Jos. van den Branden over den graveur Balthazar Bos, maar behalve deze acte is er een tweede, die werd voorbijgezien door van den Branden (en dus ook niet bekend is bij Delen) en beide acten werden verleden, vóór notaris sHertogen senior, te Antwerpen, denzelfden dag: Hans Liefrinck, figuersnydere, belooft te zullen betalen 'coperen

(1) Zie de bedoelde afrekening ook bij J. Frederichs, t.a.p., Bijlagen, bl. 63:
'In den iersten bringt desen ontfanger hier alleenlick ter rekening alle die haeffelicke goeden bevonden ten huyse Cornelis vanden Bossche, die welcke beloopen totter somme van cxxiiij £ vj sch. vj d. Artois, die welcke vercocht es geweest by Janne Roelants outcleercoopere ende in presencien vanden clerck vanden bloede, ende mits dien aldair egheene erffelicke goeden bevonden en zijn geweest Alhier alleenlick voer de voerseide haeffelicke goeden ter sommen van cxxiiij £ vj s. vj d. Artois.
Op den bladrand: 'Dese partye wert aengenomen in ontfange uuyt crachte der voerseiden commissien inventaris vanden vercochten haven des voerseiden Cornelis vanden Bossche ende der attestatien Jan Roelants outcleercooperen, onder den selven inventaris gestelt missive vanden substituyt vanden procureur generael hier te samen overgegeven.'

(2) J. Frederichs, t.a.p., bl. XXIII-XXIX.

platen ende figueren van druckeryen by den voirn. Cornelis bosch achtergelaeten'; in de eene acte namelijk 288 gulden, voor Alyt Goossens, 'van Cornelis bosch tot groeninghen gestorven zynde, soo tot haeren behoeff ende tot behoeff van haren ende des voirn. Cornelis bosch kinderen wylen'; en, in de tweede acte, 135 gulden ten behoeve van de kinderen van Cornelis bosch 'daer moeder af was Lyncken van den bossche.' Voor de weduwe treedt op 'als volmechtich' Joeryen Goessens, uit Groningen, voor de moederlooze kinderen hun voogd Erasmus Lepelmakere, uit dezelfde stad.

Een tiental berichten dus, uit de jaren 1530-1555, over den Antwerpschen schilder Cornelis Buys, die vrijmeester is in de Sint-Lucasgilde, in 1538, wanneer hij tot leerling krijgt, volgens de liggeren, Christoffel Moralys.

Over Cornelis Bos, den graveur, - zie de lange lijst van zijne werken bij von Wurzbach - vrijmeester twee jaar na Buys, hebben we, naast het Antwerpsch adres van zijne anatomische uitgave 1542, de berichten van den schout en van een notaris en een paar andere archiefteksten. Juist in de periode wanneer Bos, met verlies van huisraad en arbeidsgerief, dat is al wat hij bezat, een doodvonnis kon ontvluchten, is de vrij lastige Buys, de begoede schilder, eigenaar van het groote huis in de Hochstetterstraat, aan het twisten over muren en vensters met zijn gebuur, die, als goed procureur, liefst niet een proces voert over eigen belangen en hem brengt tot het aanstellen van scheidsrechters.

Wij zijn uit de verwarring losgekomen: Cornelis Bos, de graveur, de medewerker van Antoine des Goys in 1542, is de Loïst, de banneling, de havelooze vluchteling uit 1544; en de schilder Buys, de man met de beide huizen Het Gulden Serpent, kunnen we laten twisten met vrouw, verwanten en geburen; hij interesseert ons hier niet verder.

* * *

Het laatst (in 1940) verschenen deel van *Bulletin de l'Institut historique belge de Rome,* n.l. fasc. XX, Brussel-Rome, 1939, bevat, pp. 5-49, een merkwaardige bijdrage van oud-rijksarchi-

varis-generaal J. Cuvelier over *Le Graveur Corneille van den Bossche (XVI*e *siècle).* Wat zooeven over Cornelis Bos werd gezegd hoeft daardoor niet gewijzigd te worden maar kan wel een aanvulling en eenige toelichting krijgen; anderzijds kunnen wij aan het stuk enkele aanteekeningen toevoegen; de bijzonderste betreft onze anatomische uitgave van Bos en des Goys, bij Cuvelier evenmin bekend als elders.

P. 5 wordt gezegd: 'Les notes qui suivent, sans viser à une biographie complète de notre artiste, permettront du moins de jeter quelque lumière sur son activité à une époque importante de sa vie.' En die belangrijke tijd in het leven van Bos is juist die van zijne vlucht uit Antwerpen. Kostbaar zijn ons daarbij vooral de 'Pièces justificatives', pp. 28-49, al bestaan ze gedeeltelijk uit de archiefstukken reeds gepubliceerd door J. Frederichs in 1891. J. Cuvelier verklaart, p. 21, voetnota 2: 'J'ai trouvé tout le dossier de cette affaire en classant des *Varia* placés à la suite des Etats de Brabant. Ce dossier, qui provenait manifestement de la Chambre des Comptes, a été replacé dans ce fonds où il porte le n° 3729 - 5 A des Acquits. Comme on le verra dans les pièces justificatives, j'ai aussi consulté les comptes se rapportant à ce sujet, notamment les registres 19663 et 19669 de la Chambre des Comptes, ainsi que toute les sources citées par J. Frederichs, *De Secte der Loïsten.*'

In het door Cuvelier teruggevonden dossier komen voor een inventaris van de have van Cornelis Bos, 3^{n} Augustus 1544, en een verslag over de veiling, stuk voor stuk, van al wat de voortvluchtige man in huis had, in Januari 1545. Wij komen heel wat te weten over zijn werk en zijn handel, over zijn huis, zijn gezin, zijne geburen en betrekkingen; en wij herkennen zijne anatomische 'tables'.

Het vonnis van den Raad van Brabant, dat Bos verwijst tot ballingschap en wat hij bezit verbeurd verklaart, werd uitgesproken den 10^{n} November 1544 (p. 28); hij wordt er in genoemd Cornelis de Figuersnijdere op de Lombaerde Veste; hetzelfde vonnis treft vijftien andere inwoners van Antwerpen, onder welke Jan en Cornelis Quintens, dit zijn de zonen van Quinten Metsys, ook de graveur en boekhandelaar Jan Ewouts.

P. 37 wordt overgedrukt 'Inventaris van den goeden ende

catheillen bevonden ten huyse van Cornelis van den Bossche, figuersnijder, gestaen opte Lombaerdeveste alrenaest de Maecht van Tricht.' Hij woont dus niet meer in de Lombaardstraat, als in 1542, toen hij de Ryff-platen uitgaf; hij is verhuisd naar de Lombaardevest, eene van de straten in de Antwerpsche boekwezen-wijk, waar, als in Cammerstraat en Pand, de nering het best gedijt. Het huis hoort toe aan de 'kinderen Peeters Huckels' (p. 32) - en laat ons hierbij twee aanteekeningen stellen: Peeter Huckel, Hucquel, die men heet de Waele, is printere, briefprintere, drukker van prenten die hij kleurt, in 1542; zijn zoon Pieter is, in 1552, schoonbroeder van Jan van Ghele, boeckprintere (notaris sHertogen sen^{r}, 26 Juni 1542; schepenbr. W.-Gr., 1552, f. 243); en in De Maecht van Tricht woont in 1544 Jan de Grave, drukker, (zie Olthoff) - dezelfde die, samen met den boekbinder Bastiaen Coecx en den besaentouwere Jan Wouters, waarschijnlijk twee andere geburen, borg blijft voor het ongerept in stand houden van den inventaris tot een beslissing zal vallen (pp. 42-43).

'Boven op d'achtercamere' stond o.m.: 'een leden manneken toebehoirende eenen genoemden Cornelis int Serpent'; en J. Cuvelier (p. 39) vertaalt: un petit homme - un mannequin - articulé - inderdaad: een ledepop door schilders gebruikt als zij een gekleed model noodig hebben. Cornelis Bos is dus in betrekking geweest met den schilder Buys! 'Et n'avons-nous pas ici la preuve péremptoire que ce Corneille Buys n'est pas notre Corneille Bos?' merkt Cuvelier terecht aan (p. 18); hij had reeds, p. 8, voetnota 3, zijn twijfel uitgesproken over 'l'identification proposée par A. Delen (t. II p. 68) d'un certain Cornelis Buys avec notre graveur': het had hem getroffen dat, ware het huis van Buys, Het Gulden Serpent, eigendom geweest van Bos, het zoowel als dezes meubelen bij vonnis ware verkocht geworden.

Heeft Cuvelier niet de Antwerpsche archiefstukken, die wij zooeven hebben gebruikt om Bos van Buys los te maken (zie blz. 157), zijn argwaan over Delen's identificeering was reeds opgewekt geworden door een tegenspraak in dezes tweedehandsche berichten. In dezelfde voetnota, p. 8, zegt Cuvelier verder: 'De même le second mariage de Bos avec Alyt Goossens peut,

dans ces conditions, être difficilement admis. Le document qui fournit ce renseignement allègue que le mari d'Alyt Goossens mourut à Groningne avant le 22 avril 1556. Or, quelques lignes plus haut, Delen relève l'activité de Corneille Bos jusqu'en 1564, ce qui est d'ailleurs confirmé par nos sources. - En attendant des découvertes nouvelles, on fera bien de ne considérer comme établi que le seul mariage de Corneille Bos avec Lynken van Dort, qui se trouve consigné dans notre dossier.'

Er is inderdaad een fout in die voorstelling van een Corn. Bos, gestorven vóor 1556 en aan 't werk in 1564! De laatste datum zou voorkomen op een prent vermeld door Nägler - maar wie heeft ze nóg gezien, en staat er 1564? En prenten van Bos uit de jaren 1555-1564 zijn immers niet bekend.

Cuvelier had echter wel kunnen aannemen, dat de vrouw van Bos in 1556 Alyt Goossens was, maar twaalf jaar vroeger dit dappere Lyncken van Dort, die ruim de helft van den inboedel terug 'inkocht', terwijl slechts de helft van de netto opbrengst haar toekwam naar gebruik en recht (p. 20, 34) - en die, toen de gerechtshaaien hunne vergissing bemerkten, met hare kinderen en het geredde goed óok vertrokken was, haar man achterna.

'Lynken van Dort, des voirscreven Cornelis huysvrouwe', 'de vrouwe van den huyse', verschijnt bij het opstellen van den inventaris van 1544 en treedt op bij de veiling, in Januari 1545. De Antwerpsche notaris uit 1556 noemt Cornelis Bos' overleden eerste vrouw Lynken van den Bossche (zie hiervóor, blz. 160). Of ze van Dort, van Dordrecht, geweest was of van Den Bosch, wisten notaris en Groninger voogden het nog in 1556 en kwam het er veel op aan - en werd ze niet, tijdens haar leven reeds, ook genoemd naar haar man?

Bij de zeer vele prenten, die in den inventaris worden vermeld, treft ons in het bijzonder deze post:

(p. 42) Een voettafel, daer op diversche brieven[1] van der anathomien soe van mans als van vrouwen.

(1) Cuvelier zet in voetnota: 'Dans le sens de petits livres.' Laat ons onder brieven verstaan wat de 16e eeuw daarmee bedoelde: aan éene zijde beschreven of bedrukte bladen, plakbrieven, wandprenten, muntbrieven, koningsbrieven, huurbrieven, ordonnancies, opschriften, enz. Bij Bos zag men een 'brief' op de schouw; wij verstaan: een prent die een heilige voorstelt, een blad beschreven of bedrukt met een gebed, een groote bidprent.

Waren deze brieven exemplaren van de beide anatomische prenten, die Bos voor Crinitus in koper sneed in 1540? Ook die waren ‘soe van mans als van vrouwen.’ Wij zullen toch méer moeten denken aan Bos' eigen uitgave van de platen naar Ryff, waarvan de twee eerste voorstellen een geopend mans- en een geopend vrouwelichaam.

Zonder twijfel is onze *Description ou Anatomie* ook bedoeld waar in den inventaris staan:

(p. 42) Thien boecken anathomieboecken van vrouw ende manspersoonen.

In de veiling werden exemplaren van de afzonderlijke Ryff-prenten bij pakjes van 6, van 7, van 8, van 12, van 18 verkocht; b.v.b.:

(p. 46) Item 18 vrouwen ende 18 manspersoenen 2 s. 3 gr.
Item Willem van Aken van elcx een dozijne 18 gr.
Item van elcx zeven dairvoere 19 gr. 18ten
Item de vrouwe van den huyse van elcken achte 12 gr.
Item Dominicus Petipas zesse manshoyen voere 5 gr. 6ten

‘Zesse manshoyen’, zes stel houtsneden betreffende het hoofd - het is immers telkens de afbeelding van een manshoofd, waarop de tien laatste platen in de uitgave Bos-des Goys de anatomie van schedel, mond en hersenen aantoonen.

De drukker Sylvester van Parys koopt (p. 47) ‘een druck van houte van eenen hoye’ - vermoedelijk de gesneden houtblok van een der hoofden uit de Ryff-reeks; hij betaalt ervoor 15 s. 3 gr. 18ten.

Onder al hetgeen de vrouw van Cornelis Bos terug bemachtigde, deze overschotten van de *Description*-uitgave:

(p. 48) Item de vrouwe van den huyse drije anathomieboucken voer
4 ½ gr.
Item deselve vrouwe de vorme vander hoyen van der anathomien voer
15 s.

Van de tien houtsneeblokken afgedrukt op bladen a-e redde zij er dus negen. Die welke voor A-E gediend hadden, vast de meest interessante voor den afzet van de prenten, zag men noch bij inventaris noch bij veiling; had Bos ze meegenomen? Daarmee kon hij, ook op de vlucht, overal een stuk brood verdienen.

Het spreekt van zelf dat de beide inventarissen gepubliceerd

door J. Cuvelier heel wat interessants bevatten over het huishouden van Bos en over zijn graveurswerk; maar nu wij hier in hoofdzaak hebben kennis te maken met hem als uitgever en als medewerker van Antoine des Goys moet het verder bij een paar bemerkingen blijven.

Behalve (p. 40) een ‘duytschen testament gedruct t'Antwerpen anno 1538 bij Han van Liesvelt (Cuvelier gist: de Bijbel, in dat jaar aldaar verschenen [NK 409]), en ‘Een andere [boeck] geintituleert: Een cronijcke beginnende van tbeginsel des werelts tot nu toe’ (Cuvelier ziet daarin de kronijk van Achilles Gassar, waarvan Antwerpsche uitgaven 1533 en 1534 bestaan [NK 956-958]) werd bij Cornelis Bos gevonden ‘Een ander boeck geintituleert Anatomicarum institutionum Galeni, etc.’, naar Cuvelier meent eene der Bazelsche uitgaven 1536, 1539 van J. Guntherius, *Anatomicarum institutionum secundum Galeni sententiam.*

Voor Steelsius was Bos begonnen een kaart te snijden op een groote koperplaat (p. 39).

De ‘Peeter Potsmonnicken’, d.i. die van het cistercienser Sint-Salvatorklooster tusschen Suikerrui en Vlasmarkt, hadden hem toevertrouwd ‘een plaetken van Sinte Bernaert’, natuurlijk opdat hij daarvan afdrukken zou maken.

Bij dozijnen, bij telkens ‘een grooten hoop’ werden niet nader aangeduide prenten in de veiling verkocht. En zeer begeerd waren de vele exemplaren van een *Triumphe Christi*, waarvan ‘de vorme’ ten slotte werd toegewezen aan ‘de wedewe Cornelis Liefrinck’ (p. 48).

‘Boven opten soldere’ stond ‘een druckpersse van den figueren’ (p. 42); ze werd toegewezen aan den graveur Kaerle Verheiden - van der Heyden - voor 5 schelling Brabantsch geld (p. 49). Er was bovendien ‘noch een trecperse nyet vol synde’ (p. 42).

Aan boekdruk heeft Bos dus wel niet gedaan; zoodat wij mogen aannemen dat onze *Description ou Anatomie* werd gedrukt door Antoine des Goys.

N^{rs} 2, 3 en 4 van Cuvelier's ‘pièces justificatives’ (pp. 29-32) betreffen den handel van Bos in geïllustreerde vakboeken. Van Peeter Coecke van Aelst had hij ingenomen 300 ‘van

synnen grote boecken van metsselry ende ses hondert kleen boekens'; een eigenhandig geschreven belofte over de betaling ('Ick Cornelys Bos...') onderteekent hij, den 23n Mei 1542, met wat hij noemt zijn gewoon 'hantteken', d.i. de letters CCB en daaronder een W.

Antoine des Goys

Over Antoine des Goys, Goinus, 'fort peu connu', zei, in 1893, Emile Picot in *Catalogue des livres composant la bibliothèque de feu M. le baron James de Rothschild,* III, Parijs, p. 504, terwijl hij reeds een aantal inlichtingen over den drukker mededeelt; ja die 'mériterait certainement une étude spéciale', meent kanunnik Leopold Le Clercq, p. 130, in zijn opstel *Post-incunables des Pays-Bas,* in *De Gulden Passer.* 14e Jrg., 1936, pp. 129-137, zijn toch reeds een aantal berichten verschenen. Zij worden samengevat door kan. Le Clercq. Vier tijdschriftartikels betreffende Goinus worden ook vermeld bij Am. Dermul en H.F. Bouchery, *Bibliographie betreffende de Antwerpsche Drukkers,* 1938, bl. 62.

In W. Nijhoff en M.E. Kronenberg's *Nederlandsche Bibliographie 1500-1540* worden van Antoine des Goys, drukker te Antwerpen, beschreven 15 uitgaven uit 1537-1540. Uit verschillende bronnen kennen we verder 6 uitgaven uit 1541 en een paar uit 1542, de hier beschreven Ryff-platen-reeks daarin begrepen. Den 26n Februari 1543 (maar is dit niet reeds 1544?) stelt Antoine des Goys, 'de Goos', toch nog 'maistre imprimeur, bourgeois demeurant en Anvers', drukletter en drukkersgereedschap, een vat vol, ook een drukpers, te pand voor de betaling, binnen de drie maand, van 14 pond 8 sch. vl.(1) Daarna verneemt men te Antwerpen van hem niets meer; hij zou naar Parijs getrokken zijn, waar hij astrologische werken in het Fransch vertaalde.

Is hij ook een van de aanhangers van Eloy Pruystinck geweest en vluchtte hij even tijdig als Cornelis Bos? Hij kon dan niet alleen het veege lijf nog redden maar ook de vast geringe have.

(1) Zie mijn opstel *Te pand gegeven Drukkersgerief,* in *Tijdschrift voor Boek- en Bibliotheekwezen, VIII,* 1910, bl. 130.

Dat het tot een vervolging, tot een veroordeeling is gekomen blijkt nochtans niet.

Er blijven echter nog meer raadsels betreffende Antoine des Goys op te lossen. In welke betrekking stond hij met de drukkerij van de weduwe De Keyser; in welke met Steelsius, Brilman en andere Antwerpsche uitgevers en boekverkoopers; welke is zijne literaire bedrijvigheid geweest en welke is daarvan de waarde?

Gij ziet dat er nog steeds, ja nu méér aanleiding is om, naar den wensch van kanunnik Le Clercq, een onderzoek in te stellen naar leven en werk van Antoine des Goys, humanist, vertaler, bezorger van uitgaven, drukker te Antwerpen, medewerker van Cornelis Bos, van Servilius, man met een interessanten kring van vrienden en belangen. Een moeilijk deel van den arbeid werd verricht en een voornaam hulpmiddel bezorgd in Nijhoff-Kronenberg's pas afgesloten *Nederlandsche Bibliographie.* Wij kunnen nu hopen weldra nader kennis te mogen maken met Antoine des Goys, een tiental jaren lang een onder de vele menschen van beteekenis in het intellectueele Antwerpen van de Renaissance.

Verkleinde reproductie van de kunstphoto (16,5 cm. × 20 cm.), die in 1940 aan de leden van het Iconographisch Instituut werd aangeboden.

Het Iconographisch Instituut.

In deze harde tijden van bloed en staal, waarin men maar al te vaak geneigd is het kultureele op den achtergrond te verschuiven, is het ongetwijfeld een verheugend verschijnsel, dat een nieuwe vereeniging met hoogstaand kultureel doeleinde haar intrede doet in de wereld der geestelijke waarden en zelfs goede hoop heeft binnen afzienbaren tijd tot grooten bloei te komen.

Onder de auspiciën en het voorzitterschap van Prof. Dr. A.H. Cornette, hoofdconservator aan het Rijksmuseum te Antwerpen, kwam aldus, midden den nieuw-ontketenden Europeeschen oorlog, begin 1940, het Iconographisch Instituut te Antwerpen tot stand.

Het Instituut heeft tot doel het inrichten van een photo-documentatiedienst over de beeldende kunsten, en meer in het bijzonder over de schilderkunst, om op wetenschappelijke wijze de bewonderende kennis ervan te bevorderen. Het Instituut beoogt aldus bij ons een leemte aan te vullen, waaraan elders reeds vroeger werd verholpen. Men denke slechts aan de bloeiende gelijkaardige instelling van Sir Robert Witt te Londen, en aan het Rijksbureau voor Kunsthistorische en Iconographische Documentatie te Den Haag, onder leiding van Dr. Schneider.

Tot het tot stand komen van een dergelijke inrichting bij ons hebben zich vooral ingespannen Prof. Dr. J. Muls, Direkteur-Generaal van Schoone Kunsten, en de Heer Jos. Delville, kunstphotograaf te Antwerpen.

Het Instituut legt er zich op toe zooveel mogelijk photographische reproducties van schilderijen, vooral van de Nederlandsche meesters, en in de tweede plaats van beeldhouwwerken en gravures, te verzamelen, te ordenen en ter bestudeering aan de belangstellenden voor te leggen. Verder wordt ook een bibliotheek van boeken, handelend over kunst, en een verzameling van musea- en veiling-catalogussen aangelegd. Wij vragen hiervoor dan ook met aandrang de medewerking van het kunstminnend publiek, van groote en kleine Maecenassen, die ons b.v. photo-

reproducties van kunstwerken, die tot hun eigen bezit behooren, of andere afbeeldingen kunnen afstaan, alsook kunstboeken en musea- en veiling-catalogussen. Wij richten ook tentoonstellingen van ons documentatie-materiaal in: zoo hebben we verleden jaar van de schilderijententoonstelling ‘Pictura’ in het Rijksmuseum te Antwerpen gebruik gemaakt om aldaar, zij het dan ook nog op bescheiden wijze, een reeks exemplaren van onze photo-reproducties te exposeeren. Dit hebben we vorig jaar ook gedaan in de Stadsbibliotheek te Antwerpen, ter gelegenheid van een voordrachtavond aldaar gehouden op 9 April, waar Prof. Dr. J. Muls over het Instituut het woord voerde en een paar kunstfilmen, met betrekking tot het Lam Gods en over Memlinc, werden vertoond. Voor het oogenblik worden opnieuw tentoonstellingen in 't klein, uitstallingen van enkele onzer reproducties, voorbereid, o.a. in het Museum Plantin-Moretus, in het Antwerpsch Stedelijk Prentenkabinet en in de ‘Nederlandsche Boekhandel’. Ons materiaal wordt ondergebracht in een zaaltje van het Museum Plantin-Moretus, waar belangstellenden het kunnen raadplegen.

Over welk materiaal beschikt het Iconographisch Instituut nu reeds, na dezen korten en bewogen bestaanstijd?

Als eerste inzet heeft het een verzameling bijeengebracht van ongeveer 300 keurig uitgevoerde photos, meestal afbeeldingen van schilderijen van het Rijksmuseum te Antwerpen: daarin is vooral Rubens, ter gelegenheid van zijn driehonderdjarig jubileum, goed vertegenwoordigd met een zeventigtal afbeeldingen. Verder treffen wij photo-reproducties aan van werken van Memlinc, Metsijs, Gossaert, van Orley, Cornelis de Vos, Jordaens, van Dijck, Quellinus, Teniers, Ruysdael, Rembrandt van Rijn, Jan Steen, e.a.

Benevens deze photos bezit het Iconographisch Instituut een verzameling van 400 opgeplakte afbeeldingen voortkomende van allerlei documenten en publicaties.

In het Instituut hoeft er niet gestaakt te worden bij gebrek aan arbeid, als wij bedenken dat we nog in bezit zijn van ruim 7000 photos en documenten, die op montage en klasseering wachten. Dit laatste werd ingericht volgens een begeleidend fichenstelsel, overeenkomstig de eischen der wetenschap.

Wij hopen dan ook dat de personen, die de zaak aanbelangt,

veel en gestadig van onze diensten gebruik zullen maken.

Tot slot wenschen wij er nog even op te wijzen dat onze verzameling, dank zij milde giften (waaronder we dankbaar deze aanstippen, onlangs door Prof. Dr. J. Muls, Direkteur-Generaal van Schoone Kunsten, gedaan), flink aangroeit, en in afzienbaren tijd, werkelijk een nuttig element uitmaken zal bij de studie der beeldende kunsten.

Voor het lidmaatschap van het Instituut (de bijdrage is dit jaar vastgesteld op 30 frs.), dat belangstellenden interessante voordeelen biedt (o.a. aankoop van reproducties van het Instituut, alsook van afdrukken van negatieven toebehoorend aan het Rijksmuseum te Antwerpen, aan 7,50 frs in plaats van aan 15 frs.), wende men zich tot den Heer Delville, Kammenstraat, 95, te Antwerpen, of tot steller dezes,

H. DE VOS,

Sekretaris van het Iconographisch Instituut

Arm. Segerslei, 72, Oude-God.

Plantiniana

In het onlangs verschenen werk '*Lof van Antwerpen*'(1) heeft J.A. GORIS uit de reisbeschrijvingen van verschillende vreemdelingen, die Antwerpen bezochten, enkele gegevens samengelezen betreffende de Plantijnsche drukkerij, waarop wij hier nader de aandacht willen vestigen.

Het relaas van Ph. Chifflet (p. 91), over het bezoek, in 1635 door prins-cardinaal Ferdinand van Oostenrijk aan Balthasar I Moretus gebracht, werd reeds uitvoerig behandeld door Dr. Maurits Sabbe(2).

Al had Balthasar I merkwaardige werken op de markt gebracht, den naam der roemrijke Officina Plantiniana waardig, niet elkeen scheen zijn producten hoog te schatten: in 1641 kocht John Evelyn, een rijk Engelsch student, in het Plantijnsche huis enkele boeken 'for the namesake only of that famous printer', - 'enkel voor den naam van dien beroemden drukker'. (p. 89).

(1) N.V. Standaard-Boekhandel. Brussel, 1940. (279 blz. - Ingen. 60 fr., geb. 90 fr.) - p. 89 sqq. - 'Wij hebben ons... tot doel gesteld, uit de verhalen der reizigers die Antwerpen bezochten in de laatste vijf eeuwen, een beeld onzer stad saam te stellen' zegt de schrijver in zijn Inleiding. Tien handschriften (uit Londen, Basel, Parijs, Brussel, Den Haag, Antwerpen en Rome) en circa honderd vijftig gedrukte werken (in het Latijn, Fransch, Engelsch, Duitsch, Italiaansch, Spaansch, Deensch en Nederlandsch) werden met dit doel door hem geëxerpeerd. 'Gelukkige omstandigheden stelden ons in de gelegenheid de aangehaalde werken te raadplegen: inderdaad zijn de meeste zeer zeldzaam en niet in onze bibliotheken te vinden. Andere reisverhalen werden gedrukt in vreemde locale tijdschriften die al even zeldzaam zijn' (p. 16). De behandelde stof is zeer verscheiden: elkeen zal, op het speciale gebied dat hem interesseert, in deze bloemlezing tal van belangwekkende en tot nog toe onbekende inlichtingen aantreffen. De citaten zijn in het Nederlandsch vertaald, behalve wanneer de oorspronkelijke tekst een wetenschappelijke of een litteraire waarde heeft. Het boek - dat opgeluisterd is met enkele goed gekozen illustraties, afbeeldingen van minder bekende documenten - is ingedeeld in vijf hoofdstukken, die elk een eeuw behandelen; de laatste drie zijn voorafgegaan van een synthetisch 'beeld van den tijd', waarvan vooral dàt gewijd aan de XVIIe eeuw ons voortreffelijk lijkt. Het geheel wordt besloten met een uitvoerige 'Lijst der geraadpleegde manuscripten en boeken' (een waardevolle bibliographie!) en een, jammer genoeg al te summair, 'Register van personen, plaatsnamen en zaken'.

(2) *De Chifflet's met den Prins Cardinaal en Prins Thomas in de Plantijnsche drukkerij in 1635* (in: *Uit het Plantijnsche Huis,* Antwerpen, 1924. - p. 176-182).

Bij Balthasar II, die de onderneming bestuurde van 1641 tot 1674, kwamen verschillende vreemdelingen op bezoek: in 1657, A.S. Hartmann, een Boheemsch geestelijke, rector van het Evangelisch gymnasium te Lissa; in 1661, Michel de Saint-Martin, een Fransch geestelijke, doctor in de theologie; in 1663, Philip Skippon, een Engelsch plantenkundige en Balthasar de Monconys, een Fransch reiziger; in 1668, Edward Brown, lijfarts van Karel II van Engeland; in 1677, Aulus Apronius, Duitsch rechtsgeleerde(3). Zij bewonderen in de drukkerij de 12 persen (Hartmann, Skippon, Monconys, Brown, Apronius)(4), die voortdurend in werking zijn. Saint-Martin vertelt: 'Hij [d.i. Balthasar Moretus] toonde me negen en veertig Latijnsche lettersoorten, vijftig Grieksche, Hebreeuwsche, Syrische en Arabische, met matrijsletters die dienen om degene die versleten zijn te hersmelten en om ze in hun vroegeren staat te herstellen' en Brown ziet er 'fast hunterterley schrifften', - 'wel honderd lettersoorten'. Wat Apronius bedoelt met 'die Typi von Silber', die hij zag, is niet duidelijk. Bedoelt hij wellicht de stalen stempels? Hartmann merkt het verval van de boekenproductie op, van intellectueel standpunt uit beschouwd: 'Van nieuwe schrijvers had hij [Moretus] niets, enkel: Joannes Macarii Canonici Ariensis abraxas en apistopistus, quae est antiquaria de gemmis Basilidianis disquisito(5). Buiten dat drukte hij enkel breviaria'. Bedoeld wordt natuurlijk: breviaria en andere liturgische werken. Toch stipt Saint-Martin aan dat nog een grootsche onderneming wordt aangedurfd: 'Onder andere boeken drukt men ook een Koninklijken Bijbel die men aanziet voor een der zeldzaamste werken die men vinden kan. Zijn druk is des te juister, daar drie bekwame mannen de bladen één voor één nazien'.

Wij weten niet welk boek Saint-Martin bedoelt: een uitgave van een 'Koninklijken Bijbel', door Balthasar II Moretus be-

(3) Daaraan toe te voegen is F.V. Calixtus, Duitsch godgeleerde uit Helmstedt, die de drukkerij bezocht op een niet te bepalen datum en alleen opmerkt: 'Zij heeft werkelijk elf persen en het toezicht daarover oefent nu Balthasar Moretus'.

(4) 'Meer dan tien persen'.

(5) *Ioannis Macarii Canonici Ariensis Abraxas seu Apistopistus; quae est antiquaria de gemmis Basilidianis disquisitio... exhibita, & commentario illustrata à Ioanne Chifletio* (Antverpia, Ex Officina Plantiniana Balthasaris Moreti, M.DC.LVII).

zorgd, is ons niet bekend. Werkte deze laatste aan de voorbereiding van een nieuwe uitgave der *Biblia Polyglotta* van Plantin, aldus het plan weer opvattend dat reeds Balthasar I Moretus had ontworpen en ter verwezenlijking waarvan hij op 21 September 1634 een rondschrijven stuurde 'omnibus et singulis has litteras visuris'(6), om medewerking voor deze grootsche onderneming te bekomen?

Voor de heerlijke Plantijnsche woning zijn de meeste reizigers vol bewondering. Zij geven ons hier en daar een belangwekkende aanduiding betreffende het uitzicht van het huis en het gebruik der verschillende kamers. Hartmann zegt: 'Bezochten ook zijn zeer schoon huis, gelijk een slot. Bijzonder de tuin is schoon, daarin een fijn hofje en een schoone plaats onder het loof. Rond den tuin zijn schoone kamers, boven en beneden, en daarin meestal boekenmateriaal. In twee kamers zijn we geweest. In vele woont de familie van den heer Moretus, die zeer groot is.' Monconys merkt op: 'Het is een nogal groot huis, bestaande uit vier vleugels, die een open rechthoekige plaats omsluiten. Daar midden in is een zeer lief klein tuintje waarvan de wanden heel aangenaam met wijngaardranken bekleed zijn, lijk meest alle muren in deze stad, wat zeer goed staat met de baksteenen(7). In het benedengedeelte van een dier vleugels is de drukkerij... Het overige van het huis, behalve een benedenkwartier, dat als woning dient [zeer waarschijnlijk de O-vleugel], is gevuld met de exemplaren van elk boek dat ze gedrukt hebben en enkele andere boeken'. De voorraad boeken moet inderdaad een zeer groote ruimte in beslag genomen hebben. Skippon voegt daar nog aan toe: 'De oude houtsneden en letters worden bewaard in een groote kamer boven, en de correctors zitten in een groote kamer op dezelfde verdieping', dus niet in wat thans de correcteurskamer wordt genoemd. Skippon weet ook nog mede te deelen: 'Binnen, in den hof, boven de poort en elders, zijn de

(6) Mus. Pl.-Mor., Archief 138, f. 144; 119 f. 129 sqq.

(7) Het lijdt geen twijfel, dat de tuin toen niet de bijna geheele oppervlakte van de binnenplaats besloeg, zooals dit thans het geval is: een vrij groote ruimte moest beschikbaar blijven voor het verkeer der wagens, die het materiaal en de boeken vervoerden. Wij veronderstellen, dat het tuintje gelegen was langs den westkant, tegen den met een wijngaard begroeiden muur der J. Lipsius- en (huidige) Correcteurskamer: daar was wellicht ook de "schoone plaats onder het loof", waarvan Hartmann spreekt.

steenen beelden van Joh. Moretus, en daaronder is geschreven: ratione recta; Balthasar Moretus 1642; Joh. M.[oretus] I.[ohannis] F.[ilius]; I. Lipsius, moribus antiquis; Christophorus Plantinus, Labo. et C.[8]. Dit laatste staat boven den ingang van de groote drukkamer'. Of de opstelling dezer vijf beelden[9] onveranderd is gebleven en overeenkomt met de huidige schikking, weten wij niet. Wel zijn, op de plaats waar Plantin's beeld zich thans bevindt, nog duidelijk de sporen te herkennen van een deur, die rechtstreeks de drukkerij met de binnenplaats verbond. Met welke piëteit zij ook het erfgoed hunner voorouders in eere hielden, de Moretussen hebben zich, in den loop der eeuwen, natuurlijk verplicht gezien talrijke wijzigingen aan het gebouw aan te brengen. De bouwgeschiedenis van het Plantijnsche Huis moet nog geschreven worden, en omtrent het vroegere uitzicht er van en de schikking der lokalen, tasten wij vaak in het duister. Daarom zijn aanduidingen, als deze welke Skippon ons verstrekt, van groote waarde.

Uit de XVIIIe eeuw worden slechts twee citaten vermeld (p. 173): J. Shaw, Engelsch rechtsgeleerde, omstreeks 1700: 'In de drukkerij van Plantijn vond ik alle persen bezig met missalen en godsdienstige werken te drukken: het is al te eenzijdig en fanatiek.'; gunstiger oordeelt een anoniem Engelsch pamphlet van 1785: 'Antwerpen munt nog steeds uit door de drukkunst: en, hoewel deze kunst in de stad zeker zeer vervallen is sinds de beroemde Plantijn, die haar bijna tot de volmaaktheid opvoerde, toch is het zeker dat de drukkers hier niet onwaardige opvolgers van zoo'n groot man zijn'[10].

H.F. BOUCHERY.

(8) Wij wijzigen de foutieve ponctuatie door Goris overgenomen.

(9) Cf. *Catalogus van het Museum Plantin-Moretus.* (1927) p. 60 sqq. De drie beelden van de noordzijde zijn van lateren datum.

(10) Over den boekhandel te Antwerpen, in de XVIIe eeuw heeft J.A. Goris enkele gegevens verzameld op 92 sq.

P.P. Rubens als boekillustrator.

In dit Rubens-jaar 1940 liet de uitgeverij 'De Sikkel' te Antwerpen een '*Inventaris der Rubeniaansche Prentkunst*' verschijnen, van de hand van FRANK VAN DEN WYNGAERT, adjunkt-conservator van het Stedelijk Prentenkabinet te Antwerpen.(1).

Deze Inventaris is een fragment van een meer-omvattend werk '*De Plaetsnyders in de School van Pieter Pauwel Rubens*', 'opgevat in den zin van Henri Hymans' *Histoire de la gravure dans l'école de Rubens* (Brussel 1879)) en Alfred Rosenberg's *Der Kupferstich in der Schule und unter dem Einflusse des Rubens* (Weenen 1888), doch herzien of vervolledigd met bevindingen en elementen, waarmede thans, dank zij ruim een halve eeuw verder gevorderde studie van het OEuvre van den Meester, dit onderwerp kan worden verrijkt' (p. 5). Wegens de ongunstige tijdsomstandigheden moest van de publicatie van deze studie worden afgezien, en kon alleen het aangewende werkmateriaal - de onderhavige 'Inventaris' - ter perse gelegd worden.

Vooraf schetst de auteur in een '*Inleiding tot de Rubeniaansche Prentkunst*' (p. 6-24) in groote lijnen de evolutie van de graveerkunst in de XVIIe eeuw, geeft een karakteriseering der Rubeniaansche graphiek, bepaalt het aantal der verschillende graveurs die meewerkten aan het tot stand brengen van dit indrukwekkend oeuvre en deelt tal van bijzonderheden mede over de werkwijze van schilder, plaatsnijder en uitgever.

De wijze waarop de 'Inventaris' is opgevat, wordt door den schrijver zelf als volgt toegelicht: 'Met dezen Inventaris wordt beoogd een zoo volledig mogelijk beeld op te hangen van de genesis der prenten, verwezenlijkt naar komposities van den Meester, zoowel vóór als nà als tijdens 't bloeitijdvak der eigenlijke grafische Rubens-school. M.a.w. van àl de gravures (enkele nietswaardige, volstrekt anonieme, kopieën uitgezonderd),

(1) 4°, 112 blz., 32 ill., 85 fr.

welke in den loop der gansche XVIIe eeuw, zoowel binnen als buiten de toenmalige staatsgrenzen, naar allerhande Rubeniaansche voorbeelden werden op koper of hout gesneden of geëtst.

Uit dien hoofde werden bedoelde prenten in verband gebracht met schilderijen, schetsen, teekeningen, met pen of penseel bijgewerkte proefdrukken, koperplaten, enz., in zooverre deze dokumenten ons natuurlijk bekend geworden zijn of nog bestaan.' (p. 25).

De behandelde prenten, doorloopend genummerd (van 1 tot 779), zijn gegroepeerd volgens de graveurs (100 in getal), en deze zijn alphabetisch gerangschikt. Voor elke prent worden de noodige bibliographische verwijzingen opgegeven; verwezen wordt in de eerste plaats naar de standaardwerken: C.G. Voorhelm Schneevoogt: *Catalogue des Estampes gravées d'après Rubens* (1873), Eugène Dutuit: *Manuel de l'Amateur d'estampes* (1885) en Max Rooses: *L'oeuvre de Rubens* (1886-1892).

Wij wenschen even de aandacht te vestigen op enkele punten, die meer in het bijzonder de bibliophielen belang kunnen inboezemen.

Rubens had (blz. 10 sqq.) een eigen atelier voor graveurs opgericht, waar door hem bezoldigde plaatsnijders werkten en, om 'de niet geringe financiëele voordeelen, verbonden aan de kommerciëele verhandeling van dusdanige bladen, te behouden voor zichzelf', besloot hij in 1619 zelf de prenten, naar zijn werken gesneden, uit te geven. Met dit doel zorgde hij er voor dat de Aartshertogen, de Koning van Spanje, de Koning van Frankrijk en de Staten-Generaal der Vereenigde Provinciën hem de noodige privileges toekenden. Uit den wisselenden tekst dezer privileges zijn belangrijke gegevens voor de dateering der prenten te putten (blz. 11). Rubens bracht zijn gravures echter niet zelf aan den man. 'Zulks geschiedde door bemiddeling der graveurs, wier "excudit", dus adres, doorgaans op de drievoudig geprivilegiëerde en door hen gesneden prenten af te lezen is.' Ze kregen daarvoor een speciale vergoeding. Bijzonder groot was Rubens' graphisch atelier niet: doorgaans stond slechts één graveur in zijn dienst en gemiddeld werden slechts vijf prenten per jaar uitgegeven (p. 12).

Van groot belang is Rubens' werkzaamheid als boekillustrator geweest.

Op blz. 8 sq. van zijn ‘Inleiding’ toont de schrijver aan, dat Rubens zeer juist het diepgaand onderscheid vatte tusschen de dienende illustratie en de vrij scheppende prentkunst, en de eigen wetten der boekversiering erkende.

Met het oog daarop deed hij een bepaalde keuze onder de graveurs, wier bijzondere eigenschappen en persoonlijke werkwijze hij zeer goed kende, en vertrouwde het graveeren van boektitels slechts toe (op een paar uitzonderingen na) aan kopersnijders uit de oud-Antwerpsche school, die hem voor dergelijk werk bijzonder geschikt toeschenen.

In zijn inventaris haalt F. van den Wyngaert al de gravures aan, door Rubens ter illustratie van boeken ontworpen. Daar ze telkens vermeld worden onder de prenten gesneden door een bepaalden graveur, is het moeilijk zich een overzichtelijk beeld van Rubens' werkzaamheid op dit gebied te vormen. Het is jammer dat de inventaris niet voorzien is van de noodige indices: een register op naam der drukkers - evenals een lijst van de onderwerpen der prenten - zou groote diensten bewezen hebben.

Om deze reden lijkt het ons niet van belang ontbloot hier, met verwijzing naar de betreffende nummers van den Inventaris, de lijst te publiceeren der drukkers in wier uitgaven Rubeniaansche gravures voorkomen:

1. *Officina Plantiniana.* Antwerpen.

Phil. Rubens	: Electorum libri II.	1608	240
F. Aguilonius	: Opticorum libri VI.	1613	293, 293bis
Woverius	: Vita B. Simonis Valentini	1614	204
Breviarium Romanum en Missale Romanum (en latere uitgaven)		1614	294, 294bis
Phil. Rubens	: S. Asterii Homiliae	1615	215
J. Lipsius	: Seneca	1615	243, 243bis
L. Lessius	: De Justitia et Jure (1621, 1626, 1636)	1617	233
J. Bosius	: Crux triumphans	1617	223
Thoma a Jesu	: De contemplatione divina	1620	296
A. Torniellus	: Annales Sacri	1620	297

A. Mascardus	: Sylvarum libri IV	1622	295
F. Haraeus	: Annales	1623	231, 748
F. Longus a Coriolano	: Summa Conciliorum	1623	235
H. Hugo	: Obsidio Bredana (1627, 1629, 1631)	1626	232

L. Lessius	: Opuscula	1626	214bis
J. Van Havre	: Arx virtutis	1627	213
H. Rosweydus	: Vitae patrum	1628	238
B. Corderius	: Catena Sexaginta	1628	225
B. Corderius	: Catena patrum graecorum	1630	226
Sarbievius	: Lyricorum libri IV	1632	241
Missale Romanum		1632	322 (cf. 294)
Blosius	: Opera	1632	221
Maphaei Barberini Poemata		1634	220, 220bis (cf. 247)
S. Petrasancta	: De symbolis heroicis	1634	239
B. Bauhusius & B. Cabillavus	: Epigrammata	1634	434
J. Bidermanus	: Heroum epistolae	1634	435
F. Tristan	: La Peinture...	1634	244
B. Corderius	: Opera S. Dionysii	1634	227, 436
B. Haeftenus	: Regia via Crucis	1635	230
J. Lipsius	: Opera omnia	1637	234, 234bis (cf. 246)
M. de Morgues	: Diverses pièces...	1637	237
Simoninus	: Sylvae Urbanianae	1637	241bis
J. Boyvin	: Le Siège de la Ville de Dole	1638	224
Drukkersmerk		1639	309
Phil. Chifflet	: Canones et Decreta	1640	282
Luitprandus	: Opera	1640	283, 283bis

	B. de los Rios	: De Hierarchia Mariana	1641	285
	B. Corderius	: Expositio patrum graecorum	1643	350
	H. Goltzius	: Romanae et Graecae antiquitatis monumenta	1644-1645	228, 362[2] 363bis, 229, 323
	F. de Borja	: Las obras en verso	1654 (1663)	295bis
	Alb. Rubens	: De Re Vestiaria	1665	240 (cf. 158), 547, 546, 158 (cf. 551)
	F. de Marselaer	: Legatus	1666	211, 284
2.	*Jan van Meurs.* Antwerpen.			
	Drukkersmerk			245, 699
	Biblia Sacra		1634	149bis
	O. Bonartus	: In Eccleslasticum commentarius	1634	222
	G. Gevartius	: Pompa Introitus	1641-1642	466, 321, 533 668 (cf. 466)
3.	*Jacob van Meurs.* Antwerpen.			
	Palazzi di Genova		1652-1653	612

4.	*Hier. Verdussen.* Antwerpen.			
	H. Rosweydus	: 't Vaders Boeck	1617	154
	P. Ribadineira & H. Rosweydus	: Generale Legende der Heylighen	1619	153
	L. Nonnius	: Commentarius in Nomismata	1620	362[1]
	D. Mudzaert	: Kerkelycke Historie	1622 (1624)	152, 152bis
	Missale Romanum		1627	151
	F. Labata	: Thesaurus moralis	1652	152ter
	P. de Sandoval	: Historia de... Carlos V	1681	121bis
5.	*Jan Verdussen.* Antwerpen.			
	Phil. Chifflet	: Canones et Decreta	1644	282
6.	*Hendrik en Cornelis Verdussen.* Antwerpen.			
	Goltzius	: Romanae et Graecae antiquitatis monumenta	1708	228bis, 229bis 362[2], 363ter
7.	*Geeraard Wolsschaten en Hendrik Aertsens.* Antwerpen			
	J. Biaeus	: Imperatorum Rom. numismata	1615	17
8.	*Jac. de Bie.* Antwerpen.			
	J. Biaeus	: Numismata imperatorum Rom.	1617	362

	H. Goltzius	: Graeciae Universae..... numismata	1618	363
9.	*Petrus en Jan Bellerus.* Antwerpen.			
	J. Biaeus	: Imperatorum Rom. numismata	1627	17bis
10.	*Jan Bellerus.* Antwerpen.			
	E. Sueyro	: Anale de Flandes	1624	326
11.	*Jan Cnobbaert.* Antwerpen.			
	C. Baronius en H. Spondanus	: Generale kerkelycke historie	1623	747
	D. de Aedo y Gallart	: El memorable y glorioso viaje. (idem, Fransche uitgave van Chifflet. 1635)	1635	301

12.	*Wwe J. Cnobbaert.* Antwerpen.			
	H. Adrianus	: Catholycke Sermoonen	1650	611
13.	*Jan Meyssens.* Antwerpen.			
	Les pourtraicts de tous les souverains		z.j.	332, 338 341, 348
14.	*Pieter de Jode II.* Antwerpen.			
	Theatrum pontificum...		1651	343, 345, 346
15.	*Martinus Nutius.* Antwerpen.			
	C. Scribanus	: Politico-Christianus	1624	242
16.	*Jan van Keerbergen.* Antwerpen.			
	Drukkersmerk			155
17.	*Jan van Keerbergen en Balth. Bellerus.* Douai.			
	Biblia Sacra.		1617	149
18.	*Frans Foppens.* Brussel.			
	N. Turlot	: Thesaurus doctrinae christianae	1668	242ter
	P. Dureyer	: Metamorphoses d'Ovide.	1677	511
19.	.....? ..... Brussel.			
	Historia de la Guerras civiles.		1625	231bis
20.	*Charles Martin.* Doornik.			
	Rémi de Beauvais	: La Magdeleine.	1617	148

21.	*Ignatius van Pee.* Brugge.			
	H. Rosweydus	: 't Vaders Boeck.	1699	26
22.	.....? ..... Luik.			
	N. Turlot	: Trésor de la doctrine chrétienne.	1631	242bis
23.	*Janssonius Waesbergen en Hendrik Wetstein.* Amsterdam.			
	Petrasancta	: Symbola heroica.	1682	239bis
24.	*Jacob le Roy.* Amsterdam.			
	Achates Tiberianus.		1683	547
25.	*Frederik de Wit.* Amsterdam.			
	Théâtre des plans de toutes les villes des Pays-Bas		z.j.	414
26.	*Joh. Hompes.* Roermond.			
	Gelresche Rechten.		1620	150

Schrijver heeft wijselijk gehandeld door de verkeerdelijk aan Rubens toegeschreven titelprenten niet te behandelen: Rooses heeft in zijn *OEuvre de Rubens* critisch de schifting gemaakt. Toch ware het wenschelijk geweest den lezer daarvan met een enkel woord op de hoogte te stellen.

In de lijst hadden wij graag twee titelprenten opgenomen gezien, die weliswaar niet naar teekeningen van den Meester gegraveerd zijn, maar bij de vervaardiging waarvan hij toch betrokken was. 1) A.G. Dietelius: *Exercitatio Theologica* (Antw., Off. Plant., 1631). De titelprent en het portret van Ferdinand III werden niet door Rubens geteekend, maar - naar uit een brief van B. Moretus blijkt - 'on les soumit à son examen et elles ne furent imprimées qu'après avoir reçu son approbation'. (ROOSES, *OEuvre* V, p. 73).

2) C. Neapolis: *Anaptyxis ad Fastos Ovidii Nasonis* (Antw., Off. Plant., 1639). De teekening van de titelprent is van E. Quellin. Maar Rubens heeft waarschijnlijk wel medegewerkt aan het ontwerp er van, aangezien B. Moretus in twee brieven den auteur in Rubens' naam verzoekt hem de af te beelden motieven aan te duiden (ROOSES, *OEuvre* V. p. 107 sq). Wij hebben hier dus te doen met een gelijkaardig geval als dat van Boyvin's *Siège de la Ville de Dole* (ROOSES, OEuvre Nr 1249), dat wel door van den Wyngaert wordt vermeld. (Nr. 224).

Schrijver heeft in den loop van zijn onderzoek de gelegenheid gehad een nieuw licht te werpen op enkele problemen betreffende Rubens' boekillustraties.

Nr. 158.	Schrijver heeft uitgemaakt, aan de hand van de rekeningen van het Plantijnsche Huis, dat een aantal platen uit Alb. Rubens' *De Re Vestiaria* gegraveerd werden door (Richard) Collin.
Nr. 238.	Schrijver heeft uitgemaakt, dat Rubens wel degelijk heeft medegewerkt aan de compositie der titelprent van de tweede uitgave van H. Rosweydus' *Vitae Patrum.*
Nr. 282.	Schrijver heeft brieven der Galle's teruggevonden, die bewijzen dat de titelprent van Phil. Chifflet's *Canones et Decreta* door Cornelis II werd gegraveerd.

Nrs. 294-294bis.	Door geduldige opzoekingen in de rekeningen van het Plantijnsche Huis, is schrijver er in geslaagd meer licht te werpen op het ingewikkelde probleem der - steeds opnieuw gesneden - illustraties der Breviaria en Missalen.
Nr. 309.	Een door schrijver aangehaald archiefstuk bewijst dat de teekening voor het Plantijnsche drukkersmerk van 1639, van de hand van E. Quellin is.
Nr. 434.	De gravure van B. Bauhusius en B. Cabillavus: *Epigrammata,* wordt door Rooses aan Cornelis Galle I toegeschreven. Op grond van een rekening die zegt, dat Karel de Mallery den *tekst* op het koperplaatje sneed, neemt schrijver aan dat de titelprent in haar geheel door hem werd gegraveerd. Hier moeten wij voorbehoud maken: juist het feit dat in de rekening wordt gespecifieerd 'Carolo Malerie pour les mots du titre de Bauhusius', schijnt er op te wijzen, dunkt ons, dat de prent zelf door een ander werd gemaakt.
Nr. 436.	Een post uit de rekeningen, door schrijver aangehaald, bewijst, dat het titelprentje van het tweede deel van Corderius' *Opera S. Dionysii* door Karel van Mallery werd gegraveerd (door Rooses aan Cornelis Galle toegeschreven).

Deze '*Inventaris der Rubeniaansche Prentkunst*' is een zeer verdienstelijke studie, die alle liefhebbers der XVIIe eeuwsche prentkunst verlangend zal doen uitzien naar het door den schrijver aangekondigd groot werk '*De Plaetsnyders in de School van Pieter Pauwel Rubens*'.

H.F. BOUCHERY.

Boekbespreking

Gutenberg-jahrbuch 1940. Festschrift zur Fünfhundertjahrfeier der Erfindung der Buchdruckkunst. Begründet und herausgegeben von A. Ruppel. Verlag der Gutenberg-Gesellschaft in Mainz. 539 pp.

Een prachtvolume, rijkelijk geïllustreerd (264 afbeeldingen), keurig gedrukt, smaakvol ingebonden.

In zijn inleiding wijst de uitgever Ruppel er op, dat de herdenking van Gutenberg's 'uitvinding' pas in 1945 had moeten plaats vinden, want het oudste bekende typographisch document is het 'Fragment vom Weltgericht', dat ten vroegste in 1445 van Gutenberg's pers kwam: 'aber der Brauch unserer Väter, die auf Grund der ungenauen Angaben der Kölner Chronik von 1499 die bisherigen Jahrhundertfeiern (1540), 1640, 1740 und 1840 begingen, hat eine in das Bewustsein der Menschheit eingegangene Tradition geschaffen, der wir uns heute nicht mehr entziehen können'.

Het Jaarboek bevat 55 opstellen: 24 van geleerden uit Duitschland, negen uit Italië, vijf uit de Vereenigde Staten, drie uit Hongarije, één uit Bulgarije, Denemarken, Estland, Griekenland, Joego-Slavië, Zweden, Zwitserland en Spanje; zij zijn gesteld in het Duitsch, het Italiaansch, het Engelsch en het Grieksch (dit laatste met Duitsche vertaling).

De behandelde stof wordt verdeeld over zeven rubrieken: 1° Geschiedenis van het papier; 2° Schrift; 3° Voor-geschiedenis der typographie; 4° De vroege periode der drukkunst; 5° De periode 1500-1900; 6° De hedendaagsche drukkunst; 7e Boekband.

Het is niet mogelijk, binnen het bestek van deze bespreking, een volledig overzicht te geven van den even belangwekkenden als verscheiden inhoud van dit buitengewoon rijke Jaarboek. Het moge volstaan de aandacht te vestigen op enkele bijdragen die meer in het bijzonder voor de Vlaamsche historici en bibliophielen belang opleveren.

Robert Meldau: ***Zur Bedeutung der Hand als Wasserzeichen*** **(41-50).**

De hand als watermerk komt veelvuldig voor in Frankrijk tusschen ongeveer 1350 en 1550. Het is een eigendomsmerk dat over 't algemeen slechts door papierfabrikanten werd gebruikt.

Na het motief der hand in de wapenkunde, in de rechtsgeschiedenis, als ‘main de justice’ en als symbool door de eeuwen heen te hebben onderzocht, komt de schrijver tot het volgende besluit: het handwatermerk (de voorstelling wijzigt zich in den loop der jaren van open vlakke hand, over zegenende hand, hand met ster, hand met bloem, naar gekroonde hand) is ten nauwste verwant met de ‘main de justice’ en dient in de XVe eeuw beschouwd als een belangrijk gemeenschappelijk zinnebeeld van alle Fransche stammen, als een voor alle deelen der nog niet vereenigde Fransche natie sprekend symbool der samenbindende macht, dat tegelijk Geloof en Gerechtigheid beduidt; een symbool van de koninklijke macht en van de tot éénheid te brengen natie (een tegenhanger van het arend-symbool in Duitschland). Dat dit merk vooral door papierfabrikanten werd gebruikt, is hierdoor te verklaren, dat de voornaamste afnemers dezer nijverheid, de beambten in het algemeen, en de ‘legisten’ in het bijzonder (rechters, notarissen), hun houding op het gebied der binnenlandsche politiek door dit symbool vertolkt zagen.

Albert Windisch: ***Von der Schrift als Form und ihrer Geburt als Buchdrucktype*** **(54-62).**

Vooraf wijst de auteur op het door velen nog niet erkende feit, dat de drukletter, evengoed als de muziek, de poësie, de schilderkunst, de plastiek en de architectuur, een artistiek karakter heeft; zij veronderstelt bovendien een zeer ontwikkelden kunstzin, want de zes en twintig hoofdletters en even zooveel minusculen moeten op zulke wijze gevormd, dat zij niet alleen, afzonderlijk beschouwd, esthetisch een gunstigen indruk verwekken, maar ook in alle mogelijke combinaties naast elkaar geplaatst - samengevoegd tot woorden en regels - een harmonisch en stijlvol geheel uitmaken.

Vervolgens behandelt Windisch de techniek van het lettergieten en geeft uitvoerige inlichtingen over de verschillende wijzen waarop een letter kan vervaardigd worden en de onderscheiden bewerkingen die zij moet ondergaan: het teekenen der letter, het snijden van den stalen stempel, het slaan der matrijs, de stempel in 'Schriftmetall', de door galvanisatie bekomen matrijs, de geboorde matrijs (die zonder de hulp van een stempel wordt vervaardigd), de verschillende giet-procedé's: de gietflesch, de 'Handgieszmachine' en de 'Komplett-Gieszmachine', en ten slotte de houten letters (gebruikt voor zeer groote formaten).

F.H. Ehmcke: *Vom Zeitausdruck ornamentaler Schrift* (75-84).

De auteur verdedigt de stelling, dat het lettertype door de eeuwen heen de geestesgesteldheid en het stijlgevoel der verschillende cultuurperiodes weerspiegelt; hij staaft deze bewering aan de hand van enkele voorbeelden: de Romeinsche epigraphische letter, het boekenschrift der vroeg-christelijke periode, de Karolingische minuscuul, de Duitsche Middeleeuwsche Gothische letter, en deze uit de Barok, den Rococo, de Romantiek en uit de 'geïndustrialiseerde' XIXe eeuw. Uitvoerig behandelt hij daarna de moderne (sedert 1900) Duitsche reclame-letter, die vooral gericht is op het 'Ueberraschungseffekt' en geheel breekt met de oude traditie.

David T. Pottinger: *A fount of type and its case in England and America 1500-1900* (269-280).

Schrijver stelt zich tot doel den leek een inzicht te geven in het lettermateriaal waarover de vroegere drukkers beschikten en de wijze waarop zij het gebruikten en bewaarden. 'Although the description is limited to countries using the roman character for books in English, it applies in its main features to all other countries using roman'. Hij zet dan in detail uiteen welke de soorten van letters waren (met hun onderscheiden benamingen), in welken vorm zij door de gieterijen aan de drukkers werden geleverd, in welke categorieën zij volgens hun afmetingen werden onderverdeeld (met de oude en nieuwe terminologie), welke het

aantal verschillende letterteekens was, en de hoeveelheid van elk type waarover een normale drukkerij in den loop der tijden moest beschikken. Daarna wijdt hij speciaal zijn aandacht aan de evolutie van de letterkast, waarvan hij de constructie nauwkeurig beschrijft: de verdeeling der letterteekens over de verschillende vakken in de XVIIe, XVIIIe, XIXe en XXe eeuw wordt uitvoerig behandeld en door passende illustraties verduidelijkt. De oudst bekende beschrijving der letterkast dagteekent van 1683 (Moxon). Belangrijk is schrijver's opmerking: 'In view of this constancy since Moxon and the deepseated conservation of the trade in general, it seems altogether reasonable the *(sic)* consider that the position of those characters that remained unchanged after his time was the same as in the two centuries before him. We can, in other words, be tolerably certain of the lay of the case in Richard Pynson's shop in 1518 although we have no actual sketch of it.'

Raffaello Bertieri: ***Un designatore di caratteri italiano del XVI secolo, poco noto*** **(63-70).**

Het gaat hier over Ferdinando Ruano, letterteekenaar, die een zeer bijzondere plaats inneemt onder de talrijke Italiaansche calligraphen, en die in 1554 zijn 'Sette Alphabeti di varie lettere' te Rome uitgaf. Het kenmerk van zijn arbeid is de methodische, wetenschappelijke analyse van al de elementen der letter en de streng geometrische constructie van zijn alphabetten. Dit belet niet dat enkele zijner lettertypen zich onderscheiden door sierlijkheid en gracie: zoo de 'lettera antica minuscola' (waarop later de Franschman Grandjean zich inspireerde) en de bijzonder mooie - en zeer modern aandoende - 'lettera cancelleresca'.

Busso Loewe: ***Die Ausbreitung der griechischen Typographie in Deutschland bis zum Ende des dreissigjährigen Krieges*** **(297-316).**

De groote stroom der ontwikkeling van de Grieksche typographie - stelt schrijver in het begin van zijn artikel vast -, schijnt Duitschland slechts aan de peripherie (Basel en den Elzas) te hebben beroerd en zich van Italië (in de eerste plaats

Venetië met de epoquemakende schepping van Aldus Manutius en deze - van artistiek standpunt uit even belangrijke - van Zacharias Kallierges, waarvan Frobenius in Basel afhankelijk is) over Frankrijk (Garamond's 'Grec du Roi' en Granjon's navolging daarvan) naar Engeland te bewegen, waar zich in de XVIIIe eeuw de eerste specimina vertoonen van de Grieksche lettertypen, die, vrij van ligaturen, zich slechts richten naar de wetten der drukkunst zelf, en die dan vooral door Bodoni verder uitgewerkt worden.

Schrijver's doel is, deze ontwikkeling, tot het eind van den 30-jarigen oorlog en tot in de kleinste steden van het huidige Duitsche Rijk, na te speuren.

Dat deze studie ook belangwekkend is voor philologen en historici van het Humanisme, blijkt uit de opmerking: 'So erweitert sich die druckgeschichtliche zu einer kulturgeschichtlichen Betrachtung, die die Ausstrahlungen und Verästelungen des deutschen Humanismus bis in engste lokale Bezirke aufzeigt und ein abwechslungsreiches Bild des regen Eifers griechischer Studien in Deutschland darbietet'.

Op p. 301 bespreekt de auteur de factoren die de ontwikkeling der Grieksche typographie in Duitschland hebben bepaald; het zijn 1°) de locale behoeften van het academisch en gymnasiaal onderwijs (grammatica's, chrestomathieën en kleine tekstuitgaven: volgt een lijst der meest verspreide teksten); 2°) de Messecentra, die den spoorslag geven tot het herdrukken van groote tekstuitgaven uit Venetië, Rome, Firenze, Bazel, Parijs en Antwerpen; 3°) belangrijke fondsen van manuscripten, die aanleiding geven tot verschillende editiones principes en op grond van het nieuwe materiaal verbeterde tekstuitgaven.

De auteur geeft vervolgens een uitvoerige beschrijving der Grieksche typographie in al de in aanmerking komende Duitsche steden, met vermelding van drukkers, uitgevers, bewerkers, en jaar van publicatie.

Voor de geschiedenis van de Antwerpsche typographie is van belang, dat de navolging van Claude Garamond's 'Grec du Roi', door Robert Granjon uit Lyon voor Plantin gesneden (b.v. gebruikt in de Polyglotta), aan de basis ligt van de meeste in Duitschland verspreide alphabetten. Men vermoedt dat deze

letter in Duitschland ingevoerd werd door den lettersnijder en -gieter Jacob Sabon uit Lyon, die in 1554 als gereformeerde naar Frankfurt kwam, kort daarop gedurende enkele jaren bij Plantin te Antwerpen aan de voorbereiding der Polyglotta meewerkte(1), na zijn terugkeer te Frankfurt in 1571 huwde met de kleindochter van Christian Egenolff en tot zijn dood (1580) de lettergieterij Egenolff met succes leidde. Zijn weduwe huwde met Konrad Berner, den leverancier van alle drukkerijen te Frankfurt. Loewe acht het waarschijnlijk, dat J. Sabon zich bij Plantin de bewuste letter aanschafte, die een grooten bijval heeft gekend; ze werd gebruikt in de officina van Andreas Wechsel, 'die nicht nur in Frankfurt, sondern in Deutschland die Spitze der Produktion bis zum dreissigjährigen Krieg erreicht und gehalten hat', in de beroemde drukkerij 'Ad insigne pinus' te Augsburg (zie over deze drukkerij de belangwekkende inlichtingen op p. 305) en in de werkplaats van den Universiteitsdrukker Commelinus te Heidelberg.

Op het eind der XVIe eeuw werd zij ook ingevoerd in andere Duitsche steden (Leipzig, Ingolstadt, Keulen, Mainz, Wittenberg e.a.), en in de XVIIe eeuw drong zij door in Holland (bij de Elzeviers, die drukke handelsbetrekkingen onderhielden met de gieterij Egenolff).

Op p. 305, sprekend over Weenen, zegt Loewe: 'Die Drucker Anton Ghuse und Petrus sowie der Setzer Nicolaus waren Flamen; Denis denkt an Herkunft aus der Plantinschen Werkstatt.'

Over de Antwerpsche drukkers Gymnicus en Birckman te Keulen, zie p. 312.

Helene de Bary: ***Notenschrift-Notendruck. Geschichtlicher Abriss ihres Werdens und Wesens*** **(85-92).**

Zooals de titel het duidelijk aangeeft, behandelt de schrijfster eerst de verschillende, steeds meer ontwikkelde systemen die, van de klassiek Grieksche periode af, werden bedacht om eerst

(1) Jacob Sabon werkte in de gieterij, door Plantin in 1563 ingericht (cf. MAX ROOSES: *Le Musée Plantin-Moretus,* Antw. 1914, p. 159), van 1565 tot 1567 (cf. MAX ROOSES: *Index Characterum Architypographiae Plantinianae,* Antw. 1905, p. 3); in 1565 en 1566 werkte Granjon te Antwerpen (cf. id. p. 5).

slechts de melodische lijn, dan de absolute toonhoogte en ten slotte ook de tijdwaarde der verschillende elementen van een muzikale compositie op te teekenen (letters, neumen, de 'Choralnote', nl. de Nota quadrata of Romaansche 'Choralnote' en het nagelschrift of Duitsche (ook genaamd Gothische) 'Choralnote' en ten slotte de 'Mensuralnotation').

Vervolgens onderzoekt zij de ontwikkeling van den muziekdruk. In de eerste incunabelen werd de muziek nog met de hand ingevuld; in 1476 vond de Duitscher Ulrich Hahn den eersten waarachtigen notendruk uit, waarbij na elkaar tekst, notenbalk en noten werden gedrukt; ook werden houtblokken gebruikt, waarbij eerst de noten alleen in het blok werden gesneden, terwijl de notenbalk met behulp van dunne metalen vormen werd gedrukt, daarna noten en notenbalk samen in één blok werden gegraveerd; in 1525 slaagde de Parijzenaar Pierre Haultin er in notentypen te maken, die het lijnensysteem in kleine deeltjes met de notenkoppen verbond; in 1755 vond G.J. Breitkopf het middel om de noten boven elkaar in eenzelfde lijnensysteem te drukken: 'Während die Haultin-Attaignantsche Methode Notenkörper und Linienteil in einem festen Stück zusammen enthielten, schuf Breitkopf das entsprechende Teilchen des Notenbildes aus einzelnen Stückchen, die sich zusammensetzen liessen (Notenkopf, Notenhals, Fahne, Linienteile je für sich)'. Intusschen werd, sedert het laatste kwart der XVIe eeuw, muziek vaak op koperplaten gegraveerd (in de XVIIIe eeuw ook op zink en tin). In 1799 verscheen de eerste muziekdruk, geheel in lithographie uitgevoerd. Tegen de geïndustrialiseerde productie met 'Schnellpresse', sedert het eind der XIXe eeuw, teekent zich thans een reactie af (Paul Koch), die aan den muziekdruk opnieuw een artistiek karakter geven wil.

In zijn artikel '*Eine Salzburger Missalienwerkstätte des späten XV. Jahrhunderts*' vestigt FERDINAND EICHLER er de aandacht op, dat de drukkunst het handschrift niet zonder meer heeft verdrongen: 'Das Handschriftenwesen bei der Herstellung von Missalien hat aber noch im 16. Jahrhundert seine Nachblüte gehabt. Das lehren uns Beispiele verschiedener Art. Noch in den Jahren 1582 bis 1590 wurde sogar nach einem

Plantin-Druck (Antwerpen 1571) ein Missale geschrieben und mit etwa 500 Miniaturen verziert. (Vergleiche Ausstellung von Habsburger-Cimelien [der] k.k. Hofbibliothek. 3. Aufl., Wien 1909, Nr. 1991. Katalog der Buchkunstausstellung. Wien 1916. Nr. 201. 1571 nach freundlicher Mitteilung von Hans Bohatta in Wien.)' (p. 167).

Over *houtsneden* in oude drukken - waarbij interessante vergelijkingen zouden te maken zijn met onze Vlaamsche graphiek - handelen de volgende, rijk geïllustreerde bijdragen:

Erich Bethe: *Antike Buchillustrationen in Frühdrucken* (228-237).

Over navolging van boekillustraties uit de Oudheid en over nieuwe illustraties in de incunabel-uitgaven van antieke auteurs (vooral Terentius, Vergilius, Ovidius).

Johannes Trechsel bezorgde in 1493 te Lyon een geïllustreerde Terentius-uitgave: 'Dadurch hat sich Trechsel zum ersten Theaterarchäologen gemacht, dadurch schon allein Anspruch auf hohen Ruhm erworben. Dass er ihm bisher noch weniger zuteil geworden ist, als der erste Ehrenplatz unter den Frühdruckern, ist eine Sünde, die nur aus dem gänzlichen Mangel der Altertumsforscher an Interesse für diese Zeit erklärbar wird.'

Van Bethe verschijnt thans een nieuw boek 'Antike Buchillustration'.

ALFREDO SERVOLINI: *L'Illustrazione e l'Ornamentazione silografica negli Incunabuli Fiorentini* (198-205).
THEODOR MUSPER: *Dialekte und Idiome im frühen Buchholzschnitt* (101-119). De auteur geeft een bondige karakteristiek van den stijl der houtsneden uit verscheidene gewesten (o.m. de Zuidelijke Nederlanden), en legt den nadruk op de locale verschillen.
LEOPOLD SCHMIDT: *Volkslied und Holzschnitt* (434-441).

Afzonderlijk te vermelden vallen nog het artikel van

HELLMUT LEHMANN-HAUPT: *Englische Holzstempel-alphabete des XIII. Jahrhunderts* (93-97).

en twee bijdragen die rechtstreeks betrekking hebben op Gutenberg:

FRITZ BEYER: *Gedanken um die Erfindungen Gutenbergs* (120-133).
A. RUPPEL: *Welche Druckerei hinterliess Gutenberg?* (134-138).

Verder worden allerlei detail-problemen behandeld betreffende de Duitsche, Italiaansche, Spaansche, Americaansche, Engelsche, Deensche, Zweedsche, Hongaarsche, Tschechische, Grieksche, Bulgaarsche, Ukraïnische, Servische, Estlandsche en Japansche boekdrukkunst.

H.F. BOUCHERY.

D.J. van der Ven: *In de bloeiende hof onzer volkscultuur.* Met illustraties van Els van Erven Dorens. (Utrecht, Uitgeverij Het Spectrum. Serie 'Schijnwerpers', IV, Nr 37, kl. 8°, 91 pp.)

In dit keurig uitgegeven boekje, in een pittigen en boeienden stijl geschreven, geeft D.J. Van der Ven een populaire beschrijving, opgesmukt met allerlei wetenswaardigheden van folkloristischen aard, van het '*Nederlandsch Openlucht Museum*' te Arnhem.

Dit speciale genre van Museum werd in 1918 opgericht door de in 1912 gestichte Vereeniging voor Volkskunde 'Het Nederlandsch Openlucht Museum', en gevestigd in het park van een oud landgoed - den Waterberg - te Arnhem. Het doel van deze instelling wordt in den, door den Heer A.A.G. van Erven Dorens, Directeur van het Museum, uitgegeven 'Geïllustreerde Gids' (2e uitg. 1937), aldus (p. 7 sq.) omschreven: 'Zij streeft ernaar voorbeelden bijeen te brengen van karakteristieke landelijke woningen en bedrijven uit alle streken van ons land. De oorspronkelijke bouwwerken worden overgebracht naar het Museum-park en naar den eisch ingericht met huisraad, gereedschappen en werktuigen. Uit den aard der zaak worden in de verzamelingen ook opgenomen alle voorwerpen, die men onder het begrip Volkskunst en Folklore rangschikken kan. ... Volgens het plan van aanleg is het museumpark zoo verdeeld, dat elke provincie er haar eigen grondstuk heeft, zoodat, wanneer het museum een zekere volledigheid zal hebben bereikt, men er een duidelijk overzicht kan vinden van "Geheel Nederland"'.

Na een algemeene inleiding, 'Het Nederlands Openlucht Museum als ons nationaal centrum', handelt Van der Ven achtereenvolgens in vijf verschillende hoofdstukken over: 1° 'De evolutie der landse woning'; 2° 'Het mobiel cultuur-bezit van de Waterberg': huisraad, boerenwagens, nationale volksdracht; 3° 'Het nobele handwerk': oude werktuigen en bedrijven'; 4° 'De Zaanse buurt', een zeer schilderachtige, in het Museum

wederopgebouwde Zaansche dorpsstraat; 5° 'In onze nationale kruidhof': een naar oud model aangelegde Hortus Medicus.

In den loop van zijn uiteenzetting wijst de schrijver op de veelzijdigheid en het belang der werkzaamheden in dit centrum voor Nederlandsche folklore: er worden geregeld uitvoeringen gehouden van volksliederen en -dansen, en volksspelen ingericht (p. 19); er is een openluchttheater, dat plaats biedt voor 1300 toeschouwers (p. 20); vacantiecursussen worden ontworpen 'voor hen, die studie willen maken van het Nederlandse volk in al zijn geledingen en uitingen' (p. 21); men voorziet 'de bouw van een ruime aula voor het geven van colleges en cursussen, een folkloristische bibliotheek, een lees- en een studiezaal' (p. 49). Het museum bezit veel kostbaar materiaal dat aanleiding geven kan tot talrijke belangwekkende studies: o.m. een verzameling van 'oud-Nederlandse volksprenten, waarvan behalve ruim 2000 bladen ook talloos vele gesneden blokken aanwezig zijn uit de jaren 1631-1888' (p. 48). De terminologie der oude ambachten is van groot belang 'voor de studie onzer taal in haar verschillende dialecten': zij biedt den taalkundige 'een belangrijk materiaal in chronologisch - en locaal - verschillende typen' aan (p. 57).

De opgave van het Nederlandsch Openlucht Museum is meervoudig (p. 58): 1° het verzamelt en bewaart origineele plattelandsbouwwerken, huisraad en werktuigen, die anders voor altijd te loor zouden zijn gegaan; 2° het heeft een paedagogische functie door al dit materiaal ter beschikking te stellen van den scheppenden handwerksman of kunstnijveraar en van den geleerde; 3° het wekt bij den vakman belangstelling op voor zijn eigen bedrijf en doet de oude ambachten herleven.

De bibliophielen zullen met belangstelling vernemen dat, sedert 1933, in het Openlucht Museum *een XVII*e *eeuwsche papierwatermolen* uit het land van Gelre en van Twente werd opgericht. 'De materialen voor den bouw en alle onderdeelen van het bedrijf zijn afkomstig van verscheidene oude papiermolens op de Veluwe (prov. Gelderland)... Hierdoor is in ons land althans één voorbeeld bewaard gebleven van de 165 papierwatermolens, die in 1740 op de Veluwe in werking waren, en die samen per jaar 150.000 riemen van het fijnste schrijfpapier 'handge-

schept' uit 10 Ned. ponden lompen vervaardigden. Ter gedachtenis aan den op het einde der 16e eeuw levenden 'olster papyermaker in Gelderlandt', is deze eenig overgeblevene watermolen 'Martin Orges' genaamd. (Gids p. 57 sq.; cf. Van der Ven, p. 52 sq.).

In een artikel getiteld '*De papierwatermolen*', en verschenen in '*Het Nederlandsch Openlucht Museum te Arnhem. Bijdragen en Mededeelingen*' (Nr 22, Nov. 1934, p. 311-321), geeft Elisabeth van Erven Dorens, na een bondig overzicht der geschiedenis van de papierfabricage, een zeer interessante uiteenzetting over de werkwijze der XVIIe eeuwsche papierbereiders, en over de in dit ambacht gebruikte termen. Schrijfster verklaart uitvoerig de beteekenis van vakwoorden als hamerbakken, maalbak, Hollander, halfstof, schep- of werkkuip, schepper, schepvorm, koetser, koetsstoel, viltpers, legger, haspelen, legstoel, lijmbak. De uiteenzetting wordt door photo's verduidelijkt.

De 'Martin Orges'-molen staat, naar de directeur van het Museum mij mededeelt, geheel bedrijfsklaar, en wordt in den regel eenmaal per seizoen in werking gesteld.

H.F. BOUCHERY.

An account of Calligraphy & Printing in the sixteenth century from Dialogues attributed to Christophe Plantin, printed and published by him at Antwerp in 1567. **French and Flemish Text, in facsimile, English Translation and Notes by Ray Nash and Foreword by Stanley Morison. (Cambridge, Massachusets. Department of Printing and Graphic Arts. Harvard College Library, 1940. - VIII + 30 pp. & facsimile 20 fol.)**

Deze facsimile-druk, gemaakt volgens het exemplaar berustend in de bibliotheek van het Museum Plantin-Moretus, verscheen in Januari 1940 als eerste uitgave van het nieuwe 'Department of Printing and Graphic Art' van de Harvard Library.

In zijn woord vooraf wijst S. Morison op het feit, dat tot nu toe te weinig aandacht werd geschonken aan dit fragment der in 1567 door Plantin uitgegeven '*Dialogues François pour les Jeunes Enfans*', 'a distinct contribution to our knowledge

of the practice of writing and printing in the middle of the sixteenth century'.

Een facsimile-reproductie is welkom - aldus Morison - omdat het werkje zeldzaam is (het British Museum bezit geen exemplaar ervan); omdat het een zeer mooi specimen is van Plantin's drukkunst en de Italica, waarin de Fransche tekst is gezet, één van Granjon's gelukkigste creaties is; en omdat het naast elkaar plaatsen van een Franschen en een Vlaamschen tekst toelaat interessante vergelijkingen betreffende de vakterminologie te maken.

De beide deelen, respectievelijk handelend over het schrift en over de drukkunst, hebben bovendien een historisch belang.

In de toelichtingen bij zijn vertaling van het stuk gewijd aan het schrift, zet Ray Nash de hypothese vooruit dat de initialen, waarmee de deelnemers aan het gesprek worden aangeduid, nl. G., H. en E., de beginletters zijn van de namen van *Jacques Grévin,* den algemeenen samensteller van de '*Dialogues*'; van *Pierre Hamon,* secretaris van Charles IX en auteur van één der eerste tractaten over de schrijfkunst, uitgegeven te Parijs in 1561; en van *Robert Estienne,* een lid der beroemde Parijsche drukkersfamilie (die in 1567 een nieuwe uitgave van Hamon's boek bezorgde).

De uitgave van 1561 van Hamon's werk bevat geen commentaar en geeft geen uitleg over de wijze waarop de calligraphische modellen dienen uitgevoerd te worden. De dialoog van Plantin, die daaromtrent wel waardevolle inlichtingen verstrekt, is des te merkwaardiger, daar de namen en de volgorde der verschillende schrifttypen volkomen overeenstemmen met deze van Hamon's '*Alphabet de l'Invention des Lettres en diverses Escritures*', zoodat men als zeker mag beschouwen, dat Plantin dit boek tot voorbeeld heeft genomen. 'It is even possible that Hamon was the source of the whole or part of the observations, though not necessarily the immediate author.'

Het deel handelend over de drukkunst is nog meer belangwekkend, wegens de uitvoerige beschrijving van het weinig bekende drukkersmaterieel der XVIe eeuw, vooral van de pers. 'It is a careful description which, while not comparable with Moxon from the point of view of detail, is very precious as

giving us a clear picture of the press nearly one hundred and twenty years earlier than that of the "Mechanick Exercises". Thus, not only is the description in the present Dialogue earlier than Moxon, but it was published before the "Book of Trades", illustrated by Jost Amman in 1568 and hitherto accepted as the earliest description of the press.'

In zijn commentaar stipt Ray Nash een aantal belangwekkende vergelijkingspunten aan betreffend de schrifttypen, de soorten van drukletters en de beschrijvingen der pers volgens andere bronnen en geeft ook tal van bibliographische verwijzingen.

H.F. BOUCHERY.

Antoine Seyl: *Les Pays-Bas, berceau de la typographie.* (Brussel, Editions des arts et industries graphiques, 1940. - 16 pp. geïllustreerd, fr. 5,-).

Een kleine brochure, uitgegeven ter gelegenheid van het Gutenberg-jaar, waarin A. Seyl, aan de hand der jongste publicaties, het debat samenvat over de uitvinding van de boekdrukkunst, het veel omstreden probleem, dat nog steeds geen afdoende oplossing kreeg.

A. Maene heeft - aldus de schrijver - bepaald bewezen, dat de Bruggeling Jean Brito, in strijd met zijn eigen bewering in den colophon van zijn 'Doctrinale', niet de uitvinder van de boekdrukkunst is geweest. Juist daarentegen is de mededeeling van Ulrich Zell, schrijver van de Keulsche Kroniek van 1499, volgens dewelke het eerste druk-procédé uit de Nederlanden in Duitschland zou ingevoerd zijn. Deze eerste manier bestond in het 'procédé de la métallographie, nécessitant probablement l'emploi d'un jeu de poinçons alphabéthiques mobiles, servant à imprimer dans une planche de métal doux les caractères à imprimer'. Te Avignon, later in de Rijnstreek, kende men, rond 1440, eveneens deze nog primitieve techniek, waaruit, na lange en moeizame proefnemingen, de typographie zou geboren worden.

De schrijver schetst dan in het kort het aandeel dat verschillende geleerden als A. van der Linde, Hessels en, in de jongste jaren, de vooraanstaande Duitsche bibliograaf Gottfried Zedler,

hebben gehad aan de oplossing van het bijzonder netelig probleem ‘Coster of Gutenberg?’ en neemt daarbij zelf het volgend standpunt in: ‘Coster ne fut pas xylographe. Il employa bel et bien des caractères mobiles de son invention, fondus, selon M. Zedler, dans le moule à sable, technique courante dans divers métiers. Gutenberg, lui, inventa le creuset-moule amovible et réglable, à meilleur rendement’, en met G. Zedler meent hij ‘que la première imprimerie [dit natuurlijk in de beteekenis van typographische drukkerij] connue vit bien le jour à Haarlem, aux environs de 1436. Mais sans les perfectionnements imaginés par Gutenberg, l'imprimerie fût demeurée longtemps peu pratique’.

Wie dit probleem nader wenscht in te studeeren, zal in de brochure van A. Seyl een reeks nuttige bibliographische gegevens vinden.

H.F. BOUCHERY.

C. Nypels: *Blad, boek en band* (Utrecht, Het Spectrum, 1940. ‘*Schijnwerpers*’, 39.; 109 blz. fl. 0,95).

Een eigenaardig, zeer persoonlijk boekje met zijn allitererende, goedgevonden maar te veel belovende titel. Bespiegelend in de aanvang, ook kerend en wendend voor het zijn draai vindt, wordt het, naar het einde toe, agressief van toon, om dan plots, in de korte peroratie zeer huiselijk te doen (met een ordeningsregel voor de eigen bibliotheek) en wijs te sluiten.

Vlot geschreven - hier en daar treft een lapidaire bepaling of omschrijving de aandacht, ook de benadering van verschijningsvormen - in iets meer dan de causerie-stijl, welke de Nederlanders zich zo eigen hebben gemaakt onder de invloed van hun kranten en waardoor zij zoveel op ons voor hebben gekregen in het taalverkeer, is het werkje bedoeld als een oratio pro domo, maar dan van een bizonder gehalte. Zie de haast lyrische aanspraak tot het papier! Moet het een opwekking zijn om in den Noorderbuur bibliofilistische neigingen aan te kweken, het richt zich daarom niet tot den bibliofiel-met-kapitaal, of den maniak, trouwens de serie, waarin het is opgenomen, werd berekend op het grote meewillend publiek.

De auteur verkettert met recht de onesthetische commerciele

efficiencie van de drukdoende reclame-bureaux, begrijpt daarentegen als zakenman volkomen, dat de houding ten opzichte van een boek bepaald wordt door het wezen (uiterlijk en inhoud) van het boek-zelf, door de kwaliteit van de materie, door de functie, die het wenst te vervullen. Er is het verbruiks-boek, er zijn er andere. De verscheidenheid in de papiersoorten is geen tref, is een noodzakelijkheidsresultaat. Zakelijke bibliofilie? Misschien wel. Een bibliofilie gericht op een oordeelkundige papier-consumptie en bepleit door een fijnzinnig man, die de geur, het geruis, de smak en de smaak van de materie kent, en wensen zou, dat de Nederlander, een zo gewaardeerd papiermaker in de loop der tijden, dat nationaal product zou waarderen, zo, dat hij er fijne strelende vingeren van kreeg, welke onder de toets van elk blanco vel er de niet-beschreven samenstelling, de niet-geschreven oorsprong genietend en begrijpend van lezen.

In de laatste jaren kwamen in verschillende landen kleine boekjes te voorschijn om, onder een of andere vorm, Gutenberg hulde te bewijzen. Het *typografisch A B C* van Friedländer staat in de rij, het archaïserend en geestige Duitse *Fibeltje* van Schmieder-Thienhaus. Waarom heeft Vlaanderen niet gedacht aan een nieuw kleedje voor Sabbe's tans volkomen uitgeputte en simpele werkje '*Handschriften en Vroegdrukken*'? Nu treedt ook dit '*Schijnwerpertje*' aan, dat van gedachte naar schrift wandelt, van schrift naar letter, drukletter, over Gutenberg-Coster-blokdruk heen, het papier beschouwt in zijn gebruik, de harmonie van inhoud en vorm, met een close-up steeds voor de eigen prestaties en figuren.

Gezien van uit Hollands standpunt is de verschijning van '*B., B. en B.*', mede een teken van de hernieuwing in de belangstelling voor het boek-als-wezen, merkbaar in heel West-Europa, iets later dan elders in Nederland. Komt het omdat in de jonge groei van disciplines, welke de cultuurwetenschappen vormen, het boek, als instrument, dat de gedachten draagt, een bizondere rol speelt? Na de lange pause (sinds Jer. De Vries in *Eigen Haard,* Van der Meulen) kwamen hier en daar verspreide artikelen (o.m. Enschedé's voordracht in Plantin Museum, 1904 '*Logica in boekdruk*'; in *Natuur en Vernuft, Nieuwsblad voor den Boekhandel),* later de gewaardeerde inleidingen tot '*Het*

Nederlandsche Boek (Huizinga, Tersteeg); *Geschenk* de aandacht van het outsiders-publiek gaande maken. In de laatste jaren volgen er meer (De Bock, *Vijf eeuwen Boek*), en langsom aan zien wij de themata, de onderzoekingsgebieden ruimer worden. (Enquêtes Bartling; in '*Het Kind*', *Geschenk*). De psychologie van het boek, van den lezer (Greve), van den koper worden tot peilingen in heden en verleden, van daar ook de bizondere zorg, waarmede het *Centraal Bureau voor Statistiek* de boekenproductie in wezen en geledingen optekent, en zelfs nu het 'Bibliotheekverkeer' tot zijn domein heeft gekozen. Zo pas kwam van de pers *Vijf eeuwen boek,* rijkelijk geïllustreerd, en verleidelijk opgevat.

Het boek is zeker een van de vormbepalende factoren van de beschaving. Zoals de vorm van de lepel - daargelaten zijn functie - de wellevendheid-aan-tafel heeft beinvloed, zo heeft ook het boek in zijn verschijning de mens tot levenshoudingen gebracht, of anders gezegd, zo heeft ook de mens voor het boek naar een levensvorm gezocht, welke tot beschavingswinst werd. Het formaat van 'Sch. 39' is zelfs daarvan - met zijn Franse, en beter nog met zijn Engelse serie-collega's - een voorbeeld, ontleend, als verschijning, aan de practische vinding van de Elzeviers. 'Neusachlichkeit' avant la lettre. Der langen Rede kurzer Sinn: *B., B. en B. i*s welkom!

De auteur moet zich evenwel niet inbeelden, dat hij, al schrijft hij voor den leek en wenst hij noch strijdvragen op te lossen, noch technische details uit te rafelen, zo gemakkelijk is! Zijn associaties of toespelingen liggen wel eens ver uit elkaar en veronderstellen óf een vertrouwdheid met de dingen, óf een vertrouwdheid met de geestelijke functie van het boek-als-boek. Daarom ware een voorbeeld meer, of een anecdotische bizonderheid, zoals Iljine er geeft in zijn '*Noir sur Blanc*', niet misplaatst geweest.

Ook verwacht men soms één enkel regeltje meer, zo, waar de auteur het heeft over de 'schriftloze' cultuur, en de betrekkelijke waarde van het boek ten opzichte van het leven-als-kenvorm. De houding die de Zaligmaker aannam is bv. toch een houding, welke eeuwen duurt, en in de middeleeuwen zal Nicolaas van Kues deze woorden nog tegen andere afwegen. Waarom

ook niet even op de goddelijke oorsprong gewezen van het Schrift in *alle* beschavingen (Egypte; Prometheus; Wodan in de mooie runen-verzen!)? Was niet even te wijzen - altijd in het raam van het boekje! - op de rem welke het beeldschrift op de beschavingen lei (China, Egypte) en hoe (Japan, Griekenland) er aan ontsnapten? Verschillende bepalingen tekenden wij aan, die ook ons van pas kunnen komen, maar is deze van blz. 19 'iedere poging, tot het bestendigen van het *gesprokene* is schrift' wel zo gelukkig? Is geen schrift denkbaar, dat *niet* langs de *gesproken* vorm gaat? Wellicht schoof het *klankbeeld* hier vóór het *gedachte-beeld.* Een ietsje etymologie (schrijven en tekenen) zou voor de lapsus behoed hebben. Een bezwaar hebben wij ook tegen het schriften-schema van blz. 24, dat, al is het voor den leek bestemd, te simplistisch weergeeft, hoe wij aan ons alfabet kwamen. De hutsepot Egypte-?-Fenicië-?-Griekenland (met al wat leefde en zeer actief leefde in Kl.-Azië) is nog niet uitgezocht. Trouwens kan over de runen-oorsprong en invloed (of Z.-N.; of N.-Z.!) wel een woordeke vallen! Er hapert ook wel iets in III aan de vergelijking Thomas à Kempis-Erasmus. Wij laten de bewering over Thomas à Kempis (31) 'de eerste Vlaamse Europeaan' voor rekening van den auteur. (Wat bv. te zeggen van Ruusbroec?) Waarom niet even verwijld bij de rol van de epistolaire (gazettiers!-) bedrijvigheid van onze laat-middeleeuwers en de zucht naar contact op het geestelijk plan, dit als element in het zoeken naar een middel tot grotere 'oplagen'. De commerciele Dieboldt van Hagenau heeft dan ook stem in het kapittel; het blokboek krijgt zijn 'pauper'-rol, en Gutenbergs luxe-bijbel een juister plaats in het bestel. En heeft het doordringen van het papier geen invloed uitgeoefend? Ook levert de geheimzinnige constructie van de *gietfles* een elementje, dat den leek interesseren kan.

Zullen wij deze opmerkingen (er blijft er nog ene te maken over de watermerken en hun opkomst, over het ontstaan van de papiernijverheid in Holland-Waterland; over de weggevallen bronvermeldingen bij de type afbeeldingen; over het gemis aan een kort bibliografisch lijstje) zullen wij deze luidop-gedachte opwellingen als werkelijke tekortkomingen aanwrijven? Wij zijn den Noorderbuur te veel dank verschuldigd om de complimentjes

voor de Vlamingen (blz. 78: onze zin en vaardigheid in het Schone handwerk; het citeren van Mr. Serjanszoons' bepaling van de geestelijke functie van het boek: 98)! En staat op elke bladzijde niet klaar uitgedrukt hoe groot de liefde van den auteur is voor zijn vak en de materie? Het is moeilijker zich in klein bestek uit te spreken, dan in zware folianten.

‘Ga boekje,...’ zei Ovidius, verricht uw taak.

G. SCHMOOK.

In memoriam Paul Faider

Op 25 October 1940 overleed, na een pijnlijke ziekte gevolgd door een heelkundige bewerking, de heer Paul Faider, geboren te Luik op 20 September 1886.

Paul Faider, professor in de klassieke philologie aan de Universiteit te Gent werd, bij het vervlaamschen dezer instelling, in beschikbaarheid gesteld. Oordeelend dat hij te jong was om werkeloos te blijven, en dat hij het met zijn geweten niet kon overeenbrengen een jaargeld van den Staat te ontvangen zonder hiervoor een tegenprestatie te leveren, verzocht hij de Regeering, die op zijn voorstel inging, hem aan te stellen tot conservator van het Museum Warocqué te Mariemont. Een tiental jaren ongeveer oefende hij deze functie uit, geheel belangloos, met een voorbeeldige toewijding, en met groote bevoegdheid en waardigheid.

Paul Faider was, sedert 1937, medewerker geworden aan *De Gulden Passer* en heeft voor dit tijdschrift de volgende twee bijdragen geleverd: *Note sur deux éditions plantiniennes conservées au Château de Mariemont* (1937, 37-48); *L'exemplaire de présentation des Opera Omnia de Juste Lipse, de 1637* (1938-1939, deel I, 31-38), waarvan hij de drukproeven nog heeft gelezen, doch dat slechts na zijn dood werd afgedrukt. Nog andere bijdragen had hij ons beloofd, waarvoor hij ruimschoots stof vond in de zeer rijke bibliotheek van het Kasteel van Mariemont; helaas, het Noodlot verijdelde de verwezenlijking van al zijn plannen, en beroofde *De Gulden Passer* meteen van menige interessante studie.

Het hoofdwerk van Faider, waaraan hij zich met hart en ziel wijdde, was het tot stand brengen van catalogussen van de handschriften der openbare bibliotheken van België. Zijn eerste prestatie op dit gebied is geweest de Catalogus van de handschriften der Stadsbibliotheek te Mons (1931), verschenen in de reeks ‘Werken uitgegeven door de Faculteit der wijsbegeerte

en letteren van de Universiteit te Gent'. Kort daarop benoemd tot secretaris van de Academische Commissie voor het uitgeven van de catalogussen der handschriften van de openbare bibliotheken van België, zagen, door zijn persoonlijken arbeid of onder zijne leiding, achtereenvolgens het licht de catalogussen van Namen, Brugge, Kortrijk, Mechelen (Groot Seminarie) en Antwerpen. Doornik was reeds een goed eind gevorderd, toen de tijdsomstandigheden en zijn ziekte het werk kwamen onderbreken.

Ook op philologisch gebied legde Paul Faider een groote activiteit aan den dag. Hij was de voorzitter van de Belgische afdeeling der Internationale Commissie gelast met de nieuwe bewerking van het *Glossarium mediae et infimae latinitatis* van Du Cange, en had rond zich een groep jonge philologen geschaard, die, onder zijn kundige leiding, ijverig aan dit groote werk arbeidden.

Paul Faider was briefwisselend lid van de Koninklijke Academie van België, lid van de Koninklijke Academie van Oudheidkunde en van de Société des Antiquaires de France; hij was ridder in de Leopoldsorde en in de Kroonorde.

Ons land verliest in hem een van zijn beste geleerden, een man met een klassieke en humanistische vorming; onze Vereeniging een medewerker van het laatste uur, die ongetwijfeld nog veel zou hebben bijgedragen om den bloei en het wetenschappelijk gehalte van ons tijdschrift te bevorderen.

Aan Mevrouw Faider-Feytmans en haar diepbeproefde familie biedt de Vereeniging der Antwerpsche Bibliophielen de betuiging aan van haar oprechte en innige deelneming.

Am. D.